

ONUR GEZER

HAYALLER SANCAĞININ KURU SARHOŞLARI

OSMANLILARDA ESRAR VE ESRARKEŞLER

iletişim

ONUR GEZER OSMANLILARDA ESRAR VE ESRARKEŞLER

ONUR GEZER

Osmanlılarda Esrar ve Esrarkeşler

ONUR GEZER Ankara'da doğdu. Ege Üniversitesi'nde tarih öğrenimi gördükten sonra Dokuz Eylül Üniversitesi'nde başladığı "Osmanlılarda esrar" konulu tezini Anadolu Üniversitesi'nde tamamlayarak yüksek lisans derecesi aldı. Halen aynı üniversitenin tarih bölümünde Osmanlı dönemi toplumsal hayat alanında doktora ve diğer çalışmalarına devam etmektedir.

İletişim Yayınları 2931 • Tarih Dizisi 148
ISBN-13: 978-975-05-2958-0

1. Baskı 2020, İstanbul
2. Baskı 2020, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk
KAPAK Suat Aysu
KAPAKTAKİ MİNYATÜR "Homme fumant du cannabis" (Esrar içen adam), *Album de peintures*, Fransa Ulusal Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, nr. Arap 6077, Türkiye, 1702, f. 12v, eser sahibi bilinmiyor, (detay)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ONUR GEZER

Hayaller Sancağının Kuru Sarhoşları

Osmanlılarda Esrar ve Esrarkeşler

Netice Sultan, Ramazan Usta
ve üç M, bir N'ye...

İÇİNDEKİLER

BAŞLAMADAN BİRKAÇ SÖZ

Bundan binlerce yıl önce mağarasının önünde ateşin başında oturan kişiye yaktığı bitkinin bir gün dünyanın dört bir yanında sayısız insanı baştan çıkarıp kiminin *tanrısı*, kiminin de *şeytanı* olacağı söylenilse tepkisi ne olurdu dersiniz? Soluduğu dumanın etkisiyle şaşırıp kalır veya gülüp eğlenir ya da korkuya kapılıp kaçar mıydı? Yoksa gölgelenmiş aklının gelgitlerine kapılarak kendince bir açıklama getirmeye mi çalışırdı bilinmez ama altı üstü bir bitkinin bu kadar övülmesi ya da yerilmesinin nedenini anlamak ilk bakışta bizler için de kolay sayılmaz. Fakat söz konusu bitki "esrar"sa, hakkında en az bilgi sahibi olanımızın dahi mağara adamından çok tahmini olacağı açıktır.

Bugün adı anıldığında çoğunlukla ahlâki ve yasadışı çağrışımlar uyandıran esrar, son birkaç yüzyılın deney tüplerinde yaratılan tehlikeli yapay hazlarından efsanelerle örülü benzersiz geçmişiyle ayrılır. Sınırlandırılması güç tarihi, elden ele değişen birbiriyle çelişkili sayısız rolle doludur. Yarattığı bugün dahi merak konusu hallerle, kiminde korkakların cesaret, kederlilerin neşe, iktidarsızların şehvet, hayal gücü

yoksunlarının ilham kaynağı, kiminde uyumsuzların direniş, avarelerin avuntu, manevi kasları zayıfların esrime aracı, kiminde ise düpedüz beladır. Bilinç üzerinde oynadığı tarifi zor oyunların uyandırdığı safdilane merak gücünü olmadık yerlerde, olmadık anlam ve ilişkiler içinde gösterir. Bağların henüz metafizik açıklamalar etrafında kurulduğu bu zamanlarda, arkadaşlık birlikleri, siyasi ve sanatsal duruşlar ile kimi kült ve dinî grupların harcı haline gelir. Tarih boyunca çok az maddenin tattığı bu şöhreti, uyuşturucu ve bağımlılık olgularının gelişip gerçek yüzünün görülmeye başladığı yakın geçmişe kadar da sürdürür.

Eşsiz bir lütuftan uyuşturucu zehre seyreden ilginç serüveninin geçtiği pek çok yerden biri de Anadolu'dur. Buraya, bugüne ruhunu veren köklü kültürün karılmaya başladığı sekiz asır öncesinden gelir ve bir daha da ayrılmaz. Bu coğrafyada uyuşturucu niyetiyle kullanıldığının görüldüğü ilk yerler ise günümüz hippilerini aratmayan sufi çevrelerdir. Bu grupların elinde Hint, Ortadoğu ve Kuzey Afrikalı yoldaşları arasında olduğu gibi inançla harmanlanarak arzulanan tasavvufi mertebelere ulaşmanın zahmetsiz, Tanrı ile buluşmanın dolaysız, dünyadan soyutlanmanın benzersiz yolu haline gelir. Gerçekte birer yanılsamadan ibaret olan etkilerinin tarikat prensipleriyle uyumundan dolayı şer'i sınırları aşmakta sakınca görülmeyerek sufiyane bir geleneğe döner. Böylece ilahi aşk sarhoşluğunu tatma umuduyla sergilenen müzik, sema ve zikrin değişmez bir parçası olarak bütünleyici rolüyle sahnedeki yerini alır. Başlarda Hint ve İran mistisizminin tesiri altındaki Kalender meşrep dervişler arasında rastlanan kendinden geçme halinin (vecd) bu türüyle zamanla diğer tarikatlarda da karşılaşılır. Osmanlı tarihi boyunca gerek kullanıcı, gerekse azmettirici sıfatıyla esrar sorununun odağında da nitekim bu gruplar vardır.

Elbette, sufilerin kuru sayıklamaları bunları ilahi aşktan sanan halkın arasında da yayılır. Kavranması güç durumlar karşısında yönlendirilmeye açık oluşlarından faydalanan bu kimselerin teşvikiyle kuru sarhoşluğun tehlikeli dünyasına beklenenden hızlı kapılırlar. Gereğinden fazla merak, hoşgörü veya iyi niyetin yersizliğini fark edene kadar da çemberin soluk yüzleri arasında yerlerini alırlar. Dervişlerin büyüleyici vaatlerinin aksine çoğunlukla beklentileri, yasaklı sulu sarhoşluğun yokluğunu gidermektir. Başkalarının arınma, ilham ya da hakikate ulaşma isteğinin yanında güdüleyicilerinin haz olması onları, bugüne ulaşan dumanlı yeraltı kültürünün Osmanlılardaki en dirençli taşıyıcıları haline getirir. Gelgelelim mesele her ne olursa olsun tarihte büyük ve çarpıcı hikâyeler arayanlar için asıl merak konusu sokaklardan çok şairler ve saraylılardır.

Kuytu köşelerden uzak yaşantılarına rağmen her iki taraf da şüphesiz payına düşeni alır. Hekimler nezdinde tıbbi fayda gözeten saraylılar birkaç istisna dışında genelde tanık, sokakların yakın gözlemcileri şairler ise hem tanık hem sanık koltuğundalardır. Parçası olduğu kenevirin sınai, iktisadi ve sağaltıcı faydalarından dolayı başlarda çekimser davranan sarayın giderek sertleşen tavrına karşı, şairler nispeten hevesli taraftalardır. Fakat ne günümüz popüler uyuşturucu edebiyatına ilhamını veren Fransız ve İngiliz bohemleriyle aynı dünyayı paylaşır ne de onun tamamen dışındalardır. Mükeyyifatı (keyif vericiler) yasaklayan İslâmi kaidelerin hüküm sürdüğü kendilerine has dünyalarında bir tarafın esrarı düşkünlük sayarak kötülediği, diğer tarafın ise neşe kaynağı bilerek methettiği iki farklı safa ayrılırlar. Osmanlı yazınını esrar bağımlılığı konusunda zenginleştiren de yalnızca şairler değil, toplumun tamamında görülen bu ayrılıktır.

Yasak elmanın cazibesine elbette bir tek şairler, dervişler ve saraylılar kapılmaz. En alt tabakadan en üste, serseri ba-

şıboşundan beyzâde ve paşazâdesine, çiftçisinden esnaf, zanaatkâr, tüccar ve işçisine, okuryazar olmayan cahilinden medrese, mektep ve askerî okul öğrencisine, mahkûmundan kolluk mensubu ve idarecisine, daha niceleri oyuna gelir. Zapt edilemeyen yeşil büyünün mağdur veya düşkünlerini tek tek belirlemek veya sınıflandırmak bu anlamda bugün için ne denli zorsa o gün için de öyledir. Ne var ki hiçbir belirsizlik Osmanlıların bu kadim alışkanlığını görmeye, idealleştirme, politik yönelim veya geçmişi şimdileştirme eğilimi kadar engel değildir. Yoksa onca kaynakla boğuşularak üretilen böylesi *muzır* yayınlara kıyasla peşin hükümler vermenin ne denli zor olduğu herkesçe bilinir! Ama torunun dişinin neden kamaştığını anlamak dedenin bağda ne yediğini bilmeyi gerektirir.

Elinizdeki mütevazı çalışmanın amacı, günümüz dünyası ve Türkiyesi'nin en çok tercih edilen uyuşturucusu esrarın Osmanlı Devleti'ndeki izlerini sürmektir. Bu doğrultuda bununla ilk ne zaman tanışıldığı, kimler tarafından ne amaçla, nasıl, nerelerde ve ne şekillerde kullanılıp ne gibi sonuçlara ulaşıldığı, ilmi, dinî, hukuki ve edebi boyutları hakkında ne söylenilip ne yazıldığı ve nasıl mücadele edildiği sorularına özenle yanıt aranır. Özne kenevir veya mükeyyifat topluluğunun tamamı olmadığından cevaplar her ikisinin de parçası olan esrarla alakalıdır. Tanrı'nın işini Tanrı'ya bırakarak yargının gölgesinde kaybolmasına müsaade edilmeyen bu cevapların, yaşayanlara yalnızca ölüler değil, kendileriyle ilgili bir şeyler söyleyeceğini ümit ediyorum.

GİRİŞ

İLAHİ YOL GÖSTERİCİ'DEN *DELİ-KAÇIK OTU*'NA: ASIRLIK "SIR"RIN KISA TARİHİ

Esrar kullanımında öyle bir sır yatar ki, çok az kelime bunun ne olduğunu anlatmaya yeter.

– FITZ HUGH LUDLOW, *The Hasheesh Eater*, 1857

Tarih, insanın haz arayışını savaşları kadar yazacak olsaydı, muhtemelen en hacimli cildi esrara ayırırdı. Kenevir (kendir, esrar otu) bitkisinden elde edilen bu *uyuşturucu* zira tarihin kendisi kadar eski, dünyayı karış karış gezmiş bir seyyah kadar da tecrübelidir.[1] Geçmişi doğanın bilgisine erişil-

1 Esrar, kenevir (kendir, esrar otu) bitkisinden elde edilen uyuşturucu bir maddedir. Kendirgiller ailesinden (Ltc. *Cannabinaceae*) olan kenevir (Ltc. *Cannabis*), 0,5-3,5 m. yükseklikte, az dallı, dik duruşlu, boş gövdeli, kısa ve sert tüylü, iki evcikli (dioik), tek yıllık otsu bir bitkidir. Karşılıklı dizilmiş palmiye biçimli yaprakları uzun saplı, değişken sayıda parçalı, parçalar ise mızrak şeklinde ve dişli kenarlıdır. Çiçek örtüsü yeşilimsi, meyveleri ise yeşilimsi-esmer veya gri-esmer tondadır. Biçimsel farkları ve yetiştiği bölgeler ile kimyasal özelliklerine göre, *Cannabis Sativa Linn.*, *Cannabis İndica* ve *Cannabis Ruderalis* olmak üzere üç temel alt tipe ayrılır. Sativa yağ, tohum ve lif üretimine, İndica uyuşturucu edinimine elverişlidir. Ruderalis ise yabani kenevirdir. Uyuşturucu (psikoaktif) manada etkin maddesi, çiçekli zirve ile genç yapraklarında bulunan tüylerin taşıdığı reçinemsi yapı içinde yer alır. Yetiştiği toprak, iklim ve yetiştiriliş şartlarına göre bu reçine ve haliyle içerdiği etkin madde miktarı geniş ölçekte değişim gösterir. 400'ün üzerinde kimyasalı içeren bitkiden 60'a yakın "kannabinoid" (bağımlılık yapıcı psikoaktif madde) sınıfı

meye başlandığı ilk zamanlara dek uzanır. Sahneye çıkışı bilinmeyen benzeri pek çok şeye uyarlanabilecek iştah açıcı mitsel hikâyeler bir yana bırakılırsa, temel gereksinimlerin karşılanmasına yönelik kullanılmaya başlandığı ilk zamanlarda reçinesine temas edilmesi sonucu keşfedildiği söylenebilir.[2] İlgili en eski bulgunun on iki bin yıl öncesine kadar uzanmasının yanında geçmişi okunabilen ilk toplulukların birden edinmeleri mümkün olmayan bilgileri de nitekim bu erken tanışıklığı doğrular türdendir.[3]

Medeniyetin beşiğini ilk sallayan Sümerler ve Asurluların bu kadim bitkiyle yalnızca dokuma yapmakla yetinmedikleri görülür. Eğer öyle olsaydı, bunu isimlendirirken, çevirmek ve bükmek gibi anlamlarıyla tam da bu işe uygun *a.zal.la* ve *azullû* sözcüklerinin yanında, "keder otu" ve "ruhu çalan hırsız" manalarındaki *sami nissati* ve *gan.zı.gun.nu* kelimelerine ayrıca ihtiyaç duymazlardı.[4] Bugün en sıradan ba-

---

birleşik elde edilir. Bunların içerisinde uyuşturucu manada en etkili olanı ise Delta 9 ya da 1-Tetrahidrokannabinol'dür (THC). Esrarın psikoaktif ve farmakolojik etkilerinden sorumlu olan bu türevin oranı bölgeden bölgeye değişen esrar preparatlarına göre de farklılık gösterir; Turhan Baytop, "Esrar", *TDVİA*, cilt XI, 1995, s. 431; Özcan Seçmen vd., *Yurdumuzun Zehirli Bitkileri*, Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Baskı İşleri, İzmir, 1987, s. 21; I. A. Ross, *Medicinal Plants of The World*, cilt III, Humana Press, 2005, s. 30; T. Nordegren, *The A-Z Encyclopedia of Alcohol and Drug Abuse*, Walker Press, 2002, s. 152-153; R. Mechoulam vd., "Hashish-I: The Structure of Cannabidiol", *Tetrahedron*, cilt 19, 1963, s. 2073; Duran Çakmak vd., *Esrar, Etkileri ve Bağımlılığı*, Özgül Matbaacılık, İstanbul, 2006, s. 1, 6; L. R. Tehon, *The Drug Plants of Illinois*, Urbana State of Illinois, 1951, s. 32; D. G. Barceloux, *Medical Toxicology Drug Abuse*, John Wiley & Sons, 2012, s. 887.

2 Ayşegül Demirhan, "Geçmişte ve Günümüzde Esrar", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, cilt 42/79, İstanbul, 1979, s. 10-11.

3 Güneydoğu Çin'de, I.Ö. 10.000 civarına tarihlenen, kenevirden mamul sicim benzeri bir maddenin damgasını taşıyan çömlek parçaları bulunmuştur; Leslie L. Iversen, *The Science of Marijuana*, Oxford University Press, New York, 2000, s. 18-19.

4 Ethan B. Russo, "History of Cannabis and Its Preparation in Saga, Science, and Sobriquet", *Chemistry & Biodiversity*, cilt 4, 2007, s. 1623-1630; Martin Levey, "Hashish", *EI*[2], cilt III, Leiden, 1971, s. 266; Sümerlerin afyonu (haşhaş) da şüphesiz aynı akılla hul ve gil ideogramlarını kullanarak "keyif bitkisi" şeklin-

Erkek (solda) ve dişi kenevir; John Gerard, *The Herball or General Historie of Plantes*, Adam Jslip Joice Norton-Richard Whitakers, Londra, 1636; John Parkinson, *Theatrum Botanicum: The Theater of Plants*, The Cetes, Londra, 1640.

ğımlının bile kastedileni tek seferde anlayacağı bu sözcükler esrarın akıl almaz dünyasıyla şimdiden tanışıldığının güvenilir birer habercisidir. Nil deltasının sakinleri arasındaysa *ŝmŝmt* (shemshemet) adlı masumane bir eczaya dönüşür. Hoş burada da ağrı kesici ve anestezik, yani yine uyuşturma özelliğiyle meşhurdur.[5] Ama bu konuda ne Sümerler ne de Mısırlılar İskitler kadar cüretkârdır. Herodot'a göre, bu konar-göçerler, "...kenevir tohumlarını keçe battaniye altına yerleştirir ve [ardından çıkarıp] sıcak taşlara atarlardı ki, hemen o anda herhangi bir Grek sobasındakinden daha keskin kokulu bir buhar yükselirdi. Bu onlar için bir banyo yeriydi ve neşe çığlıklarıyla [sonlanırdı]."[6] Bu duman banyosu, göründüğü kadarıyla, tütsü (duman) ve uluma (neşe çığlıkları) gibi eylemlerin oluşturduğu özgül bütünlüğüyle şamanik

---

de ifade ettikleri görülür; Martin Booth, *Haşhaşdan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü*, çev. Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 14.

5 Ethan B. Russo, a.g.m., s. 1622-1624; Martin Levey, a.g.m., s. 266.

6 Hdt. *IV*. 75; ne var ki, etkin madde barındırmayan tohumların böylesi sonuçlar doğurması olanaksızdır. Ünlü tarihçimiz muhtemelen olayın şaşkınlığıyla tohumlarla beraber yakılan yaprakları (esrar) gözden kaçırmış olmalıdır.

bir esrime yönteminden farksızdır.[7] Bununla birlikte önceliğin inanç mı, yoksa istek mi olduğu bilinmez ama bu bahaneyle kısa yoldan keyiflenildiği de kuşkusuz ortadadır. Gerçi Pazırık kurgan buluntularına bakılırsa, böyle bir bahaneye ihtiyaçları da yoktur. Onlar için *neşelendirici* dumanı solumak, yanlarından ayırmadıkları metal esrar çubuklarıyla her an uygulayabildikleri sıradan bir faaliyettir.[8]

İskitler arasında gördüğü bu ilgiyi muhtemel anavatanı Çin'de kazandığı kutsal kimlikle taçlandırır. O artık bir "günah azat edici", "ilahi yol gösterici" ve bir "elem dindirici"dir. Ama İmparator Shen-Nung'un *Pen ts'ao Ching*'inde kaleme aldığı ısrarlı uyarılara göre, böylesi bir kutsala erişmenin şeytanlarla yüzleşmek veya ruhlarla konuşmak gibi ağır bedelleri de yok değildir.[9] Hinduizmin kutsal metinleri Vedalar'ın cömert Tanrıları elinde ne var ki bu kusurlarından da arınarak adeta bir yaşam iksirine (*elixir vitae*) döner. Maadara Dağı'nın okyanusla çalkalanmasıyla yaratılarak hazza ve coşkun cinsel arzulara ulaşmaları için insanlığa bahşedilmiştir. Başka bir efsaneye göreyse her şey yok oluşun Tanrısı Şiva'nın eseridir. O, ailevi meseleler yüzünden öfkelendiği bir gün sakinleşmek umuduyla gittiği Himalayalar'da uzun

---

7 Mircea Eliade, *Şamanizm, İlkel Esrime Teknikleri*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 432.

8 Christian Rätsch, *Marijuana Medicine: A World Tour of the Healing and Visionary Powers of Cannabis*, çev. John Baker, Inner Traditions/Bear&Co, ABD, 2001, s. 57-59; Max Mayerhof, "Haşiş", *İA*, cilt 5/1, MEB, İstanbul, 1988, s. 351; Sergei I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia; The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*, University of California Press, 1970, s. 284-285; C. Scott Littleton, "The Pneuma Enthusiastikon: On the Possibility of Hallucinogenic "Vapors" at Delphi and Dodona", *Ethos*, cilt 14, sayı 1, Bahar 1986, s. 85-87.

9 Mia Touw, "The Religious and Medicinal Uses of Cannabis in China, India and Tibet", *Journal of Psychoactive Drugs*, cilt 13 (1), Ocak-Mart 1981, s. 23-25; Hui-Lin Li, "An Archaeological and Historical Account of Cannabis in China", *Economic Botany*, cilt 28, sayı 4, Ekim-Aralık 1974, s. 443-447 ve "The Origin and Use of Cannabis in Eastern Asia Linguistic-Cultural Implications", *Economic Botany*, cilt 28, sayı 3, Temmuz-Eylül 1974, s. 295; Christian Rätsch, *a.g.e.*, s. 21-23.

Sümerce: a.zal.la

Akadca: azzalû

Mısır Hiyeroglifi: Shemshemet

麻 Eski Çince: Ma

Sanskritçe: Bhang

(بنگ) بنک , شهدانج Farsça: Beng, Şahdanac, Şehdâne(c)

(قنب هندي) قنب , حشيش Arapça: Kınnab (Kınnab-ı Hindi), Haşiş

קנה בשם İbranice: Kaneh Bosem

Κάνναβις Grekçe: Cannabis

Esrar ve/veya kenevirin antik ve mevcut kimi dillerdeki karşılığı; E. B. Russo, a.g.m., 2007, s. 1623.

bir kenevir ağacının serin gölgesine yatar. Bir süre sonra bunun cazibesine kapılarak yapraklarından birkaç tane yer ve çok geçmeden garip bir yenilenme hissiyle uyanılır. Elbette tanrılara yaraşır bir alicenaplıkla da bunu hemen kullarına getirir. Oysa başka bir söylenceye göre, insanlık bu lütfu bunu sırtındaki kılların değişimiyle meydana getiren rakip Tanrı Vişnu'ya borçludur. Son sözü ise Rig-Veda söyler; ona göre, en şiddetli hastalıkların devası, kederlilerin neşe, güçsüzler ve inançlı askerlerin cesaret, yüce ozanlarınsa ilham kaynağı olan bu şey hiçbir tanrının ihsanı değil, Tanrı'nın bizzat kendisidir.[10] Böylesine yüceltilen bir şeyin bela

10 Uday C. Dutt, *The Materia Medica of The Hindus*, Ayurveda Machine Press, Kalküta, 1922, s. 237; Donald A. Mackenzie, *Indian Myth and Legend*, The Gresham Publishing Company, Londra, 1913, s. 5-7, 15-19, 35-36; William Dymock-vd., *Pharmacographia Indica*, cilt III, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Londra, 1890, s. 319; Ernest L. Abel, *Marihuana, The First Twelve Thousand Years*, Plenum Press, New York, 1980, s. 17; esrarla ilişkili Hint Tanrıları Ananda, Soma ve Vişnu için ayrıca bkz. John Dawson, *Classical Dictionary of*

dahi olsa çalamayacağı kapı olmadığını tahmin etmek herhalde güç değildir. Nihayetinde inançla örülü bir toplumda kimse Tanrı lütfunu geri çevirmeyi istemez. Hintler de böyle yapmış, geleneksel bir seremonide kutlama veya dinî bir törende ibadet neyse onlar için bunun yeri de o olmuştur. Bu olmadan ibadet etmeyen Brahmanlar eliyle alınıp satılır, Tanrı Durga için düzenlenen Durga Puja gibi festivallerde ev sahibinin misafirperverliği bile bunu ikram edip etmediğine göre ölçülürdü. Düğün törenine *bhang* (esrar; *ganja*, *sidhee* veya *subjee*) getirmeyen baba, çiftin arasını açmayı amaçlayan kötü ruhları kasten çağırmış olmakla suçlanır, hatta lanetlenirdi. Günümüz Sadhularından farksız dervişler için Tanrı'ya erişmenin yolu, endişeli askerler için sakinleştirici, denizciler ve kimi *haylaz* kadınlar içinse cesaret vericiydi.[11]

Hintlerin kutsal *bhang*i Zerdüşt İraniler elinde küçük bir değişimle *bangha* dönüşür. Yalnız bu defa ne tanrı ne de tanrının, artık sadece "Zerdüşt'ün iyi uyuşturucusu"dur. Ama Zend-Avesta'ya bakılırsa, yaşayanları ruhen cennete götürüp getirmek gibi hünerlerinden halen bir şey kaybetmemiştir.[12] Nitekim inanışa göre, Zerdüşt rahip Ardâvîrâf'ın yedi gün yedi gece boyunca uyuyup uykusundayken cennet, cehennem ve berzah âlemini gezmesini sağlayan da budur.[13] "Dağın Yaşlı Adamı" Hasan Sabbah'ın bundan asırlar sonra gözü kara fedailerini, eğer doğruysa, bununla ayartmış olmasına bu

Hindu Mythology and Religion, Geography, History and Literature, Trübner & Co., Londra, 1888, s. 14, 301-303, 361-362.

11 Uday C. Dutt, *a.g.e.*, s. 237; Ernest L. Abel, *a.g.e.*, s. 18, 20; James H. Leuba, "Extatic Intoxication in Religion", *The American Journal of Psychology*, cilt 28, sayı 4, Ekim 1917, s. 579; Garcia da Orta, *Colloquies on The Simples & Drugs of India*, çev. Sir Clements Markham, Henry Sotheran and Co., Londra, 1913, s. 55.

12 XVI. Dîn Yaşt / V.15; James Darmesteter, "The Zend-Avesta", Bölüm I-II, *The Sacred Books of The East*, cilt III, ed. F. Max Müller, The Christian Literature Company, New York, 1898, s. 267-268; Ernest L. Abel, *a.g.e.*, s. 22.

13 S. G. W. Benjamin, *Persia*, T. Fisher Unwin, Londra, 1888, s. 175-176; Mircea Eliade, *a.g.e.*, s. 436-437.

yüzden şaşmamak gerekir.[14] Hem zaten bir tek o değil, Haydariliğin kurucusu Şeyh Kutbüddin Haydar da aynı kabahatten mimlidir. Rivayete göre, Nişabur civarındaki küçük bir manastırda dünyadan elini eteğini çekmiş vaziyette ömrünü geçiren Haydar, bir gün bir başına dolaşmaya çıkar. Fakat bu kez alışılmışın aksine küçük gezintisinden hayli neşeli vaziyette döner. Müritleri, sebebini sorduğundaysa, hiçbir bitki hareket etmezken ne hikmetse bir tanesinin sarhoş gibi usulca sallandığını fark edip merakla yapraklarından birkaç tane yediğini anlatır ve onları bunu görmeye davet eder. Şeyhlerini bu hale getiren bitkiyi görür görmez tanıyan sufiler, onun izniyle bundan bir miktar yer ve aynı hale gelirler. Şaşkınlığı bir kat daha artan Haydar bunun tanrı lütfu olduğunu söyleyerek koruyup kollanmasını öğütler. Öleceği güne kadar da istisnasız her gün içer, hatta öldüğünde mezarının başına dikilmesini dahi vasiyet eder. Vefakâr sufiler sadece bu isteği yerine getirmekle kalmayıp şeyhlerini, bıraktığı emaneti "Haydar'ın Şarabı" ismiyle yâd ederek onurlandırırlar.[15]

Haydar'ın yeşil şarabı, sadık sufileri marifetiyle çok geçmeden Araplar arasına sokulur.[16] O güne kadar yalnızca tıbbi

14 Marco Polo, *The Book of Ser Marco Polo*, cilt 1, John Murray, Londra, 1871, s. 133; Sylvestre de Sacy, "Memoir on the Dynasty of the Assassins, and On the Origin of their Name", *The History of The Assassins*, Joseph von Hammer, çev. Oswald Charles Wood, Smith and Elder, Cornhill, Londra, 1835, s. 235; Juliette Wood, "The Old Man of the Mountain in Medieval Folklora", *Folklora*, cilt 99, sayı 1, 1988, s. 82.

15 Tanrı Şiva hikâyesiyle bir kalemden çıkmışa benzeyen bu rivayet Makrizi için yeterli gelmemiş olmalı ki, Kalender Şeyh Muhammed Şirazi'den dinlediklerine de yer verir. Buna göre de Haydar hayatı boyunca böylesi şeylere hiç tevessül etmemiş, ama sırf müritlerinin esrarkeşliği yüzünden böyle anılır olmuştur; el-Makrizî, *Kitabü'l-Meva'iz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar (el-Hıtıtü'l-Makriziyye)*, cilt II, Mektebü'l-Müsenna, Bağdat, 1853 baskısından ofset, s. 126-127; Franz Rosenthal, *The Herb, Hashish versus Medieval Muslim Society*, E. J. Brill, Leiden, 1971, s. 49-53; Rudolph P. Matthee, *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History 1500-1900*, Princeton University Press, 2005, s. 109-110.

16 ez-Zerkeşi, El-İmam Bedreddin, *Zahru'l-Ariş fî Tahrimi'l-Haşîş*, Tahkik. Es-Seyyid Ahmed Ferec, *Darü'l-Vefâ*, tarihsiz, s. 45.

meziyetleriyle bilinen[17] *haşiş* (esrar) bundan sonra Doğu'nun bu eski halkı arasında hoş olmayan anlamlara bürünür.[18] Bu da Irak'ta Bağdat'ın en mümtaz sınıflarına değin her kesimden binlerce hevesli arasında karşılık bulur.[19] Suriyeli sufiler içinse düpedüz bir kimliğe dönüşür. *Yoksul otu* (haşişü'l-fukara), *hazmettirici* (hadimü'l-akvat), *delilik kraliçesi* (sultanü'l-cünûn) ya da *kenevirin kızı* (ibnü'l-kunbus) gibi fiziki ve narkotik vasıflarını vurgulayan isimlerle methettikleri bu maddeye, öyle ki *haşhişiyye* (esrarkeşler) namıyla bilinmekten gücenmeyecek kadar bağlanırlar.[20] İbn Baytar'a göre, Mısırlı sufilerin de Suriyeli yoldaşlarından aşağı kalır yanı yoktur. Bizzat yetiştirip bir dizi işlem sonucu hap veya macuna dönüştürdükleri haşişi çiğneyerek deliliğe yaraşır bir coşkunluk yaşar, fazlasıyla ahmaklaşır, uzun süre kullandıklarındaysa ya kalıcı akli sorunlara yakalanır ya da akıllarını tümden yitirirlerdi.[21] Buna ve idarecilerin baskısına rağmen bilhassa Timur'un önünden kaçan Bağdat eşrafının Kahireli dostlarını da meclislerine katmalarıyla öyle yaygınlaşıp alenileşmişti ki, "haşişi" sözcüğü en sonunda hakaretamiz bir ifade olmaktan çıkmıştı.[22] Artık Araplar için adeta Avrupa halkları arasındaki alkol kullanımı kadar zorunlu bir ihtiyaçtı.[23]

---

17 Sami Hamarneh, "Pharmacy in Medieval Islam and the History of Drug Addiction", *Medical History*, cilt 16, sayı 3, Temmuz 1972, s. 229.

18 Haşiş (حشيش) Arapçada ot, kuru ot veya hayvan yemi anlamına gelir. Fakat Ortaçağ'ın başlangıcından itibaren Hint keneviri ve bundan elde edilen uyuşturucuyu ifade etmek için kullanılır hale gelir; Bernard Lewis, *Haşişiler; İslam'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısöz, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 16.

19 el-Makrizî, *a.g.e.*, s. 126.

20 Franz Rosenthal, *a.g.e.*, s. 53.

21 Gabriel G. Nahas, "Hashish in Islam 9th to 18th Century", *Bulletin of New York Academy of Medicine*, cilt 58, sayı 9, Haziran 1982, s. 818; Max Mayerhof, "Haşiş", s. 351; Sami Hamarneh, *a.g.e.*, s. 234.

22 el-Makrizî, *a.g.e.*, s. 128-129.

23 Jacques J. Moreau, *Du Hachisch et de L'Aliénation Mentale etudes Psychologiques*, Librairie de Fortin, Masson et Cie, Paris, 1845, s. 4-5; Fransızca metinlerin çevirisinde yardımını esirgemeyen Eylem Öz'e müteşekkirim.

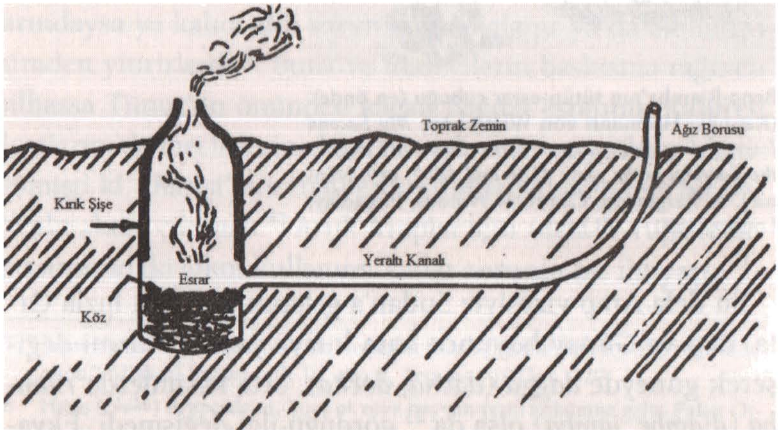
Bena-Riamba'nın tütün-esrar çubuğu (en önde). (Kaynak: Hermann von Wissmann, *My Second Journey through Equatorial Africa from the Congo to the Zambesi in the years 1886 and 1887*, çev. Minna J. A. Bergmann, Chatto & Windus, Piccadilly, Londra, 1891, s. 73.)

Bu defa Arap vizesiyle Sudan'a gelerek buradan hızla Orta, Batı ve Güney boyunca kara kıtaya yayıldı.[24] İsmi değişerek güneyde *dagga* (*dacha*, *docha*), orta kesimlerde *riamba* (*diambe*, *jamba*) olsa da,[25] gördüğü ilgi değişmedi. Ekvatoral bölge yerlileri Bashilangeliler değme tarikattan farksız bir esrar kulübü dahi kurdular. Kendilerini "esrarın oğulları" demek olan *Bena-Riamba*, kulüplerini ise "arkadaşlık" manasında *Lubuku* ismiyle anarak, birbirlerini hayat ve es-

24 Berthold Laufer-vd., *Tobacco and Its Use in Africa*, Field Museum of Natural History, Chicago, 1930, s. 13; Max Mayerhof, a.g.m., s. 353.

25 Alonzo Calkins, *Opium and The Opium-Appetite*, J. B. Lippincott & Co., Philadelphia, 1871, s. 320; George Watt, *The Commercial Products of India*, John Murrey, Londra, 1908, s. 249.

rar anlamlarına gelen *moio* sözcüğüyle selamlarlardı. Yani bu onlar için esirgeyen bir baba, eşsiz bir lider, dostluk ya da yaşamdan farksızdı. Şu halde saygı ve sadakati fazlasıyla hak ediyordu ki, her kabile üyesinin bir kez olsun buraya gelip esrar çekerek bağlılığını bildirmesi zorunluydu. Kötü ruhları kovmak veya uğur getirmek gibi anlamları da mürit sayısı da böyle böyle artıyordu. Bunsuz artık ne bir anlaşma yapılabilir ne savaşa ne de yolculuğa çıkılabilirdi. Sayesinde oluşan birlikle de üyeler arasındaki anlaşmazlıklar tatlıya bağlandığı için tek bir düşman karşısında birleşildi. Düşman, her türden ilkel bağlılığın doğası gereği kültlerine karşı gelen herkes, karşılığıysa Chipulumba adlı muhafazakâr grup üyelerinin başına geldiği gibi sorgusuz sualsiz ölümdü.[26]

Yerlilerin esrar içme usullerinden biri, toprak zemine gömülü şişe (nargile) yöntemi; John E. Philips, "African Smoking and Pipes", *Journal of African History*, sayı 24, 1983, s. 306; yumuşak toprağa gömülü delikli şişe içerisinde yakılan esrar dumanının buna bağlı bir kanaldan boru yardımıyla çekilmesinden ibaret olan bu usulle, biriken dumanın tek bir nefeste alınarak uyuşturucu etkinin artırılması hedeflenmiş olmalıdır. Bu yönüyle temelde kimi günümüz yöntemlerinden farksızdır.

---

26 Hermann von Wissmann, *My Second Journey through Equatorial Africa from the Congo to the Zambesi in the years 1886 and 1887*, çev. Minna J. A. Bergmann, Chatto & Windus, Piccadilly, Londra, 1891, s. 69, 133, 312; Sula Benet, "Early Diffusion and Folk Uses of Hemp", *Cannabis and Culture*, ed. Vera Rubin, Mouton Publishers, Paris, 1975, s. 45.

Eski dünyada bunlar olup biterken, Batı'da henüz bunun esamesi dahi okunmuyordu. Ne Heredot'un hikâyeleri ne Homeros'un "acı gideren" *nêpenthesi* ne de Romalı bilginlerin gözlemleri yeterince merak uyandırabilmişti. Kulağa ilginç gelebilir ama Batı'nın sulu sarhoşluğu kuru bir başkasıyla değiştirmeye pek de niyeti yok gibiydi. Nitekim Zeus'un kızı Helen, tarifini bir Mısırlı'dan aldığı *nêpenthesi* Telemachus'a, içeriğindeki onca afyon veya esrara rağmen yine de hâlâ *şaraba* katarak sunuyordu.[27] Grek ve Romalılar da *kannabisten* (kenevir) dokuma işlerinde faydalandıkları halde esrar edinmeye yeltenmeyerek aslında geleneklerine sahip çıkıyorlardı.[28]

Meraklı gezginler, tüccarlar ve hatta Haçlı seferleri vasıtasıyla kurulan sıcak temaslar dahi durumu değiştirmedi.[29] Dumansız saha uzunca bir süre başarıyla korundu, ama egzotik sırların cazibesine çoktan kapılmışlardı. Dolayısıyla bu madde Batı'nın sayfaları arasında, sokaklarından çok önceleri gezinmeye başladı.[30] Ne var ki böylesi sinsi ve güçlü bir

27 Hom. *Od. I*, IV. 219-230; Hdt. *IV.* 74-75; Luigi Arata, "Nepenthes and Cannabis in Ancient Greece", *Janus Head*, 7 (1), 2004, s. 36.

28 James L. Butrica, "The Medical Use of Cannabis among the Greeks and Romans", *Journal of Cannabis Therapeutics*, cilt 2 (2), 2002, s. 53; Leslie L. Iversen, *a.g.e.*, s. 20.

29 Sainsbury ve Bibra, Batı'nın Haçlı seferleri sonucunda esrar altkültürüyle tanıştığını iddia ederler; Harrington Sainsbury, *Drugs and The Drug Habit*, E.P. Dutton and Company, New York, 1909, s. 234; E. von Bibra, *Plant Intoxicants*, Healing Arts Press, ABD, 1995, s. 107; fakat meydanlarda esrar kullanan askerler ile karşılaşılmış olunması ihtimaliyle son derece çekici görünen bu iddia, sonrasında yaşanması gereken olağan süreçlerin eksikliğiyle cazibesini yitirir.

30 Kenevirin konu edildiği farklı türden belli başlı Batılı birkaç çalışma için bkz. Hildegard von Bingen, *Hildegard von Bingen's Physica*, çev. Priscilla Throop, Inner Traditions International, Healing Arts Press, 2011, s. 14; Leonhard Fuchs, *De historia stirpium commentarii insignes*, In officina Isingriniana, Basel, 1542, s. 392; John Parkinson, *Theatrum Botanicum*, The Cetes, Londra, 1640, s. 597-598; Nicholas Culpeper, *The English Physitian Enlarged*, John Streater, Londra, 1666, s. 123; J. Jacob Berlu, *The Treasury of Drugs*, S. Ballard, Londra, 1738; G. Eberhard Rumpf, *Herbarium Amboinense*, Mynardum Uytwerf & Vi-

alışkanlık karşısında hiçbir koruma duvarı elbette sonsuza dek dayanamazdı, nitekim en sonunda Napoléon'un Mısır Seferi'nden dönen hevesli askerlerinin darbeleriyle onarılamaz bir biçimde yıkıldı. 1798 ila 1801 yılları arası, yalnızca üç yılı burada geçiren erler, bölge halkıyla alışverişin karşılığını alkolsüz sarhoşlukla aldılar. Süratle etraflarını saran bu salgının etkileri elbette çok geçmeden görülmeye başladı; uyuşma, neşe, kaygı ve coşku karışımı dikişsiz bir ruh haliyle görevlerini yerine getiremez, ne yaptıklarını bilmez hale geldiler. Bu illetten kurtulsunlar da gevşeme arzularını gerekirse geleneksel hazlarla karşılasınlar diye Mısır'da bir rom ve brendi fabrikası kurmak gibi ılımlı tedbirler dahi sonuç vermedi. Ardı sıra ilan edilen esaslı yaptırımlar ya da Sacy, Rouyer ve Desgenettes gibi orduda görevli bilim insanlarının telkinleri de işe yaramadı. Geri çekilmenin hayal kırıklığı içerisinde ülkelerine dönerken, bu defa yanlarında üzüntülerini unutturacak kendilerine has bir çözümleri de vardı.[31]

Şarabın ülkesi *kafayı bulmanın* bu yeni yoluna beklenenden hızlı alıştı. Yalnız şehirlerin yoksul kenar mahalle sakinlerince değil, aydınlarca da; üstelik hiçbir Avrupa ülkesinde olmadığı kadar sahiplenildi. 1800 öncesi buna sadece on atıf ayıran Fransız yazımı daha elli yıl geçmeden en az otuz makale ve kitapla giderek zenginleşti ya da esrarkeşlere ilişkin öykülerle örülü *Binbir Gece Masalları* en çok satanlar listesinde uzun yıllar liderliği korurken, bu sahipleniş asıl ürününü "Club des Hachichins"le verdi. "Es-

---

duam, Amsterdam, 1750; Engelbert Kaempfer, *Amoenitatum Exoticarum*, Henrich Wilhelm Meyer, Aulea Lippiacae Typographi, Lemgoviae, 1712, s. 645-647; Caroli Linnæi, *Species Plantarum*, cilt II, Impensis Laurentii Salvii, Holmiae, 1753, s. 1027; M. Marcandier, *Traité du Chanvre*, Paris, 1758, s. 1-138.

31 Terry Crowdy, *French Soldier in Egypt 1798-1801, The Army of the Orient*, Osprey Publishing, BK, 2003, s. 21-22; René Nicolas D. Desgenettes, *Histoire Médicale de L'armée d'Orient*, Croullebois, Paris, 1802, s. 184-185; Ernest L. Abel, *a.g.e.*, s. 148-149.

Schoeffer'in kenevir çizimi; Peter Schoeffer, *Rogatu plurimorum inopum nummorum egentium appotecas refutantium*, 1480.

rarkeşler Kulübü", haşiş üzerine ilk sistemli bilimsel çalışmayı yapan psikiyatrist J. Joseph Moreau'nun bununla hazırladığı "devamesk"i, Alexandre Dumas, Gérard de Nerval, Théophile Gautier, Victor Hugo, Ferdinand Boissard, Eugéne Delacroix, Honoré de Balzac ve Charles Baudelaire üzerinde sınadığı günlerin meyvesiydi. Amaç bilimsel olsa da sonuç keyif yoldaşlığıydı. Lauzun Hotel Pimadon House'da bir araya gelen üyeler "düşünce gıdıklayan" esrar ve afyonun akıl almaz dünyasına çabucak kapıldılar.[32] Yaşam-

32 Ernest L. Abel, *a.g.e.*, s. 150, 154; Özcan Köknel, *İnsanlık Tarihi Boyunca Dünya ve Türkiye'de Uyuşturucu Madde Sorunları*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1976, s. 95; Richard F. Burton, *The Book of Thousand Nights and a Night*, H.S. Nichols Ltd., Londra, 1897, s. 14-56, 315-327; Edward W. Lane, *Arabian So-*

la harmanlanan bu dünya onlar için gün geçtikçe çirkinleşen burjuva ve ona hizmet eden her türlü sanatsal duruştan kaçmanın en kestirme yoluydu. Sığınılan fantastik âlemin müzmin romantikte bıraktığı izlenimler kâğıda düştüğündeyse, onun için her ikisi de eşit oranda gerçekdışı görünen yaşam ile sanat bir potada eritilmiş oluyordu. Tam da Baudelaire'in formüle ettiği gibi, alkol sarhoşluğu hesaplı, kontrollü ve rasyonel, esrarınki ise asosyal, benmerkezci ve yıkıcıdır; şarap iradeyi güçlendirir, esrar yok eder; şarap vücudu besler, esrarsa intihar silahıdır; şarap insanı iyi huylu ve uyumlu hale getirir, esrar yalıtır; şarap çalışan ve onu hak edenler, esrarsa mutsuz avareler içindir.[33] Kısacası içki içmek başarı, rekabet ve emeği hatırlatır, esrarsa bunlardan kurtulma ve arınmayı. Gautier içinse bu karşılaşmanın tarafları esrar ve onun dışında kalan her şeydi:

> ...Hiçbir madde bu mest olma haline, bu coşkunluğa karışamaz, dünya üzerindeki hiçbir arzu bu saflığı lekeleyemez. Bu arada aşk kendini ona yükseltemez, esrarkeş bir Romeo, Juliet'i unutacaktır...[34]

Yaşasaydı Shakespeare'inki ne olurdu bilinmez ama İngiliz halkının tepkisi Gautier'yi hayal kırıklığına uğrattı. Bu şey burada Fransa'dakine benzer bir karmaşa ve heyecana mahal vermeden soğukkanlılıkla karşılandı.[35] Romantizmin iyiden iyiye etkisini hissettirmeye başladığı 19. yüzyılın or-

---

ciety in the Middle Ages studies from The Thousand and One Nights, Chatto and Windus, Piccadilly, Londra, 1883, s. 149-150.

33 Charles Baudelaire, *Şaraba ve Esrara Dair*, çev. Alper Turan, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 44-45; Wolfgang Schivelbusch, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi, Cennet, Tat ve Mantık*, çev. Zehra Aksu Yılmazer, Dost Kitabevi, Ankara, 2000, s. 195-198, 211.

34 Théophile Gautier, "Le Club des Hachichins", *Revue des Deux Mondes*, cilt I, 1846, s. 253, 256.

35 Mitch Earleywine, *Understanding Marijuana*, Oxford University Press, New York, 2002, s. 22.

talarına doğru, özellikle yine entelektüeller arasında yeni yeni yüzünü göstermeye başladı. Gerçi ne halk ne de Thomas de Quincey, Samuel T. Coleridge, William B. Yeats ve Oscar Wilde gibi aydınlar için amaç farklıydı: Hızla değişen dünyadan sessizce uzaklaşmak.[36] Sarsıcı gelişmeler karşısında bu yola başvuranların sayısı arttıkça da çekingen tavırlarını bir kenara bırakan İngiliz yayın organlarından karşıt fikirler yükselmeye başladı. Elbette peşi sıra da çatlak sesler; örneğin, William L. Clowes şiddete neden olduğu yönündeki eleştirilere inatla karşı çıkıyordu.[37] Bu esnada benzer tartışmalar Fransa'da da yaşanıyordu. Zira ediplerin esrar ve afyona yükledikleri anlam bunları gündelik zararsız eczalar olmaktan çıkararak burjuvanın gözünde tehlikeli birer zehre dönüştürmüş, yol açtıkları türlü türlü zararlar keşfedilmeye başladıkça da aynı safdilane rahatlıkla kullanılmaz hale gelmişlerdi. Üstüne bağımlılık olgusunun keşfiyle iyice gözden düştüler,[38] ama geç gelen bu keşif artık pek çokları için sadece içinde bulunulan durumu tanımlamaya yetiyordu.

Bu madde sonunda bugün en çok itibar gördüğü yere, Yeni Dünya'ya ulaşır. Kıtanın ilk sakinleri arasında öncesinde bilindiğine ilişkin güçlü teoriler olsa da bunun dünyaca bilinen biçimini konu edinen ilk atıf, John G. Whittier'ın 1854 tarihli kısa bir şiirinde yer alır.[39] Zamanında George Washington'un özünü çıkarmak için yetiştirdiği kenevir,[40] ilaç yapımından kumaş imaline farklı farklı alanlarda, ama en çok da uyuşturucu olarak kısa zamanda buranın kodlarına

36 John F. Logan, "Age of Intoxication", *Yale French Studies*, sayı 50, Intoxication and Literature, 1974, s. 94; Mitch Earleywine, *a.g.e.*, s. 22; Wolfgang Schivelbusch, *a.g.e.*, s. 195-196; Ernest L. Abel, *a.g.e.*, s. 166.

37 Mitch Earleywine, *a.g.e.*, s. 22.

38 Wolfgang Schivelbusch, *a.g.e.*, s. 198, 202.

39 Martin A. Lee, *Smoke Signals: A Social History of Marijuana-Medical, Recreational and Scientific*, Simon & Schuster Inc., New York, 2012, s. 32.

40 ABD'nin ilk başkanı George Washington'un bir aralık kenevir tarımı yaptığı iddia edilir; John F. Logan, a.g.m., s. 91.

da işledi. *Mary jane*, *weed*, *pot* ve *grifo* gibi argo deyişleri bir yana, burada genelde marihuana (*marijuana*) ismiyle anılan bu narkotik,[41] en alttan en üste toplumun hiçbir kesimini gözden kaçırmaksızın yayıldı. Yine Bayard Taylor ve Fitz H. Ludlow gibi yazarlar arasına sokularak eserlerinde yerini aldı. Taylor iki seyahat kitabında uzun uzadıya esrar deneyimlerine yer vererek Amerikalı gençleri bu konuda yüreklendirirken, Ludlow deneyim ve araştırmalarını ölümsüzleştirdi.[42]

Batı'nın esrar merakı kafayı bulma beklentisiyle sınırlı kalmadı. Başta Amerika ve Avrupa tıp ve farmakoloji çevrelerinin üzerinde yürüttüğü bilimsel faaliyetler neticesinde, 19. yüzyılın ortalarından 20. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar, neredeyse bir asır boyunca spazm önleyici, ağrı kesici ve yatıştırıcı olarak öksürük, romatizma, astım, migren ve halsizlik gibi hastalıkların tedavisinde kullanıldı.[43] Amerika'da 1885'te yazılan her on reçeteden 5'i, 1907'de 8'i, 1926'da 3'ü, 1933'te ise 0,4'ü kenevir özlü ilaçlar içeriyordu.[44] Görüldüğü üzere zararının faydasından çok olduğu yönünde verilere ulaşıldıkça kullanımı azaldı. 1930'lara gelindiğindeyse artık bir "deli ve kaçık otu" olarak birçok devletin *narkotik* maddeler listesindeydi. 1937'ye gelindiğinde Amerika'da tıbbi amaçlı kullanımı dahi yasaklandı.[45] Yasaklamalar ne bu tür-

---

41 M.H. Hayes, vd., "Marihuana", *Journal of Criminal Law and Criminology (1931-1951)*, cilt 23, sayı 6, Mart-Nisan 1933, s. 1087.

42 Bayard Taylor, *A Journey to Central Africa*, G. P. Putnam, New York, 1859, s. 518 ve *The Lands of the Saracen*, G.P. Putnam, New York, 1864, s. 133-148; Mitch Earleywine, *a.g.e.*, s. 23; Wolfgang Schivelbusch, *a.g.e.*, s. 195; Fitz H. Ludlow, *The Hasheesh Eater*, Harper & Brothers, New York, 1857.

43 David Malmo-Levine, "Recent History", *The Pot Book, A Complete Guide to Cannabis*, ed. Julie Holland, Park Street Press, BK, 2010, s. 29.

44 Özcan Köknel, *a.g.e.*, s. 103-104.

45 Eugene Stanley, "Marihuana as a Developer of Criminals", *The American Journal of Police Science*, cilt II, sayı 3, Mayıs-Haziran 1931, s. 254; Robert L. DuPont, "Marihuana: An Issue Comes of Age", *Pharmacology of Marihuana*, cilt I, ed. Monique C. Braude, Raven Press, New York, 1976, s. 3.

Leonhard Fuchs'un eserinde kenevir; Leonhard Fuchs, *De historia stirpium commentarii insignes, maximis impensis et vigiliis elaborati adiectis earundem viuis plusquam quingentis imaginibus, numquam antea ad naturae imitationem artificiosius effictis & expressis*, In officina Isingriniana, Basel, 1542.

lü kullanım ne de burayla sınırlı kaldı. Düzenleme yapan ülkeler arasına her geçen gün yenileri eklendi ve en sonunda bu mesele uluslararası arenaya taşınarak kürenin ortak konusu haline geldi. Fakat yerelde ya da işbirliğiyle sarf edilen hiçbir çaba bu salgının günümüz toplumlarına bulaşmasını

önlemeye yetmedi. 1858 gibi erken bir tarihte dünya genelinde tahminen iki yüz milyon kullanıcının olduğu düşünülürse, neden önlenemediğini anlamak güç değildir.[46]

Bugün dünyanın dört bir yanında milyonlarca insanı etkisi altında tutan yeşil büyünün geçmişi elbette ne bu kadarla ne de bu yerlerle sınırlıdır. Osmanlıların tornasından geçmiş hali bilinmeden kâşif Uzak ve Ortadoğu ile hevesli Batı arasındaki bağlantı kurulamaz ve hikâye en can alıcı yerinde yarım kalır. Yani bir örnekle, Fransız veya İngiliz bir bağımlının keyif âlemini paylaştığı arkadaşlarına olayın künhüne vakıf olduğunu kanıtlamak isterken Arapça bilmediği halde bundan "haşiş" ismiyle bahsetmesinin kaynağını anlamanın yolu Osmanlılardan geçer.

46 "Hashish", sayı 717/20, Şubat 1858, *Littell's Living Age*, Second Series, cilt XX, 1858, s. 450.

MAKBUL ECZADAN *KAFA ZEHRİ*'NE: OSMANLILARIN MALUM "SIR"RI

Halk, İmam-ı Azam Ebû Hanife Hazretleri'nin mezhebindendir. Hepsi Ehl-i Sünnet'tir.

Aralarında ne Kaderî ne Râfızî ne Mu'tezilî ne Hâricî ne de başka bir sapkın bulunur.

Yüce Allah onları bu faziletleriyle diğer insanlardan üstün kılmıştır. Ama haşiş (esrar) çiğnemekten de çekinmezler!

– İBN BATTÛTA, *14. yüzyıl*

"Sır"rın adı: Esrar, haşîş, beng

Esrar Anadolu'ya uzun bir yolculuğun ardından orta zamanlarda girer. Bu da Doğulu kimi hazların yakın takipçileri olan Osmanlılardan biraz öncesine tesadüf eder. Sonrasıysa malum, bulduğu deliklerden sızarak girdiği her yerde daha binlerce insan için sır olmaktan çıkar.

Osmanlılar yöresel isim ve söyleyiş farklarının yanında kanabisi genelde *kenevir* (كنور), *kınnab* (قنب) veya *kendir* (كندر), bundan elde edilen uyuşturucuyu ise *esrar* (اسرار), *haşîş* (حشيش), *beng* (بنک) veya nadiren *benc* (بنج) ismiyle anar

ve bunu *kınnab-ı hindi* (hint keneviri) denilen nebattan elde edilen *keyif verici* (mükeyyifât) bir madde, bağımlısını (esrarkeş) ise buna müptela kimse olarak tarif ederler.[1] "Keyif verici" ifadesinin masumane görüntüsüne kapılarak zararsız ve meşru görüldüğü yanılgısına düşülmesine karşı, bunun onlar için günümüz uyuşturucularından bir farkı olmadığını peşinen belirtmek gerekir.

Esrar, maddenin çoğunlukla günlük dilde; haşiş, *beng* ve *benc* ise yazındaki karşılıklarıdır. Haşiş Arapça kuru ot ve hayvan yemi anlamlarına gelir, ama daha çok esrara teşmil edilir.[2] Farsça asıllı *beng* ve ondan Arapçalaştırılmış *benc* ise bazı sözlüklere göre esrar[3] bazılarına göreyse *banotu*dur.[4] Haliyle kimi *beng* ve *benc*in esrar ya da haşiş anlamında tefsir edilmelerinin hata olduğunu söylerken,[5] kimi de manalarının esrarı da kapsayacak şekilde genişlediğini iddia eder.[6]

---

1 T. Bianchi vd., *Dictionnaire Turc-Français*, cilt I, Typographie de Mme Ve Dondey-Dupré, Paris, 1850, s. 88, 699; Ahmed Vefik, *Lehçe-i Osmanî*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1306, s. 65; R. Youssouf, *Dictinonnaire Turc-Français en Caractéres Latins et Turcs*, cilt I, Lorentz & Keil Librairie International, Constantinople, 1888, s. 259; Müstecabîzâde İsmet Naci, *Lügat-ı Naci*, Asır Matbaası, İstanbul, 1891, s. 70, 353; Mehmed Salahi, *Kâmus-ı Osmani*, I-III, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1313, s. 105-106; Mehmed Bahaddin (Tovan), *Yeni Türkçe Lügat*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, tarihsiz, s. 41; Ali Seydi, *Resimli Kamus-i Osmanî*, cilt I, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul, 1330, s. 45, 397; *Yeni Resimli Türkçe Kamus*, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul, 1928, s. 51.

2 Esrar anlamına gelen "haşiş" (حشيش), yine psikoaktif bir bitki olan "haşhaş" (خشخاش) ile karıştırılmamalıdır. Haşhaş (*Papaver Somniferum*) gelincikgiller ailesinden *afyonu* (*opium*), haşiş ise kenevirden (*Cannabis Sativa* L.) elde edilen uyuşturucu maddeyi ifade eder.

3 *Müntehabâtı Lûgat-ı Osmanîye*, Ceride Matbaası, İstanbul, 1853, s. 101; Müstecabîzâde Ismet Naci, *a.g.e.*, s. 172-173; *Yeni Resimli Türkçe Kamus*, s. 165; İbrahim Cûdi Efendi, *Lügat-ı Cûdi*, haz. İsmail Parlatır-vd., TDKY, Ankara, 2006, s. 38.

4 Hüseyin b. Halef et-Tebrizi, *Lugat-ı Burhan-ı Katı'*, Matbaa-i Osmanî, İstanbul, 1302, s. 69; Şemseddin Sami Fraşeri, *Kamus-î Arabî*, cilt I, İstanbul, 1904, s. 242; Mehmed Bahaddin (Tovan), *a.g.e.*, s. 159-160; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 104-105.

5 Ebu'z-ziya Tevfik, *Lügât-ı Ebu'z-ziya*, Matbaa-ı Ebu'z-ziya, Konstantiniyye, 1306, s. 253.

6 Mehmed Salahi, *a.g.e.*, s. 178.

Doğrusu Zendce "sarhoşluk" anlamındaki *banha*dan türetilen bu isim İslâm öncesi devirlerde esrarı ifade ederken, izleyen dönemde banotu (*henbane/jusquiame*) için kullanılır olmuştur.[7] Nitekim Osmanlıların esrar anlamında çoğunlukla *beng* sözcüğünü tercih ettikleri görülür.

Günlük dilde "esrar" şeklinde anılmasının nedeni, kaynağı ve buraya özgü olup olmadığı soruları ise şimdilik cevapsızdır. Bu ismin sırf gizli gizli alınıp satılmasından dolayı ilk olarak Hintlerce kullanıldığı iddiası[8] benzer bir açıklamaya olanak verse de ne bunun onlar tarafından "esrar/asrar" sözcüğüyle anıldığına ne de "sır-gizem" anlamında böyle bir Hintçe sözcüğe rastlanır. Tanrısal saydıkları bu şeyi, ihtişamına gölge düşüren böylesi bir isimle anmaları da beklenmezdi zaten. Ama bu, Hintlerin olmasa da Osmanlıların bu yolu izlemedikleri anlamına gelmez. Başta nedeni olduğu akla ziyan sarhoşluk, mistik inanç ve gruplarla ilişkisi, bağımlılar arasındaki gizlilik akdi, alım-satım ya da kullanım şeklinden dolayı bu ad özellikle tercih edilmiş olabilir. İzah edilemeyen şeyleri adlandırmada süregelen evrensel tavır düşünüldüğünde böylesi bir yola başvurulmuş olması da garip sayılmaz.

Bu isimlerin yanında esrarın varlığına işaret eden daha pek çok madde, dolayısıyla da kavramla karşılaşılır. Bazısı keyif için de kullanılabilen macun ve şurup (ilaç) halindeki bu maddelerden en yaygını ise *berş*dir. İlk kez Sultan Süleyman'a deva olması umuduyla Rahîkî Yusuf Efendi tarafından üretildiği, *berş-i rahîkî* adının da buradan geldiği öne sü-

---

7 Franz Rosenthal, *a.g.e.*, s. 19-20; eserlerini Arapça kaleme alan eski tıp âlimleri *saykaran* şeklinde tercüme ettikleri *benc* sözcüğüyle genelde banotuna (*Hyoscyamus*) işaret ederler. Fakat sonraki Arap botanikçiler bununla baldıran otunu, daha sonrakiler ise uyuşturucu ilaçların tümünü kastederler. Dolayısıyla bu son haliyle esrarın da elemanı olduğu uyuşturucu kümesinin hepsini birden karşılar; Max Meyerhof, "Beng", *İA*, cilt II, MEB, Eskişehir, 2001, s. 517.

8 Georg Martius, *Pharmakologisch-Medicinishe studien über den Hanf*, Leopold Voss, Leipzig, 1856, s. 19.

rülür.[9] Başlangıçta zararsız miktarlarda afyon şurubu ile keten yaprağının karıştırılmasıyla elde edilen *berşin*,[10] üretim hakkının bir aralık hazinece müzayede edilerek satışından yüksek gelirler elde edildiği görülür.[11] Fakat sonraları bazılarının bunu esrar ve *benc* suyuyla ıslatarak tebaanın "dimâğını ifsâd"la nice kötülüğe sebebiyet vermeleri yüzünden yasaklanmıştır.[12] Böylece halkın gözünden düşmüş ama kafayı bulmanın etkili bir yolu olarak zengin esrarkeşler arasındaki yerini daha uzunca bir süre korumuştur.

Makbul ecza

Doğayla tanışıklığa, en önce ihtiyaç duyulandan başlayan tüm halklar gibi Osmanlılar da kenevire başlangıçta tıp gözlüğünden bakmışlardır. Bu konuda öncü, 1390'da kaleme aldığı *Edviye-i Müfrede* adlı eseriyle İshâk bin Murâd'dır. Burada kenevirin soğuk algınlığı, kulak ağrıları ve balgam sorununa iyi gelmesi gibi belirgin marifetlerinden bahseder.[13] Gerçi kıymetinden bir şey kaybetmez ama bu bilgiler Galen, Dioskorides ve İbn Sina'dan bu yana bilinenlerin yalın bi-

9 Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin-vd., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 18; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt I, MEB, İstanbul, 1983, s. 208; aslında Mısır'da uzun zamandır biliniyor ve orijinalinde toz esrarın balla karıştırılmasıyla elde ediliyordu; M. Rouyer, "Sur les Médicamens usuels des Egyptiens", *Bulletin de Pharmacie*, sayı IX, 2.yıl, Eylül 1810, cilt II, Paris, 1810, s. 400.

10 Mehmed Salahi Bey, *a.g.e.*, s. 129; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 112.

11 Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 208; 1640 tarihli es'ar defterine göre berşin dört dirhemi (12,8 gr) bir akçedir; Yaşar Yücel, *Osmanlı Ekonomi, Kültür, Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak: Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, TTKY, Ankara, 1992, s. 38; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, TVYY, İstanbul, 2011, s. 263.

12 İKS, 24/29, Evahir-i şehr-i Ramazan, 1138, vrk. 11b-1; buna ilişkin diğer birkaç karar için bkz. İKS, 24/132, 21 Zilhicce 1138, vrk. 40a-1; İKS, 24/65, 7 Zilkade 1138, vrk. 2a-1.

13 İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrede*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, nr. 05 Ba 1717, tarihsiz, vrk. 64b-65a.

rer tekrarından ibarettir.[14] Nitekim aynıları, yüzyılın diğer âlimleri Celâleddin Hızır ve Ahmed el-Mârdânî tarafından da tekrarlanır.[15] Tohumlarının göz sağlığını tehlikeye sokabileceğini bildiren Şirvânî'yle nihayet belirli bir yol ayrımına gelinir,[16] hangi yöne gidileceğine ise bu konuda çağdaşlarını epey geride bırakan deneysel tıbbın öncüsü Şerefeddin Sabuncuoğlu karar verir. Özellikle "pesendile", "çörekotu" ve "müferrih" gibi, karışımında buna da yer verdiği macunları, meğer daha ne hünerleri varmış dedirtecek türdendir. Bunlardan ilki, *macun-ı pesendile*, mastika, tarçın, karanfil ve afyonun yanında on dirhem kenevir; idrar akıntısı, bel ağrısı ve hazım sorunu için salık verdiği *macun-ı çörekotu* kendir; şehvani güç ve sindirim kolaylığı için önerdiği *macun-ı müferrih* ise "varakü'l-hayal" (hayal yaprağı), yani doğrudan esrar içerir.[17] İlk karışımda hangi özelliği için tercih edildiği belirsizdir, ama ikincisinde ağrı kesici ve hazmettirici nitelikleriyle ön plandadır. Üçüncüsünde ise cinsel dürtüleri harekete geçiren uyuşturma kabiliyetiyle belirir. Bu arada bunlar modern tıbbın çözümsüz kaldığı kronik ağrı ve nöbetlerin tedavisinde halen başvurulan özelliklerdir.

Sabuncuoğlu'na göre bu nebattan faydalanmanın şamanik uygulamaları andıran ilginç bir yolu daha vardır. Esa-

---

14 Kenevir öz suyunun soğuk algınlığı, kulak ve eklem ağrıları gibi rahatsızlıklara faydası veya tohumlarının fazla tüketildiğinde meniyi kurutması gibi zararlarından Pedanius Dioscorides, Plinius Secundus ve Claude Galen sayesinde haberdar olunur; Dios. *Mat. Med. III.* 165; Plin. *Nat. XX.* 259; James L. Butrica, a.g.m., s. 69 ve bunlar İbni Sina'nın aracılığıyla Osmanlı âlimlerine ulaşır; İbn Sînâ, Ebu Ali el-Şeyh el-Ra'is, *Kütâbü'l-Kânûn fî't-Tıbb*, *Typographia Medicae*, Roma, 1593, s. 248, 256.

15 Celâleddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ*, cilt I, haz. Zafer Önler, TDKY, Ankara, 1990, s. 60-61; Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî, *Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıb (823/1420)*, haz. Ali Haydar Bayat, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2005, s. 457.

16 Mehmed b. Mahmûd Hâcî eş-Şirvânî, *Murşîd*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, sayı 45 Hk 1840, İstinsah. 1550, vrk. 214b-215b.

17 Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Mücerrebnâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468)*, haz. İlter Uzel-vd., AKMBY, Ankara, 1999, s. 154-155.

sında nezleden kurtulmak amacıyla bir araya getirilen birkaç bitkinin dövülüp elendikten sonra yakılarak çekilmesinden ibaret olan bu uygulamayı[18] şamancıl kılan tek şey içeriğindeki esrardır. Normal şartlar altında böylesi bir tütsünün şamanların fiziki dünya ile bağlarını koparana benzer türden bir yanılsama nöbeti yaratması beklenir. Bu durumda zaman, mekân ve nesnelerin algılanışında tarifi güç değişimler, durgunlukla coşku arasında kimi duygularda güçlenme, kimilerinde çekilmeler yaşanır. Maksat tedavi olduğunda beklenti bu yönde olmadığından tüm bunlar ne kadar tuhaf da olsa ilacın marifeti, iyileşmenin alametinden sayılmış olabilir. Ama hastalar değilse de uygulayacağı tedaviyi önce kendi üzerinde deneyen hekimimiz Sabuncuoğlu'nun, reçetesinin bu umulmadık ilginç etkilerini fark etmiş olması hayli muhtemeldir.

Bir diğer hekim İbn-i Şerîf ise tohumlarının idrar yolu tutulması ve böbrek yaraları için "akrâs" adlı bir terkibin içinde, mezî ve vedî akıntısının aşırı olması durumunda da yalın halde yenilmesini önerir.[19] Dâvûd-î Antâkî, İbrahim bin Abdullah ve hekimbaşı Salih bin Nasrullah'a göre bu kadarla da kalmaz; kaynatılan yapraklarıyla temizlenen vücutta ne bit ne sirke barınır.[20] Nezle ve öksürük gibi sık rastlanan hastalıkların devasıdır. Suya katılıp içildiğinde uyku getirir, buhur (tütsü) olup çekildiğinde vebadan kurtarır, "hab-ı mukavvi" gibi terkiplerin içindeyse afrodizyaktır. Afyon, tarçın, zaferan ve darülfülfül ile karıştırıldığında mide ağrısı, bel soğukluğu, ishal ve kanlı öksürüğe,[21] başka başka karışımlar-

---

18 Şerefeddin Sabuncuoğlu, *a.g.e.*, s. 156, 162, 171.

19 Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf (15.Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı)*, haz. Ayten Altıntaş-vd., İstanbul, 2004, s. 294, 299.

20 Indalecio Lozano, "The Therapeutis Use of Cannabis sativa L. in Arabic Medicine", *Journal of Cannabis Therapeutics*, cilt 1 (1), 2001, s. 66, 69.

21 İbn Sellûm, Salih b. Nasrullah el-Halebî, *Nüzhetü'l-Ebdan fi Terceme-i Gâyetü'l-İtkân*, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, sayı 28, 1193, vrk. 33b, 45b-46a, 67b, 85b.

da böbrek ve idrar yolu rahatsızlıklarına iyi gelir.[22] Yanı sıra iyi de bir cerrahi malzemedir.[23]

Tedavi için henüz sadece doğanın sunduklarıyla yetinilen bir zamanda yaygın hastalıklara karşı böylesi pratik çözümler sunan kenevirin, tabipler ve ispançiyarların (eczacı) gözünde günümüz ilaçlarından farkı yoktu. 15. yüzyılın sonlarına ait en eski tereke defterlerinden birinde dahi *Bahaddin el-mulakkab bi-Altı-parmak* adlı bir eczacının mal varlığı arasında çeşitli macunlar, terazi ve makasın yanında dört çuval da esrarla karşılaşılması nitekim bu yüzden olağandır.[24] Bu medikal şöhretten elbette saray da haberdardı. Erken dönemlerde Musa bin Hamon gibi hekimlerin tercihine bırakılan kullanım ilerleyen asırlarda adeta resmiyet kazandı.[25] Örneğin bir defasında Topkapı Sarayı Eczanesi'ne, ilaç yapımında kullanılmak üzere Peşkircibaşı vasıtasıyla 200 dirhem esrar teslim edilmişti.[26]

Telafisi güç sorunlara yol açan tehlikeli bir uyuşturucu olduğunun görülmeye başladığı günlerde dahi sağaltıcı özelliklerinden dolayı itibardan düşmez. "Berş-i kebir-i has" gibi türlü türlü ilaçların bileşenleri arasında,[27] soğuk algınlığı, kusma, balgam, öksürük, veba, mide, diş etleri, kalp ve di-

22 Mehmet Gürlek, *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrâh-Nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (YDT), İstanbul, 2011, s. 150.

23 "ensede ya gayrî yerde sel'a olsa... eger etlü yerde ise ince kendirle dibinden berk baglayalar"; Cerrâh Mes'ud, *Hulasa-i fi al Tıb*, Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi, sayı 43, Va 805, tarihsiz, vrk. 23b.

24 Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996, s. 200.

25 Kenevirin sağaltıcı özelliklerinden faydalananlar arasında Kanunî döneminin meşhur saray hekimi Hamon da yer alır; Musa bin Hamon, *16. Yüzyıl Osmanlı Tabibi Musa bin Hamon ve Diş Tababetine Katkısı*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2012, s. 74, 103, 105.

26 Rengin Dramur, *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık*, Aya Kitap, İstanbul, 2008, s. 101-103, 107-108.

27 *Cerrahnâme*, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, nr. 305, 1117, vrk. 44a-50a-b, 52b, 53b.

Pedanius Dioscorides'in İstefan b. Bâsil'in tercümesi ve Huneyn b. İshak'ın tahkikiyle Arapçaya kazandırılan *Materia Medica*'sında kanabis (altta); O kınnabtır (kenevir). Kendisinden sağlam ipler yapılan bir bitki olarak bilinir ve yaprakları metnü'r-râhile denilen bir ağacın yapraklarına benzer. Dallarının uzunluğu bir kulaç (yaklaşık 2 m.), ağırlığı yaklaşık bir rıtıldır (416 gr). Fazla yenilirse meni, yumuşak tohumlarından çıkarılan madde (yağ) kulağa damlatılırsa ağrısı kesilir; Pedanius Dioscorides, *Kitâbü'l-Haşâiş fi't-Tıb De Materia Medica*, çev. İstefan b. Bâsil, Tah. Huneyn b. İshak, haz. Abdulkadir Coşkun-Yasin Coşkun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012; bu ve diğer Arapça çeviriler için hemdemim Hüseyin Karaçam'a müteşekkirim.

mağ (akıl) sorunlarının tedavisinde seçkin yerini korur. Bu arada fazlasının körlük ve bir tür deri hastalığı olan ebras gibi onulmaz rahatsızlıklara neden olduğunun farkına varılmaya başlanır,[28] ama gerektiğinde yerinin neyle doldurula-

28 Osman Hayri Mürşid, *Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmâniyye*, Matbaa-ı Osmaniyye, İstanbul, 1298, s. 125.

cağı ya da en azından fazla tüketilmesinin önünün nasıl alınacağı henüz biliniyor da değildir.

Osmanlıların tıbbi açıdan makbul gördükleri bu bitkiden faydalanma biçimleri "medikal kenevir" üzerinde süregelen günümüz tartışmalarına adeta bir cevap niteliğindedir. Zehirli olduğunun bilinmesi bugünkü gibi ne şifalı yönlerinin görülmesine mani ne de zararından kendi başına sorumlu tutulmasına sebep olmuştur. Nihayetinde sarhoş edici de olsa bir maddeyi zehir haline getiren dozu, suç aletine çeviren ise amacıdır.

Esrar otu

Kenevirin konu edildiği diğer bir disiplin İlm-i Nebât'tır. Klasik dönemde bunun için daha çok Dioskorides, İbn Baytar ve İbn Avvâm'ın eserleriyle yetinildiği görülür. İlk sistemli modern çalışmalar ise 1827'de Tıbhâne ve Cerrahhâne-i Âmire askerî okullarının açılmasıyla başlar, ama zeminine oturması için bir müddet daha beklenilmesi gerekir.[29] Bu nebatın botanik gözlüğünden nasıl görüldüğünü anlamak da ancak bu tarihten sonra mümkün hale gelir.

Osmanlı'da botanik biliminin kurucusu Esad Şerafeddin Bey'dir ve kendisine bu unvanı kazandıran eserleriyle, pek çoğunda olduğu gibi kenevir konusunda da öncekilerin eksik bıraktığı noktaları yöntemine uygun şekilde tamamlar.[30] İlk eseri *Nebâtât-ı Saydalâniye*'de bunu *kif*, *kendir*, *pedomontane* ve *çini* olmak üzere dört alt türe ayırarak Sativa ana türü altında toplar. Cannabis İndica'yı ise "esrar otu" ismiyle, bitkinin lif ve esrar edinimine elverişli türü olarak tanımlar.

---

29 İlhan Kutluer, "İlm-i Nebât", *TDVİA*, cilt XII, İstanbul, 2000, s. 136.

30 Sözgelimi, Hüseyin Sabri bütün bir bitkiyi onun sadece bir parçası olan esrar maddesi üzerinden tarif etmekle yetinir; Hüseyin Sabri, *İlm-i Nebâtât*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Matbaası, İstanbul, 1872, s. 127.

Ardından fiziki ve kimyevi yapısı ile Hindistan'da tüketilen en yaygın türleri, bunların hazırlanış biçimleri ve aralarındaki tesir farklarını irdeler. Bu arada, tıpkı bir hekim hassasiyetiyle yarattığı bedenî ve aklî değişimlere değinmeden geçmeyerek bağımlılık haline getirilmesi durumunda ahmaklık ve cinnet alametlerinin görüldüğü ve karaciğer üzerindeki etkisiyle ten rengini sararttığı ikazında bulunmayı da ihmal etmez.[31] Bunları bir de *İlm-i Nebâtât* adlı eserinde tekrarlar, ama bu kez bunun afyondan bile daha tehlikeli bir uyuşturucu olduğunu söyleyerek uyarısının şiddetini artırır.[32] Çağdaşı Batılı kaynaklarla uyumlu olan bu türden çarpıcı tespitleriyle,[33] bir taraftan da bunun sıradan bir bitki gibi yalnızca botanik biliminin öngördüğü sınırlar dahilinde incelenemeyeceğini belirtmek ister gibidir.

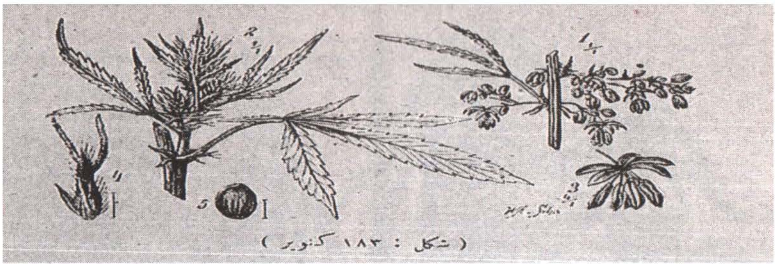
Cauvet bunların üzerine daha iddialı bir dille Avrupa'da lifi için ekilip biçilirken Ortadoğu'da narkotik amaçlı yetiştirildiğini ve bitki zirvelerinden çıkarılan psikoaktif reçine bezelerinin "deva-ı misk" adlı uyuşturucu karışımın yapımında kullanıldığını ilave eder.[34] Ama doğrusu iddia ettiği gibi bu bölgede ne yalnızca keyif için üretilir ne de öyle herkesçe bilinip uygulanan tek bir usulle karşılaşılır. Sözü edilen karışım imparatorluğun Kuzey Afrika ve Doğu vilayetlerinde belirtildiği gibi olsa da Anadolu'da misk, sünbül, safran, karanfil, tarçın, fesleğen tohumu ve incir gibi zararsız madde-

31 Esad Şerafeddin, *Nebâtât-ı Saydalâniye*, Kader Matbaası, Dersaadet, 1328, s. 586-589.

32 Esad Şerafeddin, *İlm-i Nebâtât*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1328, s. 239.

33 Birkaçı için bkz. Victor Robinson, *An Essay on Hasheesh*, Medical Review of Reviews, New York, 1912, s. 29; Sam'l O. L. Potter, *Handbook of Materia Medica, Pharmacy, and Therapeutics*, P. Blakiston, Son & Co., Philadelphia, 1895, s. 167; Adolph von Lippe, *Text Book of Materia Medica*, A. J. Tafel, Publisher, Philadelphia, 1886, s. 107-109; Frank Overton, *Applied Physiology including The Effects of Alcohol and Narcotics*, American Book Company, New York, 1897, s. 145.

34 Désiré Cauvet, *İlm-i Nebâtât*, cilt II, Müt: el-Hac Mehmed Ali, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Matbaası, İstanbul, 1890, s. 77-78.

Çiçekli zirveleri, meyvesi ve karakteristik yaprağıyla kenevir; Tevfik Ali, *Nebâtât İlmi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1341, s. 163.

lerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan kuvvet verici masumane bir eczadır.[35]

Mehmed Niyazi'ye gelince cinnet tehdidi tekrar yükselir,[36] ama deneyimden deneyime göre, neşeliyken endişe, sakinken öfke veya coşkuluyken üzüntüyle beliren hezeyan anlarının bağımlılar tarafından memnuniyetle karşılandığına şüphe yoktur. Bu gibi uyarılara kulak asmalarını beklemek de bu yüzden gerçek dışıdır. Akılda meydana gelebilecek

35 Nidâ'î Çelebî Mehmed Ankaravî, *Dürr-i Manzûm*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 1858/1, İstinsah, 1166, vrk. 16b-17a; İbn Sellûm, *a.g.e.*, vrk. 80a; Rengin Dramur, *a.g.e.*, s. 101-103; Günümüzde Edirne'nin geleneksel tatları arasında sayılan devâ-ı miskin Anadolu'da ilk ne zaman ve kim tarafından üretildiği konusu birkaç rivayet dışında belirsizdir. Bunlardan birine göre, ilk kez Mısırlı bir şeker ustasınca imal edilerek, Edirne'de bulunduğu sırada Sultan II. Murad'a takdim edilmiştir. Söylenildiği gibi padişahın beğenisine sunulmuş mudur bilinmez ama orijinalinde toz esrar (gubar) kullanılmasına bakılırsa bu kültüre aşina birilerinin elinden çıkmış olması hayli muhtemeldir. Nitekim Napoléon'un meraklı askerleri marifetiyle Mısır'dan Avrupa'ya taşındığında "dewamesk" ismiyle ünlenen bu karışım burada da kaynağındaki gibi toz esrarın şeker şurubu, karanfil, Hindistan cevizi, fıstık, portakal suyu, tarçın, tereyağı ve kantarinle birleştirilmesiyle elde edilir; Ernest L. Abel, *a.g.e.*, s. 154; A. Trousseau vd., *Traité de Thérapeutique et de Matiére-Médicale*, cilt II, Béchet Jeune, Libraire-Editeur, Paris, Paris, 1858, s. 102; Anadolu'da ise kuvvet verici bir ecza olarak başlayan serüvenine yöresel bir tatlıya dönüşmesiyle son verilir. Edirne aktarlarından birinin Sultan Abdülaziz'e gönderilecek onca şey arasından hediye olarak bunu seçmesine bakılırsa burada epey benimsenip yer de edinmiştir; BOA. A. MKT. UM., 481/60, 27 Zilhicce 1277 (6 Temmuz 1861).

36 Mehmed Niyazi, *Fezâil-i Nebatât-ı Tıbbiye ve Ziraiye*, cilt II, Mekteb-i Funûn-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1322, s. 62-64.

Dişi ve erkek kenevir; Esad Şerafeddin, *İlm-i Nebâtât*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1328, s. 238-239.

muhtemel kayıplara rağmen[37] bilinç üzerinde oynanan bu oyun, cazibesini öyle kolay kolay da yitirmez. Zorluklar karşısında zahmet çekilmeden ödüle kavuşturan kolay zevklerin düşkünleri için her daim savunulur bir yanı vardır. İçildikçe azalan kendinden geçme hissi, daha fazla doz ve tekrara iterek alışkanlığı tam bir esarete dönüştürse veya acınılası durumlara düşürse de son aşamaya gelinmedikçe esrarın hayatı olumsuz yönde etkilediği düşünülmez. Dolayısıyla bu uyarılar Osmanlıların tıbbi ve sınai marifetlerine yıllarca başvurdukları bu bitkinin kötüye kullanıldığında nelere mal olduğunu bildiklerini göstermekle sınırlı kalır.

Narkotik açıdan kötü şöhreti endüstriyel itibarına gölge düşürmez. Sabun, bira ve dokuma gibi birbiriyle alakasız görünen pek çok şeyin yapımına elverişli botaniğiyle seçkin yerini her devirde korur.[38] Esasında kaderini belirleyen,

37 Şerafeddin Mağmumi, *Kamus-ı Tıbbî, Dictionnaire Encyclopedique Medical Français-Turc*, cilt 1, Osmanlı Matbaası, Kahire, 1328, s. 276.

38 Harun Reşid (Kocacan), *İlm-i Nebâtât*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330, s. 100; Hüseyin Remzi, *Yeni İlm-i Nebâtât*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332,

Kenevir nebatı: a) müzekker (erkek) çiçekli kenevir; b) müennes (dişi) çiçekli kenevir; c) müzekker çiçek; d) müennes çiçek; İbrahim Hakkı, *Nebatlar Âlemi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 211.

içerdiği zararlı-zararsız kimyaların tamamının henüz bilinemeyeceği[39] veya cinnete neden olabileceği gibi ilim ehlinin olumlu-olumsuz görüşleri değil, ihtiyaçlardır. Tamamen yasaklandığı dönemde ekilip biçilmesinin hakkıyla önüne geçilememesinin temel nedeni de budur.

Buraya kadar anlatılanlar daha ziyade ihtiyaçlar dahilinde nasıl görülüp ne gibi roller üstlendiğine ilişkin fikir verir. Bizi ilgilendirense kaynağı olduğu haz kültürüdür ve bunun için sokağa inip en yakın şahide danışmak gerekir. Bu da hamuru tüm duyguları ve yaşamıyla her türden insan olan edebiyattan başkası değildir.

---

s. 98; İbrahim Hakkı, *Nebatlar Âlemi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 212.

39 Akil Muhtar (Özden), *Fenn-i Tedavi ve Tesirat-ı Edviyye Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s. 381.

Esrar şarab'a karşı

Edebiyattaki yaygın ismiyle beng, bu alanın divandan mesneviye, sakinâmeden mubâhaseye birçok farklı türünün olağan motiflerinden biridir. Fakat bu ilgiye rağmen Osmanlı tarihi boyunca yalnız tek bir esere, Fuzûlî'nin *Beng û Bâde* adlı mesnevisine ismini verebilmiştir.[40] *Beng û Bâde*, boza, mey, bâde (şarap), beng (esrar), nukl (meze), arak (rakı), afyon, nebiz (hurma şarabı), macun ve berş gibi uyuşturucu, içki ve yiyeceklerin teşhis ve intak sanatlarıyla kişileştirilerek konuşturulmasından meydana gelen alegorik bir eserdir. Açıkça söylenemeyen kimi fikirlerin sembollerle ifade edildiği eser, Şeybak Han'ı öldürüşünün ardından Şah İsmail'e ithafen kaleme alınmıştır. Amacı hakkında okuyucuyu eğlendirmek veya esrar ve şarap neşesini anlatmak gibi farklı farklı görüşler ileri sürülür. Kimine göreyse aslında bâdeyle Şah İsmail, bengle de Sultan II. Bayezid anlatılmak istenmiştir.[41] Şah'ın içki, Bayezid'ın ise esrar ve afyon alışkanlıkları düşünüldüğünde bu iddia gayet makul görünür.

Hayatı, şehzâdeliğinden saltanatının ortalarına ve buradan ölümüne, iki farklı evreye ayrılan Bayezid, sancak günlerini işret âlemlerinde geçirdiği aralık afyon ve esrarla tanışır.[42] Konu müstakbel padişah olunca elbette bu du-

40 Esasen bu eser keyif verici maddelerin konu edildiği "Münazara/Mubahase" tarzının örneklerinden sadece biridir, ama iki ana münazırı olması ve bunların da kendileri yerine fikirleri sembolize etmeleri farkıyla diğerlerinden ayrılır. Bu yüzden de müstakil bir başlık altında ele alınmıştır.

41 Abdülkadir Karahan, *Fuzulî, Muhuti, Hayatı ve Şahsiyeti*, TCKBY, Ankara, 1995, s. 72; Halûk İpekten, *Fuzulî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 37; Abdülkadir Karahan, "Fuzûlî", *TDVİA*, cilt XIII, İstanbul, 1996, s. 244.

42 "...eyyâm-ı civânîde (gençlik günlerinde) 'îş u nûşa (zevk u safâya) rağbet itdiler"; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu, TTK, Ankara, 2019, s. 341; "...evâil-i saltanatında (saltanatından önce) ayş û nûşa mübtelâ (zevk u safâya düşkün) hevâ ve hevesine mâğlub idi. Biraz da sade-

rum uzun süre kapalı kapılar ardında kalmayarak sonunda afişe olur. Bundan da bu günlerde şehzâdenin muhitinde yer alan Müeyyedzâde Abdurrahman ve Haseki Hacı Mahmud Beyler sorumlu tutularak Sultan Mehmed'e ihbar edilirler.[43] Bunun üzerine padişah, Fenarizâde Ahmed'e 5 Nisan 1479'da gönderdiği sitem dolu bir hükm-i şerifle oğlunun "...ma'cîn-ı garibe (tuhaf macunlar) ve dahi berş ve afyondan mürekkeb (oluşan) nice mükeyyifât-ı acîbe (türlü türlü keyif verici) ... [ile] dâire-i insâniyyetden (insanlıktan)..." çıkarıldığını bildirerek buna sebep olan bu iki zatın bizzat bu maddelerden biriyle katledilmelerini emreder.[44] Hükümdar ile şehzade arasında kalan Fenarizâde ise tercihini şehzadeden yana kullanarak durumu ona bildirir; o da arkadaşlarının hudut dışına çıkmalarını sağlayarak canlarını kurtarır. Arkasından da bunları kısa bir süre ve de zayıflamak için kullandığını bildirerek babasının hiddetini yatıştırmaya çalışır.[45] Niyeti gerçekten de bu olabilir; sonuç-

dil olup her söze kanar, her söyleyeni dinlerdi"; Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn, *Amasya Târîhi*, cilt III, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1927, s. 232.

43 Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, cilt I, haz. İbrahim Kutluk, TTKY, Ankara, 1989, s. 318-319; Riyâzî Mehmed b. Mustafâ Birgili, *Riyâzü'ş-Şuarâ*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5185, tarihsiz, vrk. 72a; Sehî, *Tezkire-i Sehî*, Matbaa-i Âmedî, İstanbul, 1325, s. 27; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt II, TTK, Ankara, 1983, s. 245-246.

44 Ahmed Feridun, *Mecmua-ı Münşeatü's-Selâtin*, cilt I, İstanbul, 1848, s. 263-264; Joseph von Hammer-Purgstall, *Devlet-i Osmânîyye Târihi*, cilt III, müt. Mehmed Ata, Mesaî Matbaası, İstanbul, 1329, s. 353-354. Fatih'in tepkisinin bu denli sert olması Karamanoğlu "Bengî Ali Bey'in aynı alışkanlık yüzünden ikbalinin söndüğünün görüldüğü bir zamanda son derece normaldir"; "... ve ana Ali Bengi derler idi ve sefâhet ve hiffet ile meşhûr idi."; İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, cilt II, haz. Mehmet Karataş, vd., Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 2008, s. 333; Behiştî Ahmed Çelebi, *Târîh-i Behiştî; Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî* (791-907/1389-1502) II, haz. Fatma Kaytaz, TTK, Ankara, 2016, s. 201-202.

45 Taşköprülüzâde Ahmed, *Şakayık-ı Numaniye*, çev. Edirneli Mecdi Efendi, 1269, s. 308-309; Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928, s. 239; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 246-247; Bayezid'in babasına gönderdiği ilgili arîza için bkz. s. 663.

ta ister padişah ister reaya olsun, o gün için kimseden, gereği gibi düşünüp davranmaktan alıkoyan maddeleri birer *uyuşturucu* zehir sayan günümüz algısına sahip olması beklenemez. Ama öyle olmuş olsa da bu, hayatının ikinci evresini "veli"den farksız geçiren Sultan'ı "geçmiş günahları"na üzülmekten alıkoymuşa benzemez.[46]

Şah'a gelince, o daha çok sulu sarhoşluğun tutkunudur. Öldürdüğü Özbek hükümdarı Şeybek Han'ın gümüşle kaplattığı kafatasıyla bile bâdesini (şarap) içerken Bayezid'e bir hokka macunu layık görür.[47] Onun için şarap güç ve cengâverlik, kuru zevkler ise zayıflık ve korkaklıktır. Nitekim eserde de beng yaşlı bir sufiyken, bâde genç ve korkusuz bir savaşçıdır.[48]

Yanı sıra bu iddiayı akla yatkın kılan bir diğer şey de Fuzûlî'nin Şii oluşudur.[49] Tebaası olup himaye arayacağı güne kadar onun için Osmanlı ülkesi "kâfiristan", Osmanlılar da "kâfir"dir.[50] Haliyle inancını şiire dökerek fiilen aleyhtarı olmaktan çekindiği Sünni Osmanlı Padişahına karşı Şii Safevi Hükümdarının yanında yer alır ve tam da beklenildiği gibi savaşı onun tarafı, yani bâde kazanır.

---

46 Adâ'i-yi Şîrâzi, *Adâ'i-yi Şîrâzi ve Selim-Nâmesi*, haz. Abdüsselam Bilgen, TTKY, Ankara, 2007, s. 53;

> *Şanlı ve şerefli hükümdarlık yaşamından sonra,*
> *Tanrıya kulluk ve ibadete yönelmeyi*
> *Geçmiş günahlarının affı için ağlayarak,*
> *Gözyaşları ile kendi yolunu temizlemeyi* (istiyordu)

47 Şah İsmail Bayezid'a hakaret maksadıyla bir hokka macun göndermiştir; Halûk İpekten, *a.g.e.*, s. 37.

48 Ecdadına nispetle daha az cevval olan II. Bayezid melankoli derecesinde sakin ve yumuşak yapıdaydı. Mecbur olmadıkça savaşmaz ve İstanbul'dan ayrılmazdı. Saltanatı boyunca, gençlik yıllarının tersine ibadet ve hayır işlerine o denli yönelmişti ki "Bayezid-i Veli" şeklinde anılmaya başlanmıştı; Şerafettin Turan, "Bayezid II", *TDVİA*, cilt V, İstanbul, 1992, s. 237; İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 246.

49 Abdülkadir Karahan, *Fuzulî, Muhuti*, s. 143.

50 "Ki âlâyişlü kâfir leşkerinden saklaya anı" mısraındaki leşker, Osmanlı askerinden başkası değildir; Halil İnalcık, *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s. 54-55; Fuzulî, *Külliyat-ı Divan-ı Fuzulî*, İstanbul, 1315, s. 44.

Beng ü Bâde genç ve atılgan bâdenin arkadaşları arak ve nebizle birlikte ihtiyar sufî benge ve yaranları berş, müferrih macun, afyon ve kendisine ihanet eden bozaya karşı verdikleri çetin savaşın hikâyesidir.[51] Baş düşmanın yanında diğer kimi sembol şahısların da esrar içerikli olduğu hikâye bunun halk arasındaki yeri ve narkotik hünerleri konusunda hayli cömerttir. Yalnız bunları değerlendirirken düşüncelerin sembolleştirildiği bir eserde nesnelerin aslına sadık kalınmasının beklenemeyeceği akıldan çıkarılmamalıdır. Nihayetinde beng hakkında söylenler sadece kendisiyle değil, temsil ettiği kişiyle de alakalıdır. Nitekim başlangıçta lehine seyreden hava,

Bir çavuş orada olmuş meclis başı
Serkeş, yeşil giyimli, sûfi renkli

İyi gördüm dıştaki hâlini
İçi de elbet sırsız değildi

İddiası var: Benim pîrim Hızır'dır
Ondan aldım ben dua ile tekbir

Bir zamanlar ben onun hemdemiydim
Teklifsizdim; şâddım, mutlu idim

Sohbeti gönül açar, iyi huylu
Ancak gayet kurnaz, lafı ulu

Biricik olduğundan dem vurur
"Âlemde her ne varsa, benim" der durur[52]

Mey'in talimatı üzerine kendisiyle konuşan Boza'nın söyledikleriyle birdenbire sertleşir:

---

51 Fuzûli, *Beng ü Bâde*, haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956, s. iv.

52 Ali Budak-Mehmet Kanar, *Fuzûlî'nin Yaşadığı Çağa Eleştirel Tanıklığı: Beng ü Bâde*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 95.

Söyle benden: Ey bozuk mizaçlı
Delisin sen; bu cinnetin al ilacını

Tedavisini ettir, defet sevdanı
Başına çare bul; bul devanı

Ey zina ülkesinin hergelesi
Uğursuzların her an başı

Her kuruntu binasının temeli
Sensin şeytan insanların içindeki

Bütün tasavvurların baştanbaşa batıl
Kötülüğe, oğlancılığa gece gündüz mayil

Takdir-i İlahi hamurunu galiba
Yoğurmuş senin yüz fesatla

Dermişsin ki her ne varsa, benim
Hem sır hem seçenek sahibi benim

Sen zırcahillikte kalmışsın
Kendini pek büyük sanmışsın

Hiç makul söz demezsin sen
Ne zamandır dayak yemezsin sen

Hey cahil! Her kimle konuşsan
Tembel, uyuşuk biri olur, inan

Hey sersem! Güya bir iş yaparsın
Bir saatlik bir işi bir ayda yaparsın

Behey akıl geçidinin dikeni!
Tanrı zebun etsin seni ekeni

Uğursuzluk, felaket sebebisin
O kadar şekilsiz, kılıksızsın

İster yoksul, ister zengin olsun
Aklı başından çıkar seni görenin

Her saadetsiz kişi yâr olsa sana
Birazcık itibar edecek olsa sana

"Hey şekli bozuk!" der sana yemek vakti
Bir anda yediğin bir yılın yiyeceği

Silinir gider onda mertlik eseri
Kesinlikle olmaz cesarette ciğeri

Mutlu olma; yeşildir senin rengin
Tabiat aynasının pası sensin

Seninle hafifler ağır olan başlar
Kim karşılaşacak olsa seni taşlar

Davranışın hikmete aykırıdır
Her illetin aslı halka senden gelir[53]

Boza'ya göre, esrar, hamuru kötülükle yoğrulmuş şeytani bir illettir. Kendine yar olanı akıldan ederek cinnet, uğursuzluk ve bin bir türlü kuruntu içinde, düşünüp konuştuğunu bilmez hale getirir, cesaretini kırar, sersemleştirip ahmaklaştırır, öyle ki,

Isfahan'da mey içen biri vardı
Benge gibi sürekli sarhoştu

Bir acayip kasırda otururdu
Gece gündüz Mey'e düşmüştü

Bir gün o rind meclisinde Şarap
Kimyaydı sanki, bulunmaz oldu

Mahmurluğun baş ağrısı tuttu
Ağrıyı kessin diye biraz Esrar yedi

53 Ali Budak-Mehmet Kanar, *a.g.e.*, s. 109-113.

Beng tümüyle etkisini gösterdi
Akıl aynasında karanlık pasını buldu

Geceydi ama geceyi aydınlatan ay
Dünyayı gündüz gibi aydınlatmıştı

Suda bulunca örneğini ayın rengi
Kasır o suda kabarcık gibiydi

Rind kasırdan dışarı baktı
Ay ışığı gözüne su göründü

Dedi: Eyvah! İşim olmuş müşkül
Sel kaplamış dünyayı; bense gafil

Çarem budur; kendimi suya bırakayım
Kasır dolmadan bir kenara çıkayım

Yüzerek canımı kurtarayım
Rahat rahat bir kenara çıkayım

Eline bir tahta parçası aldı
Ay ışığı gibi kendini yere bıraktı

Zarar gördü başı döşeme taşından
O çarpmayla bengi uçtu başından[54]

satırlarında görüldüğü üzere ayın yansımasını tufan zannedecek denli insanın aklını başından alır. Suni yollardan geçmeyen bir uyuşturucu için bu kadarı fazla görülebilir, ama beynin işleyişi üzerinde oynadığı anlaşılması güç oyunları yazın sanatının süslü ve abartılı ifadelerinden ibaret sanmak da büsbütün hata olur. Sırası geldiğinde kendisinin de itiraf ettiği gibi fakirin gerçek dünyasını, kendini Kârûn sandığı sahtesiyle değiştirmeye yetecek güç ve kabiliyettedir:

54 Ali Budak-Mehmet Kanar, *a.g.e.*, s. 117-119.

(Beng) *Benim o sert tabiatlı, temiz kalpli*
İlahî takdir latifleştirdi tıynetimi

Bendedir gökkubbenin şekli
Yıldızım beng tanelerinden belirdi

Şeyhler saygı gösterir bana
Baş üzere yer verilir bana

Cevherimin kadri iyi bilinir
Bütün terkiplerde en büyük cüzdür

Yıldız feleklerinin mühendisiyim
Bütün ilim erbabının müderrisiyim

Ne var ki büyüğü, küçüğü gelse bana
Sırlar mahzeni dersini almaya

İdrak bahçesinin yeşilliğiyim ben
Gamlı gönüllere zevk veririm ben

Hızır vâkıf oldu benim hakikatime
O yüzden büründü benim kisveme

Elde bana tokat ile güç gelir
Benden ele sevinç, neşe gelir

Her medrese köşesi makamımdır
İlim erbabı bana râm olmuştur

Şevket sahipleriyle hemdem olmam
Gam şiddetini, meşakkatini çekmem

Devletin belaları hani çoktur
Devletliyim ben; şükür, devletim yoktur

Nerede bir müflis, kalender varsa
Yâr olurum o müflise, kalendere

Mey gibi muhabbetim, coşkum yoktur
Tatlı tatlı söverek oldum meşhur

İman bakımından ilerdeyim meyden
Kuşkusuz çok tatlı olur müminler

Fukara takımının başıyım ben
Sürekli fakirlerin yoldaşıyım ben

Dertlilerin mizacı bozulursa senin yüzünden
Gelirler bana; muhtaçlar sağlık için

Nerede birinin yakını, mahremi olsam
Eser kalmaz orada kederden, gamdan

Ezelî feyze ayna tutarım ben
Yüzüm pas rengidir; ciladır siretim

Parlatacak olsam gönül aynasını
Görünür orada eşyanın tümü

Ayva tüylü dilberim; hicabım yoktur
Âşığım çok, bana bağlanan çoktur

Bunca bozguncu arasında korkusuzum
Halk kınar beni ama ben temizim

Arif olanların vardır bana saygısı
Arif dediğin saklar sırları

Nice düşkün, müflis, zavallıyı ben
Hayallere sevk eder, Karun ederim ben

Bade değilim ki görünce ateşi
Bir şeylerim eksilsin, karışıklığım çıksın

Ateşin hararet şiddetini çektim
Bu işten halis, tam ayar çıktım

Âlem için bir hayaldir derler
Ona inanmak mümkün değil derler

Âlemin kutbu benim bugün; oldum meşhur
Bende binlerce hayal eder zuhur

Beni anlamak sanmayın ki kolaydır
Benim yaptıklarım karşısında akıl hayrandır[55]

Beng, hakkında ortaya atılan ağır suçlamalar karşısında kendini Fransız bohemlerinden Amerikalı çiçek çocuklara kadar adeta tüm zamanlar ve yerlerin keyif düşkünlerini kucaklayan bu iddialı sözlerle savunur. Charles Baudelaire'in sonradan soylu ilan edeceği şarabın tersine güç ve iktidar sahiplerinin karşısında, gönlü kederle dolu sefil ve güçsüzlerin yanındadır. Kaygılarını giderip üzüntülerinden kurtarır, bahşettiği sınırsız düş gücüyle de onlara yoksullluklarını unutturur. Halk tarafından tekdir edilse de ilim irfan görmüş şeyh ve arifler arasında takdir görür. Sayesinde ulaşılması en güç hakikatlere dahi kolayca erişilir, hatta:

Basra'da gönlü aydın bir mürit vardı
Gece gündüz Beng'e meyil vermişti

Onu düşürmüştü esrarın neşesi
Gece gündüz hayalden hayale

Anladı pîr o müridin hayallerini
Beng zevkiyle geçen hoş hayallerini

Sohbetine girmekten yasakladı onu
Kendisine itaatten mahrum etti onu

Bir gün o muratsız, ciğeri yaralı
Aczinden pîrin yanına vardı

55 Ali Budak-Mehmet Kanar, *a.g.e.*, s. 157-161.

Dedi: Her kemalde yol göstericimsin
Üstadımsın, bana hüner öğretensin

Ne sebepten ben suçlu oldum
Ne günah ettim ki zelil oldum

Salih pîr cevap verdi müride
Sitem etme bana bu işimde

Derler ki esrar ile dost olmuşsun
Beng zevkiyle sırları keşfetmişsin

Gökyüzü kasrına kemend atarmışsın
Hep yüksek hayaller kurarmışsın

Derler ki sürekli gökte dolaşırsın
Başkaları nasıl anlar ki seni?

Devrin kâmili olduğunu anladım
Bu yüzden sana dersi terk ettim

Bu delil ile Beng kâmilmiş
Halkın muradı ondan hâsılmış[56]

Fakat vaat ettiği gibi ne kimseyi her şeyin sırrına erişebilen zihnî bir güçle donatabilir ne de taşımak zorunda olduğu yüklerden kurtarabilir. Çoğunlukla toplumun maddi olanaklar ve yaşayış bakımından belirsiz çizgilerle birbirinden ayrılan alt ve orta kesimleri arasında rağbet gördüğü doğru, ama onların hayatında öyle yeri doldurulmaz türden bir boşluğu doldurduğuna ikna olmak güçtür. İlim ehlinin ilham beklentisi, olur olmadık her şeyi birbirine katan yoğun bir düşünce girdabıyla karşılık bulur. Bu arada yaşanan gönüllü soyutlanma halinin özlem duyulan tanrısal mertebelere yaklaşıldığı hissi uyandırdığı açıktır, ama ilahi veya dünyevi mana ve derinliklere ulaşalım derken bu defa eldeki akıldan da olunur. Hal-

56 Ali Budak-Mehmet Kanar, *a.g.e.*, s. 163-165.

kın baş edilmesi güç duygulardan kurtulma arzusu ise safdilane bir neşe ve keyifle yerini bulur. Kaygı ve kederden uzakta, normal yollardan erişilemeyen zenginlik ve cinsel hazların hayaliyle kısa bir süre mutluluk duyulsa da yoksunluk halinde tersine dönen bu hisler, aslında içinde bulunulan sefalet ve çaresizliği derinleştiren birer aldatmacadan ibarettir.

Hikâye belki bu, belki de Bayezid'e duyulan öfke yüzünden savaşı bâdenin kazanıp beng ve arkadaşlarını esir etmesiyle son bulur. Esir arkadaşları bâde tarafından azat edilirlerken beng yine bir yolunu bulup kaçıp kurtulur ve bundan sonra etrafta kimseye, özellikle de bâdeye yakalanmamak için gizli gizli dolaşıp durur.[57] Günün sonunda beng, "esrar" olur!

Siz hepiniz ben tek!

Esrar bu yenilgiden ders alıp köşesine çekileceğine bu defa tüm mükeyyifâta savaş açar. Yoldaşları berş ve afyon da dahil tütün, şarap, kahve, boza veya arak fark etmeksizin herkes düşmanıdır artık. Savaşın şahitleri ise yine aynı türden mübahase ve münazaralardır.

Mübahase aslında en az iki veya üzeri kişinin bir iş ya da durum üzerine konuşması, tartışma adabına göreyse iddiasını ispata kalkışan birinin rakibi tarafından "düşmanca" karşılık görmesi demektir. Tartışmanın doğrunun ortaya çıkarılması için yapılanına da münazara denir.[58] Biri üzerindeki olumlu hava dışında anlamca eşit olan bu iki kavram aynı zamanda klasik Türk edebiyatı ve halk şiirindeki oldukça köklü bir türe de işaret eder. Böyleyken, farklı tip ve sayıdaki konuşmacının hayalî ya da gerçek bir evrende yürüttük-

---

57 Fuzûli, *a.g.e.*, s. 36-37.

58 Ahmet Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1877, s. 2-3; Mehmet Arif, *Kanûn-i Münâzara*, Muhip Matbaası, İstanbul, 1286, s. 4; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 835.

leri tartışmaları ifade eder. Konularına göre üç gruba ayrılan bu eserler, tartışmacılarına göre dört gruba ayrılır ki, bunlardan biri de mükeyyifat üzerine yazılanlardır.[59]

Mükeyyifat münâzaraları (mübahase) kişileştirilmiş keyif vericilerin her birinin "en makbul" olduğunu diğerlerine kanıtlama çabasından meydana gelir. "Tahayyülat" (hayaller) sancağı "İşret-âbâd" (içkisi bol) sahrasında yapılan bu tartışma, yoldaşlarıyla beraber buraya gelen maddelerden sırası gelenin üstün vasıflarını sayarak kendisini övüp, kötü özelliklerini sıraladığı rakiplerini yermesi şeklinde seyreder. Bu zorlu süreç biri dışında hepsi için hüsranla neticelenirken, bizler adına başta biçim ve etkileri olmak üzere kimler tarafından ne amaçla, nerede ve nasıl kullanıldıklarının, neler vaat edip gerçekte nelere mal olduklarının görülmesiyle sonuçlanır.

Bu eserlerin ilk yerli örneği Nidayî'nin kaleminden çıkmıştır. *Mübâhasât-ı Mükeyyifât* adlı eser aynı zamanda ikiden fazla tarafı olan münazaraların da ilkidir.[60] Yazılış amacını "çün bu mükeyyifattan el çekdüm, ol sebebden bu [latifeyi] perişan [gönüllere] eğlence olmak içün icad itdüm..." sözleriyle dile getirdiği eser, üzgün halinin dağılması için arkadaşı tarafından "Gülşen-âbâd"a götürülmesiyle başlar. Buradan işret bah-

59 Tarafları keyif verici maddelerden oluşan münazaralar yanında zengin-fakir, kız-oğlan, evli-bekâr, bedevi-şehirli gibi insan, papağan-karga, kedi-fare gibi hayvan, gül-nergis, yaz-kış, ok-yay, inci-mercan, Mekke-Medine gibi canlı-cansız varlık, gençlik-ihtiyarlık, ümit-yeis gibi mücerret kavram ve kalem-gönül, su-hava, dil-ağız, oruç-bayram gibi farklı unsurlardan oluşan daha pek çok münazara vardır. Yusuf Emirî'nin *Beng ü Çağır*, Ahmedî'nin *Sazlar*, Molla Lütfî'nin *Harname*, Yakinî'nin *Ok-Yay*, Uzun Firdevsî'nin *Münazara-i Seyf ü Kalem*, Lamî-i Çelebi'nin *Sultan-ı Bahar u Şitâ*, Şemseddin Sivasî'nin, *Gülşen-âbâd*, Kınalızâde Ali Çelebi'nin *Seyf ü Kalem* ve Sünbülzâde Vehbi'nin, *Şevk-engiz*'i bunlardan sadece birkaçıdır; M. Fatih Köksal, "Münâzara: Türk Edebiyatı", *TDVİA*, cilt XXXI, İstanbul, 2006, s. 580-581.

60 16. yüzyılın ilk yarısıyla tarihlenen bu eser ilk kez Fatma B. Yılmaz tarafından benzer eserlerin de yer verildiği ve benim için son derece yönlendirici olan bir çalışmada konu edilmiştir. Bunun için bkz. Fatma Büyükkarcı Yılmaz, "Nidayî el-Ankaravî'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Mübâhasât-ı Mükeyyifât ve Aynı Konudaki Diğer Eserler", *Turkish Studies*, cilt 8/3, Kış 2013, s. 681-704.

çesine geçen dostlar bir köşk ve tartışmak üzere sırayla buraya gelen afyon, berş, esrar, boza, şarap ve balla karşılaşırlar. Berş bal renkli zarif elbiseler giymiş nazik bir şehirli, esrar ise yeşil abalı miskin bir abdal (derviş) görünümündedir. Bu nitelikler elbette gelişigüzel seçilmiş değildir. Her biri betimlediği cismin gerçekte en belirgin özelliklerini vurgular. Yani buna göre, berş üst sınıflara mensup şehirliler, esrarsa daha çok miskin dervişler arasında tercih edilir. Berş bal, esrar yeşil renklidir; berş güç kuvvet, esrar rehavet verir; berş kibarların tercihi, esrarsa süflilerin mecburiyetidir. Benzer tasvirler diğer tartışmacılar için de yapıldıktan sonra tartışma faslına geçilir. Bu esnada berş, uğruna Hindistan'dan türlü türlü hoş kokulu eczalar getirilip zaferan ve saf balla karıştırıldığını, içenin kalbine şefkat verdiğini ve özellikle sipahiler arasında çok sevildiğini belirterek kendisini halkın en makbul, en latif keyfi ilan eder. Bunun üzerine esrar, şahsı olmasa ne onun ne de içine konulan eczaların bir anlamının olduğunu söyleyerek berşe karşı çıkar ve yeri gelmişken meziyetlerini sıralamaya başlar. Dört bir yandan on sekiz bin âlemi sır edip gam ile kavganın olduğu yerden kaçar; âlim ve suhteler sırrına erdikleri günden beri sadık dostlarıdır; ne anlamı ne de tadı olacağından onsuz sohbet dahi etmezler. Hatta bir kere uğruna ulema ile kavga dahi etmişlerdir. Bir zaman halk arasında yayılmaya başlayınca Seyit Gazi abdalları rahatsız olmuş ve bundan ilim ehlini sorumlu tutarak çalgılar eşliğinde suçlarını haykıra haykıra medrese önüne kadar gelmiş, işin aslı kendilerine özel kalsın diye, derhal bundan vazgeçip haram olduğu yolunda fetva vermelerini istemişlerdir. Bekledikleri cevabı alamayınca kavga çıkmış, neyse ki fetvanın verilmesiyle anlaşma sağlanmış, ama kendi çıkarlarını korumaya çalışan ulemanın verdiği "ne helal ne de haramdır" hükmüyle şaşkına dönmüşlerdir. Abdallar bunu kendilerine helal başkalarına haram şeklinde yorumlayarak bu belirsizliğin de üstesinden gel-

meyi başarmış ve isteklerine ulaşmanın gururuyla dağılmışlardır. Şimdi bunlara bakınca "en makbul" olmak onun değil de kimin hakkıdır? Hepsi adına cevabı boza verir; ona göre makbul olmak şöyle dursun, devamlı tekke köşelerinde yatıp kalkıp dervişlerle muhabbet etmekten aklını kaçırmış bir ahmaktır, sevenlerini bile daha üç gün geçmeden akıl dairesinden çıkararak kendine benzetir; basiretini bağlayıp ne söylediklerini, ne yaptıklarını bilmez hale getirir.[61]

Kurgu sonraki yüzyıllarda da değişmez, ama görünüm ve olaylara her defasında yenileri eklenir. 17. yüzyılın ilk münazarası, örneğin, *Letâif*'te fazladan bir katılımcıyla münazır sayısı artarken kimi ayrıntılarla da çehreler belirginleşir. Esrar, yine berşe sinirlenip itirazını yükselttikten sonra övünmeye başlar. On sekiz bin âlemi sır eden, görünürde derviş, özde padişah bir keyiftir; tatlıyı sevdirir, kederi elemi giderip neşe verir. Anadolu'da "dilber-lebi", Araplar arasında "tehli", Acemlerce "kuvvet-i ruh", Hintlerce de "serhefi" ismiyle anılan şeker dilimlerine benzer bir de macunu vardır. Zat-ı şahanelerine en çok onsuz sohbet edemeyen ilim taifesi meftundur. Buna göre de âlemin en beğenilen, en kıymetli keyfidir.[62] *Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem*'de ise yine her zaman olduğu gibi yeşiller giymiş bir derviş ama bu kez ellerinde yeşil sancaklar, sûr ve nefirlerinin sesleri semaya ulaşan sayısız Bektaşi ve bengi köleyi ardı sıra sürükleyen kudretli biridir. Haliyle rakiplerinin yüzüne daha bir gür sesle, Hindistan ve Arabistan'ı iğne deliğinden izleyecek, üstüne bin tane gazeli tek ayaküstü okuyup sözlerin sahibi katında sır olacak kadar mahir, etkisiyle sırr-ı hakka ve daha nice hakikatlere vasıl edecek kadar

---

61 Nidayî el-Ankaravî, *Mübâhasât-ı Mükeyyifât*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, tarihsiz, nr. ŞR 69, vrk. 24a-27a; Eserin Selamî kopyası ve ilgili yerler; Selamî, *Mübâhese-i Mükeyyifât*, Süleymaniye Yazma Eserler, Hacı Mahmud Efendi, nr. 04628-05, 1185, vrk. 50a-b, 51b-52b.

62 *Letâif-Mükeyyifâtın Münâzarası*, Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları, nr. 361, istinsah: 1061, vrk. 2a-5a.

Mükeyyifât Münâzarası; Muhammed Arif Efendi, *Afyon Tiryakileri*, Beyoğlu Taşbaskıhanesi (Litoğrafyahane), İstanbul, 1273; bu çizimle keyif vericilerin Tahayyülat Sancağı, İşret-âbâd Sahrası'nda toplanan tartışma meclisleri resmedilmiştir. Sağdan sola –bir ve üçüncü kişiler istisna– esrar, şarap, rakı, kahve ve berşin isimlerinin hemen altlarına yazıldığı, ama yanlış yerleştirildikleri görülür. Doğrusu, sağdan sola, sıradan bağımsız oturan birinci kişi önündeki hokka, kıyafeti ve dervişane haline göre esrar, altında esrar yazan ikinci kişi elindeki afyon kapsulüne nazarla afyon, kahve cezvesi karşısında elinde fincanla oturan üçüncü kişi kahve, dört ve beşinci kişiler şarap ve rakı, altında kahve yazılı olduğu halde elinde tütün çubuğu tutan altıncı kişi duhân (tütün), eğilmiş vaziyette karşısındaki esrarla tartışan son kişi ise berş olmalıdır. Hepsi büyük bir incelikle yarattıkları etki, görünüm ve tercih edildikleri kesimlere göre canlandırılmışlardır. Afyon, kahve, şarap, rakı ve tütün *uyanılmış*, henüz dik omuzları, canlı bakışları, derli toplu kıyafetleri ve bakımlı yüzleriyle pür dikkat olup biteni takip ederken, berş ve esrar uyuşmuş, kaba abalar içinde, saç sakaldan görülmez yüzleri, rehavetle eğilip bükülmüş sarsak bedenleri ve şaşkın halleriyle dünyadan habersiz gibidirler. Rakiplerinde hırs, tutku, merak ve endişe, onlardaysa dervişane bir arınmışlık sezilir.

da kerim olduğundan bahseder. Elbette karşılığı aynı ölçüde sert olur; insanları akıl dairesinden çıkmış hayvanlara, sebepsiz yere gülüp duran soytarılara, ağzından çıkanı kulağı duymayan ve günlük bir tam sığırı yese de doymayan ucubelere dönüştürmekle suçlanır. Bu haldeyken de ne halk ne de mükeyyifat nazarında kabul görmesi mümkündür.[63]

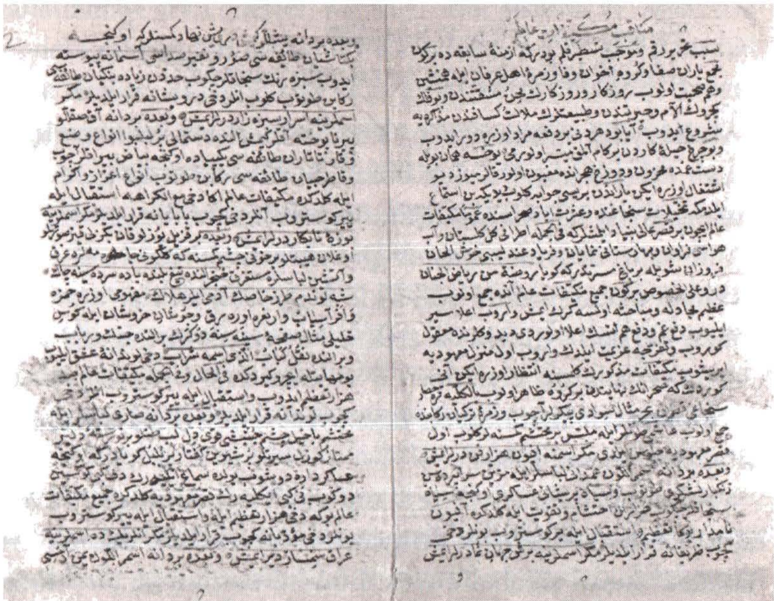
Benzer sahneler yazarı belirsiz iki *Mükeyyifât-ı Âlem* ile Lâtifî'in aynı isimli eserinde de tekrarlanır. Esrar yine tüm gücüyle tartışıp durur, ama her defasında kaybeder. Yine de ne o ne de dünyanın bir ucunu iğne deliğinden seyredip, baktıkları her yerde muhakkak bir sırra erişmeleri vaadiyle yoldan çıkardığı yoldaşları davasından vazgeçer. "Kederli gönüllerin" piri olarak, ellerinden yeşil sancak ve nefirleri düşürmeyen –Bektaşi'sinden Kalenderi, Özbek ve Horasan dervişine, âlim ve suhtesinden köçeğine– sayısız müridiyle beraber cümle âlemin hükümdarı olmak hayaliyle yolunda ısrarla yürür. Ama müptelasını düşürdüğü haller yüzünden bal ve kahve gibi gözde rakipleri karşısında amacına en azından bu düşsel evrende ulaşamadığı kesindir.[64]

Yüzyılın son münazarasında tablo iyiden iyiye değişir.[65] Bu defa fenafillah için Hazreti İsa ve İbrahim ibn Edhem yolunda,

63 Sıhhatî Çelebi, *Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem*, Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, nr. 3757/1, tarihsiz, vrk. 2a-4b; Sıhhatî Çelebi, *(Telif-i Sıhhatî Çelebi) Rey-i Mükeyyifât*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazmaları, nr. 76/24, tarihsiz, vrk. 253a-b, 256b-257b.

64 Sıhhatî Abd el-Lâtif, *Risâle-i Beyân-ı Mükeyyefât-ı Âlem*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. A 528/3, tarihsiz, vrk. 17a-24b; *Hikâyât-ı Mükeyyifât-ı Âlem*, Ankara Üniversitesi Yazma Eserler, nr. Üni. A 367/III, tarihsiz, vrk. 137a, 139a-139b; *Risâle-i Mükeyyifât-ı Âlem*, Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nr. Hk 4212/2, tarihsiz, vrk. 12b-13a.

65 Leiden Üniversitesi Yazma Eserler Koleksiyonu Cod.Or.25.721 numarada kayıtlı ismi ve yazarı belirsiz bu eser ilk olarak Hatice Aynur ve Jan Schmidt tarafından incelenmiştir. Onlara göre, 17. yüzyılın ortası veya sonraki bir tarihe ait olduğu Sa'ib ve Nef'i'nin şiirlerine yer vermesinden anlaşılır; Hatice Aynur-Jan Schmidt, "A Debate between Opium, Berş, Hashish, Boza, Wine and Coffee; The Use and Perception of Pleasurable Subtances among Ottomans", *Journal of Turkish Studies I: In Memoriam Şinasi Tekin I*, cilt 31/1, 2007, s. 51-108.

Sıhhatî Çelebi'nin *Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem* adlı eserinin ilk varağı; Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, nr. 3757/1, tarihsiz.

evliyaların sırrına vâkıf saf inançlı bir derviş görünümündedir. Ama gel gör ki bu usturuplu imaj da işe yaramaz, zira ne kadar masum görünürse görünsün içeni harap edip akıl ve izandan mahrum etmekte halen üstüne yoktur. Öyle ki bu meziyetiyle Anadolu'da "...şarab malını, afyon yiyin canını, esrar yiyin aklını yer" şeklinde bir özdeyişe dahi konu olmuştur.[66]

Buna rağmen sipahilerin de katılımıyla bağımlı kadrosunu genişletir.[67] Birkaç asır sonra, 19. yüzyılın bilinen tek mükeyyifat münazarasında da vaziyet aynıdır.[68] Haliyle kaçınılmaz son da:

66 Hatice Aynur-vd., a.g.m., s. 91-99.

67 *Hikâyet-i Cem'iyyet-i Mükeyyifât-ı Âlem ve Mübâhase ve Mücadele*, Atatürk Kitaplığı, Belediye K.633/6, istinsah: 16 Şaban 1150, vrk. 37a, 43b-44a; *Muhâleme-i Mükeyyifât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3622, istinsah: 24 Rebiülevvel 1163, vrk. 138a-b, 141b-142b.

68 Atatürk Kitaplığı 1274 demirbaş numarasıyla kayıtlı bu eser "Afyon Tiryakileri" adıyla künyelenmiştir. İç kapağının olmayışından dolayı muhtemelen

Esrârın sonu yok ta ucu harâbât
Akıbet-i hülya ile geçer ömr ü ahiri harâbât[69]

Mükeyyifat münâzaraları keyif vericilerin tartıştırıldığı *hayalî* evrenlerdir.[70] Fakat buradaki maddeler ile gerçeklik arasına giren tek olağandışılık insansı özellikler, geriye kalan ile yalın doğrular arasına girense sanatlı ifadelerdir. Dolayısıyla özenle rafine edildiklerinde Osmanlılar arasında dönen narkotik dünyayla alakalı kayıtların birçoğuna göre çok daha fazlasını söylerler. Öyleyse masalsı deyişlerin altında mükeyyifat âleminin en yaşlı üyesi esrara ilişkin gerçekte ne söyler, ne saklarlar?

Yaklaştıkça beliren ilk şey etraftaki Kalender meşrep Haydari ve Bektaşi dervişler ile medrese öğrencileri, ilim ehli ve halktan oluşan kalabalık olur. Bunun marifetiyle birçok şeyi birden kavrayıp fiziki âlemden soyutlanmayı, endişe, öfke ve üzüntü gibi duygusal yüklerden kurtularak sakin bir ruh haline, katıksız bir vecd veya zihnî kuvvete kavuşmayı ya da bir müddet esrik bir halde düşünüp konuşmadan gevşeyip

---

isimlendirilirken hemen ilk sayfada yer alan çizimdeki kişi ve nesnelere ilişkin açıklamalar arasında nispeten öne çıkan "afyon tiryakileri" ibaresi dikkate alınmış olmalıdır. Oysa bir tek bununla alakalı olmayıp birçok tartışmacısı olan klasik bir mükeyyifât münazarasından farksızdır ve eğer öyleyse tür gereği tartışmacılardan herhangi birinin adının bütün bir esere hamledildiğine pek rastlanmadığından isminin bu olması güçtür. Yine de erişim gerekçesiyle arşiv künyesine bağlı kalınmıştır; Muhammed Arif Efendi, *Afyon Tiryakileri*, Beyoğlu Taşbaskıhanesi (Litoğrafyahane), İstanbul, 1273, s. 1-24.

69 Muhammed Arif Efendi, *a.g.e.*, s. 4, 13-14, 23:

Esrarın sonu yok, sonu perişanlık
Ömür hayalle geçer, sonrası perişanlık

70 Mükeyyifâtla alakalı olmadığı halde bunlara ilişkin atıfları barındıran münazaralar da vardır. Söz gelimi, Firdevsî-i Rûmî'nin 15. yüzyılda kaleme aldığı *Süleymannâme-i Kebîr*'de yer alan bir münazarada, taraflardan pekmez, esrarın kendisinin yardımcısı olduğunu söyler. Fakat kabahatiyle övünmesini anlamsız bulan balın itirazıyla karşılaşır; Halil İbrahim Usta, "Firdevsî-i Rûmî'nin Bir Müzazarası", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/1, 2009, s. 65, 74-75.

rahatlamayı arzu ederler. Merkezî sinir sistemi ve beyin üzerindeki etkisinden dolayı bir an öyleymiş gibi gelen bu hallerin aksine, anlayış, algı ve iş gücü kaybı, miskin, durgun ve kuruntulu bir ruh hali ya da yersiz coşku ve abartılı bir iştahla karşılaşırlar. Ne dervişlerin açgözlülük, kibir ve haset gibi alçaltıcı duygulardan yüzlerini tanrıya çevirme isteği ne ilim ehlinin ilham beklentisi ve ne de ahalinin zahmetsiz haz arayışı aldatıcı birkaç görünüm dışında yerini bulur. Zihinde süregelen işleyişi mistik bir aracıyla değiştirmenin, çekici olduğu kadar ürkütücü yanları, beklenmedik sonuçları da vardır. Âlimlerin zaman ve mekânın ötesinde bir kavrayışla ulaştığını sandıkları hakikat gerçekte akıl, halkın neşesi ise kuraldışıdır. Başlangıçta zevk veren düşünceler silsilesi yoğunlaşıp baş edilemez hale geldiğinde cinnete, neşe sosyal ahengi bozacak ölçüde kişiyi ne yaptığını bilmez duruma getirdiğinde soytarılığa döner. Yani görünüşe göre, esrarın övündüğünde açtığı ışıltılı kapıların ardı yerildiğinde beliren koyu karanlıktır. Buradan geçmeye ısrar edilecekse de sonunda onun gibi miskin bir zavallıya dönüşmeye razı olunmalıdır.

Münazara yazarlarının esrar hakkındaki bu görüşleri, doğal uyuşturucuları olağan gerilimler karşısında can halatından farksız gören günümüz kimi kesimlerince abartılı bulunabilir. Ama henüz hakkında uzun süreli gözlemler dışında derinlemesine bilgi sahibi olunamayan bir tehlikeye dikkat çekilmeye çalışılırken, kimsenin tarafsız olmasını beklememek gerekir. Öbür türlü tercihi, gözü yeterince korkutulamayan halka bırakmak gerçekte olanın tersine "kötülükten men etme" sorumluluğundan kaçınmış oldukları anlamına gelir. Oysa Osmanlı bilim çevrelerinin yaklaşımı dahi daha az yargılayıcı değildir. Öte yandan meseleye onların nasıl yaklaştığına bakarken şimdinin geçerli bilgi ve anlayışıyla karşılaşılmayacağı zaten baştan kabul edilmelidir.

Hayrana yûf, esrara yûf!

Esrarın izinin sürülebileceği bir diğer edebi tür ki bu anlamda en zengini, divan şiiridir. Haliyle bununla ilgili pek çok kavramı içerir. "Esrar" *sırlar*, *aklın eremeyeceği işler* ve yine *uyuşturucu* (esrar) anlamlarıyla yerini korur. Ayrıca küçük oluşu nedeniyle sevgilinin dudakları ve bunlardan henüz çıkmamış sözlere de tevil edilir. Bu haliyle onun sarhoş edici etkisine de sahiptir ki, dokunanı "esrar sarhoşu", şairane deyişle "hayran" eder.[71] Yerini koruyan bir diğer isim ise bâdenin amansız düşmanı bengdir. Gerektiği gibi çoğunlukla esrar manasında kullanılmış, ama bazen ban otu yerine konulduğu da olmuştur. İlgili diğer kavramların başında "gam" sözcüğü gelir;[72] genelde "esrar-ı gam" veya toz anlamıyla öğütülmüş esrara teşmil edilen "gubar" kelimesiyle yan yana "gubâr-ı gam" şeklinde kullanılır.[73] Diğer bazıları ise şunlardır: esrar demek olan haşiş, gonca, gamze, kabza, sebz, şahdane, keyif, keyfiyet, hûb-sebze;[74] esrarkeşleri ifade eden bengi, gam-güsâr, ehl-i keyf, erbâb-ı gam, vakıf-ı esrar; esrar meclisi, tekke ve kahvehanelerini işaret eden meclis-i gam, meclis-i esrar, esrar-ı muhabbet, beng-i muhabbet; araç gereç, sarhoşluğu ve içine girdiği karışımları anlatan cur'adân, kabak, hayret, hayrân, hayran-ı gam, humâr-ı gam, esrar-ı hayret, esrar-ı humâr, deng, dûd-ı siyah, berş, macun ve habb.

Birçoğu şiir lisanına özgü bu kavramların niceliği, öge se-

---

71 İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayınları, İstanbul, 2003, s. 151.

72 Ahmet Talât Onay, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü: Eski Türk Edebiyatında Manzumlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, H Yayınları, İstanbul, 2009, s. 94, 178.

73 Agâh Sırrı Levend, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 344; Gubâr (غبار): Arapça toz manasına gelir, ama Osmanlı dünyasında toz veya bu halden çevrilmiş kalıp esrara da teşmil edilir; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 349.

74 Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 94, 179.

çiminde buna ne denli yer verildiğinin göstergesidir. Peki bu gelişigüzel bir tercih midir? Yoksa bir alışkanlığın yansıması mı? Şair biyografilerine bakılırsa, örneğin, Emrî, Gubârî, Keyfî, Melihî, Rahîkî ve Hayretî gibi bazıları için hiç de öyle rastgele bir tercih değildir.[75] Kimini hayatından ederken, kiminin hayatından gelip geçmiş, ama her halûkârda şiirde yer edinmiştir. Emrî'nin,

G.47/5 *Biri hayran kıldı esrar-ı şeker-alûd ile*
Biri ser-mest itdi Emrîyi sunup cam-ı şerab

331/1 *Cür'a-i cam-ı lebün içeli sekran oldum*
Yiyeliden gamun esrarını hayran oldum

498/4 *Işk esrarın yiyen la'lüne meyl itse n'ola*
Çünki başı hoş olur hayranlarun tatlu ile

560/3 *Kendünden geçdi bela küşteri hande ile*
Meger esrar-ı gamun anları hayran itdi

Mu.231/2 *Goncaya esrar-ı la'lünden kokulatmış nesim*
Agzı açuk kaldugın 'ayb itme kam hayran imiş[76]

mısraları ve Hayretî'nin,

Niçe bir zülfi gibi hak ile yeksan olalum
Niçe bir turraları gibi perişan olalum

---

75 Diğerleri Ferdî, İşretî, Ca'feri, Cem Sultan, Derûnî, Atâ, İnâyetullah, Vezni, Nûhî, Âni, Za'fi Çelebi, Haşimî, Subhî, Bezmî, Sücûdî, Yetimî, Na'îmi ve Nûrî'dir; Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *a.g.e.*, cilt I-II, s. 180, 187-188, 253, 363-364, 700, 717, 746, 998-999, 1005, 1007, 1039; Beyâni Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, TTKY, Ankara, 1997, s. 37, 92, 302, 318; Gelibolulu Ali, *Künhü'l-Ahbâr (Tezkire Kısmı)*, haz. Mustafa İsen, AKMY, Ankara, 1994, s. 281-282; Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, AKMY, Ankara, 2000, s. 365-366, 504-506, 550; Süleyman Solmaz, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, AKMY, Ankara, 2005, s. 442-443, 496; Harun Tolasa, *Sehî, Lâtîfi ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002, s. 129-132.

76 Mehmet Ali Yekta Saraç, *Emrî Divânı*, Eren Yayınları, İstanbul, 2002, s. 59, 189, 265, 292, 340, Emrî'nin esrar alışkanlığı için ayrıca bkz. s. 11-12.

Açılalum leb-i dilber gibi handan olalum
Cür'adanı getür abdal yine hayran olalum,

Sülelüm gel berü âyine-i kalbün tozını
Açalum kühl-i gubar ile yine can gözini
Kulağa koymayalım hace fakihün sözini
Cür'adanı getür abdal yine hayran olalum,

Vâ'iz-i husg bizümle bin iderse cengi
Budalayuz olımazuz biz anun hem-rengi
Göremez can gözi câk olmayıcak kör bengî
Cür'adanı getür abdal yine hayran olalum,

Kalmayup gülşen-i dilde eser-i hâr-ı melâl
Yeridür açıla yer yer gül-i gülzâr-ı hayâl
Müfti-i 'ışk çü fetvâ virüben didi halâl
Cür'adanı getür abdâl yine hayran olalum,

Yıkuban zühd ü vera' mülkini vîrân idelüm
Girelüm cân u gönül şehrini seyrân idelüm
Cem' olup bir araya sohbet-i rindân idelüm
Cür'adanı getür abdâl yine hayran olalum,

Niçe bir âyîne-i câm ile höd-bîn olalum
Niçe bir bâde-i hamrâ gibi rengin olalum
Gel e yek-reng gedâlar gibi miskin olalum
Cür'adanı getür abdâl yine hayrân olalum,

'Işk esrarınun anlamaya keyfiyyetini
Ni'met-i hân-ı gamun almağ içün lezzetini
Hayretinün dahi arturmag içün hayretini
Cür'adanı getür abdâl yine hayrân olalum

"Der Keyfiyyet-i Beng ve Halet-i Esrar Gûyed"[77] başlıklı bu gazeli akla ilk gelen örneklerdendir. Tezkirelere göre yine

77 Hayretî, *Divân*, haz. Mehmed Çavuşoğlu-vd., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981, s. 94-95.

keyif vericilere düşkünlüğüyle bilinen Cem Sultan'ın,

G.121/6 *Biz gamsuz olmazuz bize gelsün hemişe gam*
Gamdır çü gam deminde bizim gam-güsârumuz[78]

ve Melîhî'nin,

Aferinler şarab-ı gül-renge
La'net olsun bozaya vü benge[79]

beyitleri diğer belirgin örneklerdir. Divan şiirinde buna ayrılan yer elbette ne bu şiirlerle ne de bununla bağı olan şairlerle sınırlıdır. Mükeyyifât konusunda tutumu belirsiz, çekingen ya da katı olan daha pek çoklarının gündemindedir. Bu şairlerden bazıları ve ilgili şiirleri ise şunlardır:[80]

Leb-i mey-gün var iken anma hat-ı jengârı
Gül gibi bâde tururken n'ideyüm esrârı (Helâkî)[81]

G.75/2 *Halk hâyrandur benüm keyfiyyet-i esrâruma*
Ben şu ma'cuncı güzel esrârınün hayranıyam
(Ahî)[82]

Serbebâlin-i helâk ah idüp âguşunda
Saçma söyler yatur olmıya'na ekleyledi beng
(Vahit)[83]

78 İ. Halil Ersoylu, *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, TDKY, Ankara, 2013, s. 111; Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 179:

Bize varsın keder her vakit gelsin, fakat biz esrar kullanmaksızın durmayız
Çünkü kederli bulunduğumuz zaman bizim kederimizi giderecek birşey varsa o da esrardır.

79 Halûk İpekten, *Divân Edebiyatında Edebî Muhitler*, MEBY, İstanbul, 1996, s. 36.

80 Burada şiirin kelimelere somut karşılıkları dışında anlamlar yükleyen doğası dikkate alınarak esrara ilişkin en açık atıfları barındıran örnekler tercih edilmiş ve bunlar herhangi bir sıralama gözetilmeksizin art arda verilmiştir.

81 Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *a.g.e.*, s. 1065; Beyâni Mustafa bin Carullah, *a.g.e.*, s. 329.

82 Necati Sungur, *Âhî Divânı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 149.

83 Agâh Sırrı Levend, *a.g.e.*, s. 343.

Afyon u berş ü bade ile kahve vü arak
Cümle mükeyyifatı yeriz keyfe ma ittefâk
(Muhlisî)[84]

Yeter olduk gubar-ı gamla bengî
Getir sâki şarâb-ı lâle-rengi (Hayâlî)[85]

G.125/6 *Anmaz hatun gubârını sâkî lebün emen*
Gül gibi mey içen kişi esrârı neylesün
(Prizrenli Şem'î)[86]

150/5 *N'idersin beng u esrarın yeter fikr-i leb-i dil-ber*
Dila Ravzi-sıfat 'âlemde hayran olmağa ba'is
...
452/2 *Yimezin efyun u beng ü berşi bade içmezin*
Bezm-i meyde çeng ü kânûnun sadâsın sevmezin
...
N.1/1-2 *Gel işit pend-i ehl-i idrâki*
Yime efyûnı olma tiryâkî
Yi bokı yime berş u esrârı
Mezbele itme mi'de-i pâki (Edincikli Ravzî)[87]

G.233/6 *Bir mezâk üzre degül fikr hep ehl-i suhanun*
Bâdenün neşvesi esrârdan olmaz me'mûl (Âgâh)[88]

Eb.44 *Aklun var ise bâde ile bengden kesil*
Olmaz cünûn efendi cihânda yeşil kızıl
(Nev'î-zâde Atâyî)[89]

84 Zehrimarzâde Seyyid Mehmed Rıza, *Tezkire-i Rıza*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1316, s. 93.

85 Cemal Kurnaz, *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, MEBY, İstanbul, 1996, s. 329.

86 Murat Ali Karavelioğlu, *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Dîvanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (YDT), İstanbul, 2005, s. 253.

87 Yaşar Aydemir, *Ravzi Divânı*, Birleşik Kitabevi, Ankara, 2007, s. 276, 408, 506.

88 Şerife Akpınar, *Âgâh Dîvân ve İncelemesi*, Selçuk Üniversitesi SBE, (YDT), Konya, 2006, s. 419.

89 Saadet Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, İnönü Üniversitesi SBE, (YDT), Malatya, 1994, s. 761.

T.12/3 *La'lūn şarâb u hattun esrâr u hâlūn afyûn*
Gel meclis-i vefâya bezm-i safâ kurulsun (Vahyî)[90]

G.31/3 *Bâde-i gül-gün-ile ter tut dimâg-ı huşkûni*
Beng ū afyūn-ıla sôfî kuru sohbetden n'olur
(Hecrî)[91]

M. 4/2 *La-ya'kıl eyleyen bizi ab-ı 'ineb değül*
Esrar ile mülemma olan berş ū hab degül
...

G.166/3 *La'l-i lebin gören kişi nev-hatları n'ider*
Safi şarap var iken esrara kim bakar,
...

450/4 *Tutyadur kim gubar-ı astan-ı mey-huruş*
Âlem esrar içer mest-i harabun 'aynına (Behiştî)[92]

313/3 *Şarâb iç neşelenmekse murâdun bezm-i 'âlemde*
Ki yohsa keyf içün ne berş ū ne afyûn u ne beng al
(Pertev)[93]

31/3 *Kerâhetdür mey içmek diyû esrara rıza virdün*
Hezar ahsent sûfî haylice re'y-i savâb olmış
(Avnî-Fatih)[94]

---

90 Hakan Taş, *Vahyî Divanı ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi SBE, (YDT), İstanbul, 2004, s. 415.

91 Kara Çelebi Muhyiddin Mehmed Hecrî, *Dîvân*, haz. Ömer Zülfe, ekitap.kulturturizm.gov.tr, s. 83;

Ey sofu, gül renkli şarapla kuru beynini nemlendir;

Esrarla, afyonla yapılan kuru sohbetten ne olur?

92 Yaşar Aydemir, *Behiştî Divânı, Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, MEBY, Ankara, 2000, s. 210, 318, 475.

93 Ekrem Bektaş, *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Hayatı-Sanatı ve Divânı'nın Tenkitli Metni*, Ankara Üniversitesi SBE, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2004, s. 188.

94 Muhammet Nur Doğan, *Fatih (Avnî) Divanı ve Şerhi*, Yelkenli Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 110-111:

> *Ey sofu! "(aleni olarak) şarap içmek dinen çirkindir" diyerek, gizliliğe (gizli gizli içmeye veya esrar kullanmaya) rıza göstermişsin... sana binlerce aferin! Doğrusu ne de isabetli bir fetva vermişsin öyle!*

G.337/4 *Tekye-i 'ışk içinde yatur abdâllaruz*
Kimse dahl eylemesün mestümüze bengümüze,
...
464/2 *İşinde mest 'âşık sûfi hayrân*
Bu halkun kimi ser-hoş kimi bengî, (Revânî)[95]

G.112/3 *Düşüb esrara ol kim ola hayran*
Olur gönlinde çok efkâr peydâ

1093/4 *Dilersen def'-i gam tahsil-i şadi*
Şaraba düş yüri esrardan geç

1100/1 *Gül gibi ra'nâ mül-ile imtizâc iden mizâc*
Beng ü afyondan geçer anlarla itmez imtizâc
...
2630/2 *Rind olan 'arif düşüb her bezmde*
Yir içer ne bulsa beng ü mey dimez,
...
2667/2 *Biz be sûfî mey-i sâfî içerüz imdi bizi*
Sanma sen sencileyin bengî vü berrâşlaruz,
...
3550/7 *Lebün yâdına Nazmî câm içer hep*
Yimez sûfî gibi afyonla beng,
...
3699/1 *Olmaya bir kimsede kim nâmûs u neng*
Yir yürür her gâh ol afyon u beng,
...
3700/1 *Ol ki bengî ola dâyim yiye beng*
Havfla olur cihân başına teng,

3766/3 *Varır ol hale ki mâlik olamaz kendüne hiç*
Dayima ekl ide ol kimse ki afyon ile beng

95 Revânî, *Dîvân*, haz. Ziya Avşar, ekitap.kulturturizm.gov.tr, s. 374, 448.

3767/1 *Ol ki geh mey içe vü geh yiye afyon ile beng*
Dehr-i gam birle ider başına geçkinligi teng,

...

5808/6 *Bengi olan sankı olur çünki hep*
Ussı olan pes niçün anı yeye,

...

5809/3 *Zehr ola şol gül gibi mül varken*
Beng-ile ol kimse kim afyon yeye,

...

6590/3 *Deng kıldugı gibi esrâr-ı gam*
Beng eyler teng dil her âdemi

...

Mü.162 *Şol ki esrârı yiyüb üstine anun yiye berş*
Düşer ol dil hânesine güyiyâ hâk üzre ferş,

...

Mü.311 *Bengi olsan her kaçan üstine tatlu nesne ye*
Özenür çün kandayısa bengi tatlu nesneye,

(Edirneli Nazmî)[96]

Arif-i keyfe sakın olma zebûn
Olma alûde-i berş ü afyon,

Beng ü esrar dahi bed-terdür
Yiyen insan değül anı hardür,

Eyleme cevher-i cânı tire
Olmasun dîde-i gaflet hîre (Yusuf Nabî)[97]

G.272/4 *Beng ü afyon ile hâlet bulımaz her torlak*
Varsun esrâr-ı İlâhî ile hayrân olsun

...

96 Sibel Üst, *Edirneli Nazmî Dîvân*, Atatürk Üniversitesi SBE, (YDT), Erzurum, 2011, s. 532, 1466, 2731, 2761, 3675, 2049, 3826, 3827, 3885, 5745.

97 Yusuf Nabî bin Abdullah Ruhâvî, *Divan-ı Nâbi (Mesnevi, Rubai, Gazeliyat, Muammeyat, Divançe-i Gazeliyat, Hayriyye-i Nabî)*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1875, s. 27.

276/4 *Kimisi tiryâkî bu halkun kimisi bengîdür*
Bana la'l-i dil-rübâdan ayru em-sem gelmesün
(Süheylî)[98]

Me.2 *Eylemez 'aklı olan iftâr-ı beng*
Dâmeni tozdan sakınur ehl-i neng
Akl çerisini ider târ-mâr
Dîde-i cânı kör ider ol gubâr
Olmış iken âb-ı revânun turu
İtme bir avuç toz ile kara su
Kim ki bu töhmetle ola müttehem
Asker-i 'aklını ider münhezem
...
N.14 *Mülk-i tende sadre geçdi hükm idüp sultân-ı berş*
Yıkdılar mey-hâneyi vü yapdılar dükkân-ı berş
Hokka açıldukda sakın dime Hind otın yimen
Gör ne cevherler çıkar çünkim açıldı kân-ı berş
Geh sürûr it gâh gam çek bende-i maglûbısın
İttibâ' it hükmine çün böyledür fermân-ı berş
(Filibeli Vecdî)[99]

Mükeyyifler tokuzdur eyle ta'dâd
Gam-ı dehr-i denîden ol dil-âzâd,
Tütün enfiyye kahve bâde ma'cûn
Arak esrâr u tönbâkuy u efyûn,
Biri sultân-ı âlem dîğeri kul
Biri iksîr-i a'zam diğeri pul,
...
Arak içme yime efyûnı kat'a
Çeküp esrârı olma halka rüsvâ,

---

98 Ahmed bin Hemdem Kethudâ Süheylî, *Dîvân*, haz. Mahmut Esat Harmancı, ekitap.kulturturizm.gov.tr

99 Hasan Kavruk-vd., *Filibeli Vecdî ve Dîvân'ı*, ekitap.kulturturizm.gov.tr, s. 72-73, 180.

Biri hulyâ virūr diğer yubūset
O âfetdir bu bir dūrlū musibet,
...
Lebūnde dûd-ı tōnbâkû-yı hoş-bû
Misal-i gonce-i ra'nâ vū şeb-bû,
Bunı vakt-i vebâda iltizâm it
Sabâh ahşam idūp nūş ihtiram it,
Fakat bâde vir ey sâki bana sen
Diğer keyf-âverânı istemem ben,
Ola erbâbına her şey mūbârek
Bana lazım olan her dem mey içmek (Aynî)[100]

Halin gamıyla eyleyeli bengi sen beni
Geldim o hale ki bilemem şimdi ben beni,
...
Hatt-ı gubârı gerçi leb-i yâri kaplamış
Pūr-neş'eyim henūz ben o keyf-i gubardan[101]
...
Ne beladur hele berş ū efyun
Ki eder âdemi mest ū mecnun,
...
Bengi ketm eyleyemez esrarın
Şire-keş tatlu sanur gūftarın (Sūnbūlzâde Vehbî)[102]

Sana haşa benzetem afyon u bengin neş'esin
Anların dahi hususa keyfini kem bulmadım, (Nef'i)

Beng-i sevdayı çekip dalma hayal-i hama
Salma kalyon-ı dimağın kuru girdaba sakın,
(Şeyh Galib)

---

100 Aynî, *Sâkînâme*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 258-260; eserin esrara ilişkin açıklamaları içeren sözlüğü için bkz. s. 80-95.

101 Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 94, 179.

102 "Der-Tahzir ez-Mükeyyifât"; Sünbülzâde Mehmed Vehbî, *Lütfiyye-i Vehbi*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, İstanbul, 1252, s. 39.

Âlemde ki bengiler ola vakıf-ı esrar
Hayranına yûf, anların esrarına yûf,
(Rûhî-i Bağdâdi)

Devran ayağın şöyle şikest etti şarabın
Keyfiyyet-i esrâra döşendi zurefâ hep, (Bakî)

Zahiren mey-nûşuz ammâ neş'emiz duysa cihan
Âlemi ser-mest eder keyfiyyet-i esrarımız, (Sermed)

Neş'e-yâb-ı keyf-i esrar-ı dü âlem olmuşum
Yoksa ne afyona mâil, ne esir-i badeyim,
(Halim Giray)

Gül devri duru gonca-leb ü hokka-deheler
Terk eyler isek badeyi esrar çekerler, (Necâti)

Gâh esrar ile hayrân u gehi mest-i nebîz
Gâh şevk-ı leb-i dilberle esîr-i ma'cun, (Nazîm)

Yiyip esrarını top top olup gök bengi kan hayran
Varıp halvatle halvasın yiyen abdâla aşk olsun,
(Agehî)

Geh gubar-ı gam verir gâhi sunar câm-ı safâ
Âdemi gâh ağlatır geh güldürür devr-i zamân,
(Fâizi)[103]

Meded micmer-i camı gezdir hemân
Gubâr ana nisbetle zerre değil
(Nev'î-zâde Atâyî)[104]

287 *Niçün esrâra böyle rağbet olmaz*
Egerçi ansuz bir sohbet olmaz

---

103 Ahmet Talât Onay, *a.g.e.*, s. 9, 177-182.

104 Muhammet Kuzubaş, *Atâî'nin Âlemnümâ (Sâkînâme) Mesnevisinin Karşılaştırmalı Metni ve Konu Bakımından İncelenmesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, (YDT), Samsun, 2007, s. 67.

288 *Revânî katresin dünyâya virmez*
Dimişlerdür şarâba kıymet olmaz (Revânî)[105]

G.73/2 *Olma keyfiyyet-i esrâr-ı gamun hayrânı*
Ne gubâr-ı reh-i yâr ol ne leb-i dilber gör

...

G.63/6 *Bengiler hayrân olurdı ger temaşâ kılsalar*
Bene esrâr-ı leb-i dilber ne keyfiyet verir
(Hasan Ziyâî)

G.101/6 *Bizi eylerse gubâr-ı hat-ı la'lin hayrân*
Cür'adân-ı kadehi mahzen-i esrâr ederiz (Cevrî)[106]

Osmanlı şairlerinin esrarla teması gün gibi ortadadır. Yalnız her iki anlamda da bu temasın boyutu her biri açısından farklıdır. Kimi için bağımlılık veya gelip geçici bir hevesken, kimisi için süreğen sosyal bir sorunun dile getirilmesinden ya da esnek bir edebi motifin tekrarından ibarettir. Hepsini bir kefeye koyarak, hünerlerini buna borçlu bağımlılar olduklarını ileri sürmek asılsız bir söylentiden öteye geçmez. Batılı yoldaşlarının "Club des Hachichins"i benzeri bir dünyanın içinde yaşadıklarını düşünmek de haliyle epey tuhaf bir fantezi olur. Hayalî sevgilinin meftunu veya içilmeyen şarabın sarhoşu olmak gibi yine sanatları için kılık değiştirmedilerse, zaten çoğunun buna sıcak bakmadığı apaçık ortadadır. Aklı baştan aldığında ortaya çıkan halleri, üzülüp hoş görmek bir yana acımasızca eleştirir, kuru sohbeti de bundan medet umanı da küçümserler. Onlara göre, derviş, şair, eşraf ya da halktan buna tevessül eden her kim olursa olsun eğlence düşkünü utanmazın, kendini bilmez rezilin tekidir. Yine de yarattığı hayallerin sahteliği, neşenin geçicili-

105 Rıdvan Canım, *Türk Edebiyatında Sâkînâmeler ve İşretnâme*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 198.

106 Abdulkadir Erkal, "Divan Şiirinde Afyon ve Esrar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, cilt 14, sayı 33, 2007, s. 45-48.

ği ve delirme ihtimaline karşı dikkatli olmalılardır. (E. Ravzî, Atâyî, Avnî, E. Nazmî, Revânî, Yusuf Nabî, Aynî, S. Vehbî, Atâi, Faizî) Ehl-i keyfin buna karşılık tek meşru dayanağıysa neşe veriyor olmasıdır. (Emrî, Muhlîsî, Sermed, Hayretî, C. Sultan, Ahî)

Düşsel soyutlanma evrelerini "hayret" ve "hayran"lık, bu haldeyken kendilerini "vâkıf-ı esrar" şeklinde övgüyle anmalarına bakılırsa, Batılı yoldaşlarının "düşünce gıdıklayan" perisinden neşenin yanında ilham da beklemişlerdir. Duygularda yaşanan anlık güçlenme veya düşüşlerin yaratıcılık ve üretkenlikle bir tutulması anlaşılır şeydir. Eleştirilme korkusu ve öz denetimden boşanan şair, düşünce ile kelimeler arasındaki bağlantıyı normalden daha iyi kurduğu ve onlarla hiç olmadığı kadar ustaca oynayabildiği fikrine kapılır. Uçsuz bucaksız uzamda renklere ses, seslere nesne ve nesnelere insansı özellikler yüklenip, hücum eden sayısız düşünce, estetiğin süzgecinden geçirilerek büyük bir incelikle sözcüklere dönüştürülebilirmiş gibi gelir. Oysa bir hezeyandan farksız olan bu anlarda kaleme alınan bir dörtlüğün tüm sayıklamalardan yalıtılmış hali dahi ölçülü-uyaklı bir divan şiiri için fazlasıyla dikişsiz görülebilir. Bu arada şans eseri ortaya çıkan nitelikli bir eser de özde olmayan herhangi bir meziyeti yaratma mucizesi olmadığından çoğunlukla esrarın değil, yazarın marifetidir. Dolayısıyla Osmanlı yazınında Batı'daki gibi ne üretkenlikle ne de herhangi bir edebi veya felsefi akımla yan yana geldiği görülür.

Az sayıda istisna dışında şairlerin geneline göre, bu şey her kesimden kişiler arasında esin, vecd veya keyif beklentisiyle iltifat görüyor, ama bunları bir dizi akli ve fiziki sorunla karşılıyordu. Onlar da bazen öğüt verici, bazen men edici bir lisanla aleyhinde kamuoyu oluşturarak yerini bununla mukayese ettikleri şarabla doldurmaya, kuru sarhoşluğun yavanlığı karşında sulu olanın kendilerince eşsiz güzelliğini

hatırlatmaya çalışıyorlardı. Fakat ne uyarıları ne de bu yolla yarattıkları "esrar yemek düşüklüktür" intibaı kimilerini sonunu görene kadar yolundan döndürebildi:

Keyf için esrara oldu mübtela
Etti tamamıyla şuurun heba (Atâî)[107]

Haram mıdır?

Esrar Anadolu'ya sûfî topluluklar eliyle getirilmiş ve/veya yayılmıştır. Bu maddenin onlar arasındaki seyrini izlemek dolayısıyla buradaki serüvenine ulaşmaktır. Ama meselenin tümünün sacayaklarından biri olduğundan öncelik, İslâm hukukunun uyuşturucular hakkındaki hükümlerindedir.

Uyuşturucuların çoğu Arap coğrafyasına İslâmdan çok sonraları girmiştir. Haliyle haklarında ne Kur'an-ı Kerim'de açık bir hüküm ne de erken dönem fakîhleri arasında belirgin bir uzlaşı vardır.[108] Kimi içki gibi, hatta daha tehlikeli görüp buna kıyasla suçuna mesnet belirtirken, kimi yalnızca aklı işlemez hale getirdikleri için men edildiklerini ileri sürmüş, ama sonunda kişiyi kendinden geçirdikleri konusunda birlik sağlanabilmiştir. Bu da "Her sarhoş edici içkidir, içki de haramdır" hadisine dayanılarak haram ilan edilip Kur'an'ın içkiyi yasaklayan hükmüne dâhil edilmeleri için yeterli gelmiştir.[109] Dinen zararlı şeylerden sayılan bu

107 Mehmed Salahi Bey, *a.g.e.*, s. 106.

108 Her ne kadar ayetlerde geçen *zakkum ağacının* esrara işaret ettiği düşünülse de bu konuda kesin bir şey söylemek şimdilik güçtür; Kur'an-ı Kerim, 37:62: Ziyafet olarak bu mu daha hayırlı, yoksa zakkum ağacı mı? 44:43-44: Şüphesiz, zakkum ağacı, günahkârların yemeğidir. 56:51-52: Sonra siz ey haktan sapan yalanlayıcılar! Mutlaka (cehennemde) bir ağaçtan, zakkum yiyeceksiniz; Franz Rosenthal, *a.g.e.*, s. 46.

109 el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, cilt XV, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, s. 7028; Ebu Müslim, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi ve Şerhi*, cilt IX, çev. Ahmed Davutoğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 291; er-Rûdânî, *Cem'ul-Fevâid min Câmi'il-Usûl ve-Mecma'iz-*

maddelerin ilgili ayetlerde yer alan Allah'ı anma ve namazdan alıkoyma ile kin ve düşmanlığa neden olma durumlarıyla benzer hallere yol açmaları, içkinin menini gerekli kılan bu sebeplerin böylece bunlara da maledilebilmesini sağlamıştır.[110] Bir de bunlara "Resülullah (sav) her sarhoş edici (müskir) ve gevşeticiden (müfettir) nehyetmiştir" hadisi eklenince,[111] görüş ayrılıklarına rağmen haram oldukları kararında birleşilir. Ne var ki bu kez uygulanacak ceza üzerinde ayrılıklar başgösterir. İçerisinde İbn Teymiye, Zerkeşi ve Maverdi gibi hukukçuların bulunduğu bir gruba göre, bu şeyler şarhoş edici ve necistir (pis), doğal olarak layığı 40 veya 80 değnek haddir. Çoğunluğu Hanefî ve Şafiî fakîhlerden oluşan diğer gruba göreyse temiz olan bu maddeler müsekkir (sarhoş edici) değil, uyuşturucudur. Dolayısıyla içkiyle bir tutularak had ile değil, ta'zirle cezalandırılabilirler. Had gibi cezası Kur'anca belirlenmeyip, idarenin inisiyatifine bırakılan suçlar karşılığında uygulanan ta'zir gereğinceyse esrarkeş, esrar, üretim ve tüketim araçları ile nakil vasıtalarına el konularak alışkanlığından men edilir.[112] Ekimi, alım satım ve tıbbi amaçlı kullanımı durumlarında uygulanacak ceza ise yine fakîhden fakîhe değişim gösterir. Ama geneli yalnızca meşru amaçlara yönelik, o da az miktarda satılabileceği, tedavi içinse ancak hekimin öngördüğü miktarlarda ve

Zevâid, cilt V, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 60; ed-Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, cilt IV, çev. Abdullah Aydınlı, Madve Yayınları, İstanbul, 1996, s. 384; et-Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, cilt VI, çev. M. Beşir Eryarsoy, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 493; Ahmet Yılmaz, *İslam Hukukunda Uyuşturucu Madde Suçları ve Cezaları*, Sakarya Üniversitesi SBE, (YYLT), Sakarya, 1997, s. 21.

110 Kur'an-ı Kerim, Mâide 91: "Şeytan içki ve kumar sebebiyle aranızda kin ve düşmanlık meydana getirmek ve sizleri Allah'ı anmak ve namazdan alıkoymak istiyor, siz hâlâ (bunlara) son vermeyecek misiniz?"; Ahmet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 25.

111 Ahmet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 23; Tuncay Başoğlu, "Uyuşturucu", *TDVİA*, cilt XLII, İstanbul, 2012, s. 251.

112 Ahmet Yılmaz, *a.g.e.*, s. 31, 55-59; Tuncay Başoğlu, a.g.m., s. 251-252.

denetimi altında kullanılabileceği, aksi halde ta'zir uygulanacağı yönündedir.[113]

Osmanlılar birkaç ayrılık dışında fakîhlerle ittifak halindelerdi. Sözgelimi, Şeyhülislâmdan Kemalpaşazâde, afyon suyuyla imal edilen macunlar ve esrarın *keyif* için yenilmesinin haram olduğunu bildirir.[114] Satışından elde edilen gelirin şer'i durumu hakkında da aynı fikirdedir.[115] Fakat ilginçtir ki bu görüşleriyle dahil olduğu fikir birliğinden, afyon yemeyi helal, esrarın aslını mübah, sarhoşluğa neden olmayacak miktarda kullanımını ise caiz sayan görüşleriyle ayrılır.[116] Bu da uyuşturucu karşıtı kampın oklarını üzerine çeker. Dönemin Rumeli Kazaskeri Fenârîzâde, bir hüccet meselesinden dolayı aralarında husumet bulunan Kemalpaşazâde'yi bu fetvalarıyla dine ve şeriate zarar vermekle suçlar.[117] Kazasker'in fırsattan istifade ettiğine şüphe yoktur, ama üzerine bir risale kaleme aldığı esrar ve afyonun haramlığı konusundaki görüşlerinde samimi görünür.[118]

---

113 Tuncay Başoğlu, a.g.m, s. 251-252.

114 Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Fetâvâ*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. A 5607/1, tarihsiz, vrk. 63a-63b.

115 İbn Kemal Paşa (Kemalpaşazâde), Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Risâle fî Hurmeti'l-Afyûn ve'l-Benc*, Süleymaniye Yazma Eserler, Hafid Efendi, nr. 453-7, 1100, vrk. 87b.

116 Kemalpaşazâde, *Fetâvâ*, vrk. 63a; Ahmet İnanır, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, OSAV Yayınları, İstanbul, 2011, s. 220.

117 "*...esrara helâl deyu fetvâ virecek âmme-i nâs* (halk) *dahi esrarı ve afyonu helâl deyu ekl ider* (yer) ... *bundan dine ve şer'a ne mertebe halel* (zarar) *geldüği ulemâya ma'lûmdur ve bunun gibi harâma helâl deyu fetvâ virenin dahi ... mûcebi ne idüği* (layığı) *ma'lûmdur...*"; Mehmet Gül, "Kanûnî Devrinde "Müftî" ile Rumeli Kazaskeri arasında Bir "Hüccet-i Şer'iyye İhtilafı yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması", *Osmanlı Araştırmaları*, XLII, 2013, s. 67.

118 el-Fenârî, Mahmûd b. Pîr Muhammed, *Risâle fî Beyâni Hurmeti'l-Haşîş ve'l-Afyûn*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler, Mahdut, Lâleli, nr. 3675, tarihsiz, vrk. 38b-39b; Esrarın fıkhî boyutu hakkında kaleme alınmış benzer iki risale için bkz. İbrahim b. Yahşi b. İbrahim, *Risâle fi'l-Benc*, Süleymaniye Yazma Eserler, Şehid Ali Paşa, nr. 1192-2, tarihsiz, vrk. 44a-51a; İbnü'l-Hanbe-

Kemalpaşazâde bu fetvalarıyla Ebussuûd Efendi'nin de gündemine girer ve bu sefer hasmınınki kadar sert olmayan ama alaylı bir dille karşılık görür. Ünlü Şeyhülislâm önce afyon, berş, macun veya esrarın keyif için yenilmesinin haram olduğunu bildirdikten sonra selefine, kendisine atfedilen;

> Esrara helâl dedin eyâ müfti-i zaman! Billah diye bâde-i gülgûna (şarap) ne dersin? El-cevab: Badenin hilline (helalliğine) hoş nükte buldum, gûş edin (dinleyin)! Mest olun, teklif sakıt olsun (sorumluluk düşsün) andan nüş edin (için).

fetvasını hatırlatarak karşılık verir.[119] Bununla kalmayarak bir de yine esrara ilişkin diğer bir fetvasının yanlış anlaşılmasından kaynaklanan sakıncalı bir durumu gidermeye çalışır. Buna göre, Kemalpaşazâde'nin esrarı "keyif için yemek helaldir diyene tevbe istigfar lazımdır" cevabının ardından "küfür lazım değildir" demesi halk arasında yanlış anlaşılarak helalliğe yorulunca alenen alınıp satılır, kullanılır hale gelmiştir. Hal böyleyken Ebussuûd da bilinçsizce bu şekilde davrananları dinden dönmüş olmakla ihtar edip, tövbe istiğfara davet eder. *Keyif* için yenilip içilenler arasında haram olmayan hiçbir şeyin olmadığını bildirerek de hem böylesi şeylerin bir daha yaşanmaması için basit ve anlaşılır bir formül sunar hem de keyif vericiler karşısındaki katı ve net tutumunu ortaya koyar. Alım-satımı konusunda da tavrından taviz vermeyerek yalnızca at yâırına (?) ve bostan ekimi gibi işler-

---

li, Radiyyüddin Muhammed b. Ibrahim, *Zıllü'l-ariş fi men halle'l-Benc ve'l-Haşiş*, Süleymaniye Yazma Eserler, Şehid Ali Paşa, nr. 2718-1, 1005, vrk. 1b-16a.

119 M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, Istanbul, 1983, s. 145; Ahmet İnanır, *a.g.e.*, s. 85; Kemalpaşazâde'nin bu fetvayla kastı ölüm şarhoşluğunu tadan kişinin dinî yükümlülüğü kalmayacağından cennette rahatlıkla şarap içebileceğidir; Mehmet Gül, a.g.m., s. 68; fakat bunun sarhoşluğa vardırmayacak (hadd-i sekre) derece esrarı helal gösteren fetvası üzerinden sorulması ayrıca bir açıklama olmaksızın ilk bakışta adeta badeyi de mübah gördüğü izlenimi uyandırır.

de faydalı olması halinde satılabileceğini, aksi halde satışının ve bundan elde edilen kazancın haram olacağını bildirir. Ekl edenlere (yiyen/kullanan) uygulanacak ceza konusunda ise şiddetli ta'ziri uygun görür ki,[120] yürürlükte olan da budur.[121]

Eski Ahit, Hindu ve Zerdüşt metinlerince kutsanan esrarın, İslâmca yasaklandığı açıktır.[122] Kişinin dünya ve ahiret mutluluğunu hedefleyen dinin can, akıl ve mal emniyetini sağlamak şeklinde özetlenebilecek temel prensipleri çerçevesinde alkolle kalmayıp, her türden zararlı maddeyi yasaklaması, fıkıh âlimlerinin de bu istikamette akıl, ruh, beden ve toplum dengesini bozan bu madde karşısında böylesi bir karara varmış olmaları şaşırtıcı değildir.[123] Buna rağmen "ottur günahı yoktur" türünden uydurma sözlerin gölgesi altında süregelen helal-haram tartışmalarının şer'i bir belirsizlikten kaynaklanmayıp, kişilerin meşrulaştırma çabasından ileri geldiği ortadadır.

Hippi dervişler

Esrar Anadolu'ya dinî topluluk veya topluluklar eliyle getirilmiştir. Ancak bu topluluklardan –Türkmenlerin yanında gelen "baba"lar veya Kutbüddin Haydar'ın sadık müritleri Haydariler ya da Moğol istilası önünden kaçan Kalenderîlerden– hangisinin esas taşıyıcı olduğuna karar vermek, benzer köken ve pratiklere sahip olmalarının yarattığı ayırt etme zorluğundan dolayı güçtür. Dolayısıyla tümünün narkotik kaydı Hay-

---

120 M.Ertuğrul Düzdağ, *a.g.e.*, s. 144-146.

121 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, cilt I, Fef Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 111.

122 Eski Ahit, Exodus 30:22-24'te Tanrı Musa'ya mür, tatlı tarçın, kaneh bosm (קוח בשם / kenevir) ve kassia'dan *kutsal* bir yağ imal etmesini emreder; George Bush, *Critical and Pratical on The Book of Exodus*, New York, 1841, s. 200; Sula Benet, a.g.m., s. 40-41; Ethan B. Russo, a.g.m., s. 1633-1634.

123 Tuncay Başoğlu, a.g.m., s. 252.

dari ya da Abdâlân-ı Rûm gibi ayrımlara gidilmeksizin aynı meşrepten görüldükleri Kalenderîlik ismi altında okunabilir.

10. yüzyılda Orta Asya ve İran havalisinde ortaya çıkan Kalenderîlik, ilerleyen yüzyıllarda Şeyh Cemaleddin-i Sâvi'nin gayretiyle örgütlenerek başta Anadolu olmak üzere pek çok sahada yayılıp gelişmiştir. Gerçek manada bir tasavvuf düşüncesinden ziyade Hint orijinli inançlar etrafında birleşen Kalenderiler, "tecerrüd, fakr, dilenme ve melâmet" esasları gereğince "çar-darp" tıraş olur, kendilerine has bayrakları ve dümbelekleriyle kalabalık gruplar halinde şehir şehir gezerlerdi. Çoğu aşağı tabaka mensubu tecrübesiz bekârdan oluşan bu sıradışı grup dinî ve sosyal değerler karşısında son derece kayıtsızdı.[124] Kayıtsızlıklarından biri de İran ve Hint menşeili benzer tarikatlarda olduğu gibi törenlerinde esrar kullanıyor olmalarıydı. Bu şey onlar için davul, dümbelek ve boru sesleri eşliğinde yapılan semâ ayinlerinin adeta vazgeçilmez bir parçasıydı. Ebu Müslim Horasanî destanının Kalenderîleri tarif eden "esrar içen baltalı dervişler" ifadesindeki genelleyici tutuma bakılırsa,[125] bütünleyici bir

---

124 Franz Babinger-vd., *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 49-50; Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, TTKY, Ankara, 1984, s. 99; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009, s. 66-68; Tahsin Yazıcı, "Kalandariyya", *EI*[2], cilt IV, E.J. Brill, Leiden, 1997, s. 473-474; Châr-darp (Çar-zarp / Cascavlak): Farsça ve Arapça iki sözcükten oluşan çar-zarp "dört vuruş" manasına gelir ve bu haliyle Kalenderîlerin saç, sakal, bıyık ve kaşlarını tamamen kazımaları âdetini anlatır. Kalenderîlere "cavlakî" denilmesinin de hatta günümüzde birinin saçını kökünden kazıtmasının "cascavlak" sözcüğüyle tarif edilmesinin de kaynağı bu ilginç gelenektir; Abdülbâki Gölpınarlı, *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1977, s. 76; Kalenderiler ve Cemâleddin-i Sâvi hakkındaki farklı görüşler için, dervişlerle alakalı bölümlerin yazımında sunduğu özgün fikir ve bilgileriyle kendisine teşekkürü borç bildiğim Vedat Turgut'un ilgili makalesine bkz. Vedat Turgut, "Cemâlüddin Musa Sâvî / Zilî ve Şeyh Osman-ı Velî ile Ahfadına Dair Vakfiyeler ve Düşündürdükleri (Vahdet-i Tarikat)", *Vakanüvis*, v. 5, sayı 2, Güz 2020, s. 1029-1073

125 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTKY, Ankara, 1992, s. 177-179; Irène Mélikoff, *Abu*

parça olmaktan çok daha fazlasıydı. Cemaleddin-i Sâvi'nin hal tercümesinde, Kurban Baba'nın da belirttiği gibi yalnızca dinî törenlerde değil, "her dem" kullanılırdı:

...
Olub işden beri yürüdi uryân
Yiyüben beng-i sebz olurdı hayran[126]
Cihanın kâr-barından feragat
İdüb her güşede olurdı rahat
...
Yiyüb berg-i sebzi hayranlaruz biz
Bizim berg-i sebz esrarımızdür
Hemişe yimek ânı karımuzdur
İdüb esrârile pür cür'adânı[127]
Ayılmazüz yirüz her dem biz anı
Yimekden cür'adâna döndü kursak
Yimezsevüz de hayranuz muhakkak
Kaçan esrâr yisek bir cür'adândan
Feragat eylerüz kevn ü mekândan
Haka'ik nakdine mahzendür esrâr
Daka'ik dürüne ma'dendür esrâr
Ma'arif gevherine kândür esrâr
'Avarif içre kût-i cândür esrâr
Ma'âni sırrını kâşidür esrâr
Gıda-yı cümle-i 'arifdür esrâr
Yiyen esrârımüz döner gubâra

Muslim, le "Porte-Hache" du Khorassan dans La Tratition Épique Turco-Iranienne, Adrien Maisonneuve, Paris, 1962, s. 125, 130.

126 "Beng-i sebz" esrar, "hayran-lık" ise esrar sarhoşu olmak demektir. Yanı sıra hayranlık esrarın isimlerinden de biridir. Nitekim Lârendevî Siyâhî'nin 1615'te kaleme aldığı eczâ lügatında esrarı bu isimle (hayranlık otu) karşıladığı görülür; Sibel Murad, *Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevi*, cilt I, Sakarya Üniversitesi SBE (YYLT), Sakarya, 2009, s. 109.

127 Farsça yudumluk anlamına gelen "cur'a-dân", dervişlerin esrar çekmek, taşımak ve saklamak için kullandıkları kabağın adıdır; Abdülbâki Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 74.

Olur efser emir-i tâcdâra

...

Bunlardan sonra iftar idüb esrâr
Oluruz kan hayrân cümle yek-bar
Semâ'a girüb eyleriz safalar
Görürüz birbirimizden vefâlar[128]

Bashilangelilerin Bena-Riamba kültüne deyim yerindeyse nazire yapan bu methiyeler Kalenderîlerin esrara izafe ettiği kutsallık ve karşılığında bekledikleri tanrısallığın açık beyanıdır. "Hayret"le zaman ve mekândan feragat eden derviş, anlaşılması güç nice incelik ve hakikatin sırrına "hayran" semâ eder; hem her şeyden aridir hem her şeyin aslına vâkıf! Derinlerinde böylesi portreler sunan şiirin yüzeyinde görülen en önemli temas ise esrarın aynı yola mensubiyetin nişanesi sayıldığıdır. Haşhişiyye (haşişi-esrarkeş) sıfatının hakaret sayıldığı zamanlarda dahi böyle anılmaktan rahatsız olmayan Suriye ve Mısırlı sufiler gibi onlar da bunu birlikteliklerinin harcı, inanç ve ilkeleriyle özdeş kimliği yerine koymuşlardır.

Moğol istilası önünden kaçarak Anadolu'ya geldiklerinde de kimlikleri yanlarındadır, ama öncelikle bunu geçirecek küçük bir gediğe ihtiyaç duyulur. Bu da hayvan postundan ibaret tek parça kıyafet, çar-darp tıraş ve ilginç aksesuarlardan oluşan ürkütücü görünümleri ile Sünni ilkeler karşısındaki görece lakayıt tavırlarına rağmen köylü ve göçebeler arasında gördükleri ilgiyle karşılanır.[129] Esrarın Anadolu'daki uzun yolculuğu da böylece başlamış olur.

Bu aykırı misafirler daha gelir gelmez ulema arasında da epey merak uyandırırlar, ama onların yaklaşımı halkınkinden oldukça farklıdır. Örneğin, Selçuklu müellif Mahmud

128 Hatib-i Fârisî, *Menâkib-i Camâl Al-Din-i Sâvi*, haz. Tahsin Yazıcı, TTKY, Ankara, 1972, s. xxii-xxiii.

129 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 97 ve *Babailer İsyanı*, s. 67-68.

Yediği esrarın etkisiyle kendini yaralayan Kalenderi. Nicolas de Nicolay, *Les Navigations, Pérégrinations et Voyages, Faicts en la Turquie,* Guillaume Silvius, 1577; Laonicus Chalcondyle ve Artus Thomas, *Histoire générale des Turcs,* S. Cramoisy, Paris, 1663.

b. el-Hatib için bu kişiler ibahat, zındıklık ve küfr hallerinden dolayı Hurremi ve Mazdekilerden farksızdır. Şarap içip dilencilikle sefahat eder, helal, haram, namaz, oruç nedir bilmezler. Kendilerinin işsiz güçsüz olduğu yetmezmiş gibi bir de aralarına kattıklarını kendilerine benzeterek her geçen gün halkın sırtına biraz daha binerler. Fenalıklarının eşi benzeri yoktur; Müslüman çocuklarını kaçırır, köpekleriyle girdikleri mescitlerde şarap ve esrar içerek her türlü kötülüğü yaparlar. Aralarında livata (homoseksüellik) edenleri da-

hi vardır, üstelik bunda en ufak bir sakınca görmezler. Bunlara rağmen dervişlik iddiasında olan bu insanlar aslında cahil olup ilimden mahrumdular. Birkaç İlm-i Bâtın bileni varsa da yollarını şaşırmış olduklarından gözleri hidayete kapalıdır. Rind ve serserileri *sebzek* ve *şahdane* (esrar) denilen bir otla tuzağa düşürürler. Çekildiğinde dimağı kurutarak vehim ve korku veren bu ot kimini gülüp eğlendirirken, kimini acınası hallere düşürür. Unutkanlık yapar, kötü fikirlere ve cinnete sevk eder. Yüzün rengini sarartır, ciğeri yıpratır, şehveti artırır. Devamlı kullanıldığında ise insanı içinden çıkılmaz bir melankoliye gark eder. Yani başkalarını baştan çıkarayım derken kendi din ve dünyalarından olurlar.[130]

İbnü'l-Hatib'in hedef gösteren bu sert sözleri Sünni ekolden olduğu hatırlandığında şüphe uyandırır, ama bizler için en azından esrara ilişkin anlatılarının sağlamasını yapmak mümkündür. Her ikisi de malum maddeye işaret eden *sebzek* ve *şahdane* üzerindeki kuruntu, neşe, korku ve şehvet vermesi gibi gözlemleri, çağdaşları ve ardıllarının tespitleriyle gayet uyumludur. Belirttiği gibi uzun süreli kullanımlarda hafıza kaybı, paranoya ve melankoli ile fiziki birtakım rahatsızlıklara neden olabilir. Gelgelelim söylentilerle yetinilmeyerek bizzat yerinde araştırılmış gibi görünen bu bilgilerin aksine dervişlerin olanca aykırılığa rağmen bunu camide bile içebildikleri iddiası, halkın veya idarecilerin muhtemel tepkisi düşünüldüğünde kulağa fazlasıyla abartılı gelir. Yazar burada gerçi ikinci bir tanıklığa da yer verir, buna göre, Zahireddin Muhammed'den, Şehrizür'da bir köyün mescidine gelen on kadar Kalenderinin kapıları kapayarak lamba başında bir şeyler yedikten sonra esrar çekip semâ ettiklerini işitmiştir.[131] Gerçek-

---

130 Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-adâle fî kâva'id is-saltana", *Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1953, s. 537-538.

131 Osman Turan, a.g.m., s. 542.

te öyle olsa da bizler için şimdilik buradan çıkarılacak en güvenilir sonuç sınır tanımaz dervişlerin esrar içtiğidir.

Benzer bir tanıklığın başrolünde bu kez tanıdık bir sima, Sarı Saltık vardır.[132] Anadolu ve Balkanlar'ın Türkleşip İslâmlaşması yolundaki faaliyetleriyle adına menkıbeler düzülen bu gazi-derviş, kendisinden bahseden ilk müşahidi İbnu's-Serrâc'a göre, haşiş bağımlısıdır. Hatta rivayet o ki, bir gün Saltık'ın yanına haşiş yemesinden dolayı kendisini inkâr eden biri gelmiş, o ise alışkanlığını savunmaya gerek duymadan çiğnediği haşişi karşısındakine şekere dönüşmüş halde vererek kendisi hakkındaki şüphelerini hemen o anda gidermiştir.[133] Bu efsanenin ünlü dervişin kerametleri kadar esrara da şöhret kazandırdığı açıktır. Bu yüzden olmalı ki ne Kalenderîler ne de onların yoldan çıkardığı alt sınıflara özgü kalır. Sözgelimi, Niğdeli Kadı Ahmed'in kaydına göre, Söküncür hâkimi Rükneddin Mesud'un güvenilir şahitler huzurunda ispat ettiği üzere Muhammed Bey makamına bakmadan bunu oruç ayında bile içerdi.[134] İbn Battûta'ya göre, Sinop hâkimi Gazi Çelebi ile halefi İbrahim Bey de aynı dertten mustaripti, öyle ki Gazi Çelebi, arzusunun bedelini canıyla ödedi. Aynı günlerde sokağın durumu farksız, Battûta'ya kalırsa, hatta daha da vahimdi. İstimalinde (kullanım) sanki günlük bir ihtiyaçmışçasına sakınca görülmez hale gelmiş, en olmadık yer-

---

132 İnanç ve yaşamı üzerinde tartışmaların sürdüğü Sarı Saltık, Ahmet Yaşar Ocak'a göre Kalenderî Şeyhi'dir; Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık, Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*, TTKY, Ankara, 2002, s. 76-84; Sarı Saltık'ın kimliği için ayrıca bkz. Vedat Turgut, "Sarı Saltuk, Ona Ait Türbeler ve Ejderha Kültüne Dair", *Rumeli'de Osmanlı Vakıfları Üzerine Araştırmalar: Bulgaristan*, ed. Ahmet Kala, vd., Vakıf Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2020, s. 145-167.

133 İbnu's-Serrâc, Abdullah b.Serrâc ed-Dımaşkî eş-Şafiî, *Teşvîku'l-Ervâh ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb*, Süleymaniye Yazma Eserler, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 272, tarihsiz, vrk. 181a.

134 Ali Ertuğrul, *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, cilt I, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, (YDT), İzmir, 2009, s. 309.

lerde bile birkaç müptelayla karşılaşmak sıradanlaşmıştı. Nitekim o, bir gün Senûb Camii'nin önünden geçerken peykeler üzerinde oturmuş önlerinde dolaştırılan kaptan kınaya benzer bir şeyler yiyen insanlarla karşılaşmış, yedikleri şeyin ne olduğunu sorduğunda, "esrar" cevabını almıştır.[135]

Bir süre sonra sahne değişir ve sıra dışı dervişler bu defa kendilerini hükümranlığını asırlarca sürdürecek olan Osmanlıların safında bulurlar.[136] Bu süreçte sundukları hizmetin karşılığını zaviye açma izni gibi imtiyazlarla fazlasıyla alır, ama başıboş da bırakılmazlar. Ara ara teftiş edilir, sapkın itikat sahibi olup da bunu yaymaya çalışanlarıyla karşılaşılırsa, beylik dışına çıkarılırlar.[137] Şu halde inançları ve uygunsuz kimi âdetlerini rahatça yaşayamamış olmaları beklenir. Ama çocuk kaçırma, dilenme, fal, büyü ve hırsızlık gibi adlarının karıştığı suçlar gündemden düşmezken, ya baskılanan her şeyin dışında kaldığı ya da sıkıca yer altına saklandığı için malum alışkanlıkları hakkında uzunca bir süre sessiz kalındığı görülür.[138]

Elbette şartlar olgunlaşana kadar buna göz yumulmuş da olunabilir, nitekim Özdemiroğlu Osman Paşa'nın afyonkeş-

135 İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, cilt I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul, 2010, s. 443.

136 Fuad Köprülü Âşıkpaşazâde'nin Osmanlı Devleti'nin kuruluşu aşamasında Anadolu'da bulunan dört gruptan biri arasında saydığı "Abdâlân-ı Rûm" tayfasının Kalenderi, Haydari ve Yesevilerden oluşan derviş zümrelerini ifade ettiğini söyler. Bu durumda Oruç Beğ ve Neşri gibi ilk dönem tarihçileri ile anonim Tevarih-i Âl-i Osmanların Osman Bey, Orhan ve Murad Gazilerin yanında fetihlere katılarak devletin kuruluşuna hizmet ettiklerini bildirdiği dervişler arasında Kalenderîler de olmalıdır; Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz-vd., Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2010, s. 486; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, s. 67 ve *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, s. 142; Nihat Azamat, "Kalenderiyye", *TDVİA*, cilt XXIV, İstanbul, 2001, s. 255.

137 Örneğin Orhan Bey, Bursa halkı arasında zararlı akideler yaymakla suçlanan kimi Kalenderîleri ellerinden bayraklarını alarak beylik dışına çıkarmıştır; İsmail H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, cilt I, TTKY, Ankara, 1982, s. 531.

138 1554 yılından 1801'e, 1 ila 213 numaralar arası toplam 86 Mühimme defterine bakılmış, ama karıştıkları çeşitli suçlara yönelik onca hükme karşın, 1723'teki ilk yasağa kadar, esrara ilişkin tek bir karara rastlanmamıştır.

liğinin bilinmesi 1584 yılında sadrazamlığa atanmasına mani olmamıştır.[139] İdealize edilen hedefler için her türden insan kaynağına ihtiyaç duyulması, keyif verici maddeler hakkındaki bilgi eksikliği ya da tedavi için doğanın sunduklarıyla yetinildiği bir zamanda bitkisel drogların meşru görülmesi durumlarından biri veya tümü nedeniyle bu gibi şeylerin bir süre sorun edilmemiş olması akla uygun görünür.

Kalenderîlere yönelik denetimli serbestlik politikası İstanbul kuşatması sırasında da sürdürülür. Buradaki hizmetlerinin karşılığını[140] tekkeye çevrilmek üzere kendilerine emanet edilen Akataleptos Kilisesi'yle alırlar.[141] Ancak çok geçmeden işler tersine döner ve birdenbire sıkı bir takip ve kovuşturmayla karşı karşıya kalırlar. Bu radikal değişimin fitilini Sultan II. Bayezid'in 1492'de Arnavutluk seferindeyken "Haydarî-şekl, (Haydarî görünümlü) kulagında, gerdânında halka-i la'net-gûş-i mengûş (halka ve küpe), sünnetsüz, tahâretsüz, necis-i murdâr..." bir dervişin suikastına uğraması ateşler.[142] Hemen sonrasında padişahın, tekkelerin denetlenmesi emrini vermesi üzerine Kalenderiler için

---

139 Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 237; Yürütmekte olduğum Osmanlılarda dedikodu konulu doktora çalışmamın örnek vakalarından biri olan Özdemiroğlu Osman Paşa'nın afyonkeşliği, esasında vezirazamlığını önlemeye çalışan muhaliflerinin çıkardığı alelade bir söylentiden ibarettir; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, s. 1046; Peçevî, *Tarih-î Peçevî*, cilt II, Matbaa-i Âmire, 1283, s. 94-95; Joseph von Hammer-Purgstall, *Devlet-i Osmâniyye Tarihi*, cilt VII, müt. Mehmed Ata, Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1332, s. 90; İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt III, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 74-75; dolayısıyla "afyonkeşliği" yerine "söylentisi"ne rağmen göreve getirildiğini söylemek daha yerinde olur.

140 İstanbul'un fethi için etraftan toplananlar arasında Kalenderiler de yerlerini alır; Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007, s. 78-79; Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, cilt II, haz. Faik Reşit Unat vd., TTKY, Ankara, 1995, s. 691.

141 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sufiliğine*, s. 144; Nihat Azamat, a.g.m., s. 255.

142 Oruç Beğ, *a.g.e.*, s. 152; Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, cilt II, Tabhane-i Âmire, İstanbul, 1863, s. 71; İbn Kemâl, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, VII. Defter, haz. Ahmet Uğur, TTK, Ankara, 1997, s. 128-129.

zor günler başlar. Anadolu'da yer yer Şii-Safevi propagandasının görülmeye başlaması da üstüne tuz biber olur.[143] Böylece hoşgörü devri yerini tam tersi, görülmemiş türden bir karşıtlığa bırakır ve artık sıra dışı yaşantıları da esrarları da hiç olmadığı kadar mercek altındadır.

16. yüzyıl yazarlarından Vahîdî, gayri Sünni tarikatleri anlattığı eserinde bu zümreyi nitekim diğerlerinden esrar farkıyla ayırır. Ona göre, bu maddeyi ve bunu saklayıp çekmede kullandıkları *cûr'a-dânı* yanlarından bir an olsun ayırmazlardı[144] ki, bu onlar için Hz. Âdem'den kalma kutsal bir emanetti. Güya cennetten kovulduğunda üzütüsünü yatıştırmak için esrarı ilk o yemişti. Onlar da sadakat ve minnetle gece gündüz bunu yer ve sayesinde onun eriştiği nice sırra erişirlerdi. Ne var ki Âdem'in merakı onu cennetten, onların bu sevdası da onları akıldan etmişti.[145] Çağdaşı Fakîrî'ye kalırsa da bunu çekip çekip ya bayılır kalır ya da etkisiyle şiirler okuyarak şehir şehir, pazar pazar gezerlerdi:

Nedir Haydarî bildin mi yârân
Olub terkîb-i esrâr ile hayrân

---

143 Ahmet Yaşar Ocak, *a.g.e.*, s. 99-100, 146-147; Nihat Azamat, a.g.m., s. 255; sonraki yıllarda gerçekleşen takip ve sürgünler için bkz. Nişancı Mehmed Paşa, *Târih-i Nişancı*, Tabhâne-i Âmire, İstanbul, 1279, s. 234-238.

144 "Rum Abdâlları kân-ı hayrân ve bâl u perleri 'uryân, çerâg ve şedde ile dâire ve kudûmlerin dôge dôge ve boynuzların çala çala, başları kabak ve yalın ayak, tenleri çıblak, birer tennûreleri var ancak. Üzerilerinde birer yünden örülmüş kuşak, birer omuzlarında Ebû Müslimî nacak ve birer omuzlarında şûcâ'ı çomak, *miyânlarında ikişer cûr'a-dân, birinde hav u çakmak ve birinde gubârdır* [esrar] *muhakkak* ..."; Vâhidî, Kara Dâvûd-zâde Abd el-Vâhid Çelebi, *Hâce-i Cihân Netîce-i Cân*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. Yz A 65, İstinsah: 1556, vrk. 28a-29b; bu kısım, yazmanın Ahmed T. Karamustafa tarafından faksimile edilen diğer bir nüshasında, küçük birkaç farkla aynıdır; *Vâhidî's Menâkıb-i Hvoca-i Cihân ve Netîce-i Cân*, British Library, Or.8062, tarihsiz, vrk. 41a-b nşr. Atmet T. Karamustafa, The Depertmant of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993.

145 Vâhidî, *a.g.e.*, vrk. 33a-34b, 37a; Karakaşzâde Ömer b. Muhammed, *Nurü'l-Hüda li-men İhteda*, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul, 1286, s. 13-14, 23.

İderler seyr-i şehr ü geşt-i bâzâr
Okıyub daim ebyât ile eş'âr...[146]

Aslında, devrin aydınlarından Hüseyin Kefevî tüm bu söylenenleri bir kalemde özetler: "Esrâr u bengî deng ile çalarlar, şarab içer, dilber sever, dünyanın kabâhatin iderler."[147] Dindarlar arasında "Işıklar" yerine "eşekler" ismiyle anılan bu beynamazlar bir avuç esrarı, peşi sıra doyumsuz bir iştahla da ellerine geçen her şeyi yerlerdi.[148] Gelibolulu Mustafa Âli'nin öngörüsüyle buna rağmen halen heveslenip de

Eger olsan ışıklığa ma'il
Başdan ayaga süz u ah olasın,
Yaz u kış pâ-ser u bürehne gezüb
Beng u esrâra lokma-hâh olasın[149]

Fakat görünüşe göre ucunda esrik bir akılla çıplak gezmek de olsa tuttukları yoldan caydıracak uyarı ve eleştirilerin onların gözünde hiçbir kıymetiharbiyesi yoktu. Bir yüzyıl sonra, 17. yüzyıla ait, yazarı belirsiz bir eserde toplumun tüm *hayâsız* ve *edepsizleri* sıralanırken dervişlerimiz nitekim yine aynı tutum ve alışkanlık; beynamazlık ve esrarla listeleniyorlardı.[150]

---

146 Kalkandelenli Fakîrî, *Târ'rifât-ı Tavâif-i Muhtelife (Târ'rifât)*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler, nr. 9.001.5, 1533, vrk. 13b.

147 Ahmet Yaşar Ocak, *Kalenderîler*, s. 218.

148 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis fî-Kavâ'idi'l-Mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, TTKY, Ankara, 1997, s. 367.

149 Gelibolulu Mustafa Âli, *Hulâsetü'l-Ahvâl*; Andreas Tietze, "The Poet as Critique of Society: A 16-Century Ottoman Poem", *Turcica*, cilt IX/I, 1977, s. 136:

Işık olmaya kalkarsan
Baştan ayağa ateşli hastalığa yakalanır inlersin,
Yaz kış yalın ayak, başıkabak dolanır
Esrara müptela olursun

150 *XVII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, haz. Hayati Develi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 12, 14, 22.

Birçoğu alt sınıftan gelen çiçek çocukların esrar düşkünlüğü yabancı gözlemcilerin gözünden de kaçmamıştır.[151] İstanbul'da geçen esaret günlerinin ardından Türklerin yaşantısı hakkında ayrıntılı bir eser kaleme alan Giovanni Antonio Menavino, Torlakların (Kalenderi) esrar yediklerini, çıplak zemin üzerinde uyuduklarını ve dahası vahşi hayvanlar gibi alenen livata ettiklerini kaydeder. Yanı sıra hippivari bir de törenden bahseder; buna göre, dört bir yandan gelen sekiz binin üzerinde derviş, pirleri saydıkları Seyyid Battâl Gazi türbesinde yılda bir defa bir araya gelerek yedi gün süren coşkulu bir merasim düzenlerlerdi. Ayinlerle geçen günlerin tesadüf eden ilk cuması, başlarında "baba"ları, büyük bir ziyafet çeker, sonunda hep bir ağızdan dua ettikten sonra köçek denilen gençlerin tepsilerde sunduğu toz (*herba polverizata*) *asseral*ı (esrar) yerlerdi. Ardından büyük bir ateş yakıp, etrafında tarikatlarına övgüler düzerek hep beraber sema ederlerdi. Sonlara doğru bıçakla kol, göğüs veya baldırlarına çiçek ve kalp figürleri çizer, açılan yaralarını kızgın korla dağlayarak bezlerle örterlerdi.[152]

Neşeli başlayıp kanlı biten bu şaşırtıcı tören sonraki ziyaretçiler gözünde birkaç küçük farkla tekrarlanır. Menavino'dan yaklaşık yarım asır sonra, 1552'de yine bir zorunlu seyahatin yolcusu Pedro'nun izlenimlerinde sahne ve detaylar pek değişmezken,[153] Fransa Kralı II. Henry'nin sefiri Gabriel de Luetz'un maiyetinde İstanbul'a gelen Nicolas de Nicolay'ın anlatısında belirgin bir farkla, *asseral* yerini *matslacha*

151 Theodore Spandounes, *On the Origin of The Ottoman Emperors*, çev. Donald M. Nicol, Cambridge University Press, 1997, s. 138.

152 Giovanni Antonio Menavino, *I costumi, et la vita de Turchi*, Lodovico Domenichi, Torrentino, 1551, s. 56-60; Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, University of Utah Press, 1994, s. 72-73.

153 Cristobal de Villalon, *Türkiye Seyahati: Kanuni Devrinde İstanbul, 1557 Yılında Bir El Yazması*, çev. Yeliz Demirören, Erko Yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 261-263.

Bir elinde boynuz borazan, diğerinde keşkül ve belinde cür'a-dân'ıyla bir derviş. Paul Ricaut, *The History of the Present State Otoman Empire,* Charles Brome, Londra, 1686.

bırakmıştır. Ona göre, Kalenderiler *namussuzluk* ve *riyakârlıklarını* gizlemek ve eğer içlerinde bir nebze de olsa kutsiyet varsa bunu gün yüzüne çıkarmak için *matslach* (maslık) yerlerdi.[154] Bunu yer yemez çılgına döner, ellerine geçirdikleri kesici aletlerle vücutlarını bilumum yerinden keser ve ardından yanan bir fitilin ucunu dirençle yaralarına basarlardı.[155]

---

154 Nicolas de Nicolay, *Les Navigations, Pérégrinations et Voyages, faicts en la Turquie*, Guillaume Silvius, 1577, s. 186 ve *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, çev. Şirin Tekeli-vd., Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 235.

155 Nicolas de Nicolay, *Muhteşem*, s. 235; bu anlatı Nicolay'dan önce Bassano tara-

Burada yazarın *matslach* (maslık مصلق) sözcüğüyle işaret ettiği şey, farklı kültür sahalarından geçmiş olmasının olağan sonucu olarak sebzek, şahdane, subjee, ganja, bhang veya beng gibi türlü türlü isimle anılan esrardan başkası değildir. Ama her nasılsa seyahatname çevirilerinde afyon ya da bazen nispeten kabul edilebilir şekilde, afyon ve esrardan oluştuğu düşünülen bir terkip yerine konulduğu görülür. Oysa "bangue"yi Batı'ya tanıtan Cristóbal Acosta'nın, seyahatnamelerin pek çoğundan eski bir kaydına göre, *maslac* (maslak ya da maslah) Türklerdeki yaygın ismiyle *asaratha* (esrar) İstanbullularca verilen addır. Onun bu tespiti zamanın, Farsça "beng"in Türkçesini "maslık" olarak çeviren sözlük yazarları, Deşîşî Mehmed, Nimetullâh Ahmed ve Hafız Abdullah b. Halil Efendiler tarafından da onaylanır.[156] Asırlar öncesinde kalan bir maddenin niteliğinden emin olmanın imkânsızlığı karşısında yine de temkinli olunarak "büyük bir olasılıkla" esrar ya da en olmadı bununla yapılan son derece etkili bir karışım olduğunu söylemek şimdilik yerinde olur.

Gözlemcilerin anlatıları üzerindeki puslu havanın asıl sebebi elbette maslık değildir. En marjinali de olsa sufi bir topluluğun alenen livata ettiği nevinden iddialar her şeyden ön-

---

fından tekrarlanmıştır; Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 84.

156 Cristóbal Acosta, *Aromatum & Medicamentorum in Orientali India*, Apud Viduam & Ioaonem Moretum, 1582, s. 80-81; Julien J. Virey, *Histoire Naturelle des Medicamens des Alimens et des Poisons*, Paris, 1820, s. 311; A. Moquin-Tandon, *Eléments de Botanique Médicale*, Librairie J. - B. Baillière et Fils, Paris, 1861, s. 121; "Les Plantes utiles de L'inde", *Société de Géographie Commerciale de Bordeaux*, sayı 12, 17 Haziran 1889, s. 365; Mesut B. Düzenli, "Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-Hâfız", *Turkish Studies*, cilt 10/12, Yaz 2015, s. 329, 361; "Beng: ...ıstılah-ı avamda esrara dirler ki maslık ve zevzek [sebzekten türetilmiş olmalıdır] dahi dirler"; Deşîşî Mehmed b. Mustafâ Amâsî, *et-Tuhfetü's-Seniye ilâ'l-Hazreti'l-Hasaniye*, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 03 Gedik 18345, İstinsah: 1015, vrk. 172a; Ni'metu'llâh Ahmed, *Lügat-i Ni'metu'llâh*, haz. Adnan İnce, TDKY, Ankara, 2015, s. 91; zevzek, esrar tohumu (semen toi beng); F. Mesgnien Meninski, *Thesaurus Linguarum Orientalium; Turcicae, Arabicae, Persicae*, Viyana, 1680, s. 2485.

ce parçası olunan gelenekçi topluma ilişkin pek çok soru akla getirir. Ama bunlara verilecek cevaplarla meselenin başka yönlere sapmasına müsaade edilmeden de güvenilirlikleri sınanabilir. Aslında anlatılanların livata ve namussuzluk gibi şüpheli ve suçlayıcı kısımları istisna tutulursa, tipik bir mükeyyifat münazarasındaki sanatlı deyişler ayıklandığında arta kalandan farkı yoktur. Arzulanan tasavvufi mertebe uğrunda bedenen kaş, saç, sakal ve bıyıklarına yaptıkları gibi ruhen de alçaltıcı duygulardan zahmetsizce arınmaya çalışan dervişlerin müzik ve dansın yanında cezbe getirici maddelere yönelmeleri ve bu yolla erişilen transın etkisiyle canlarından (beden) geçmeleri bugün için dahi anlaşılır şeydir. Günümüz sıradışı tarikat veya müzik festivallerinin akıl almaz pratiklerini anımsatan bu anlarda beden tasarrufunu kaybedecek denli duyular dünyasından çıkılarak Tanrı'yla birleşildiği düşünülmüş olmalıdır. Oysa kurulduğu sanılan ilahi bağ uyuşturucu, dans ve müzik birlikteliğinin yarattığı güçlü bir sanrıdan, kendini yaralamanın acısını dindirense esrarın etkisinden ibarettir. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu elçilik heyetindeyken III. Murad'ın Avusturya'ya savaş ilan etmesiyle kendini bir anda zindanda bulan Seidel'in tanıklığına bakılırsa, böylesi ürkütücü bir iman gösterisinin zaten ne derviş ne de dervişane inançlara sahip olmakla bir ilgisinin olduğu anlaşılır. Esaret günlerinden birinde Eustachius Prancker isimli kader arkadaşı Türklerle birlikte maslah içtikten sonra ona sarkıntılık etmeye kalkışmış, terslenince de kolunu kesmeye başlayarak neredeyse canına mal olacak boyutta yaralar açmıştır. Görünüşe göre, tıpkı dervişler gibi Prancker'ın da göstermeye çalıştığı samimiyet, bağlılık ve sevgi, bunları ifade edişindeki aşırılığın kaynağı ise maslahtır.[157]

---

157 Friedrich Seidel, *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 51.

Dervişlerin esrar bağımlılığına ilişkin bir anlatı da Mohaç esiri Bartholomaeus'un kaleminden çıkar, ama bunun öncekilerden pek bir farkı yoktur.[158] 1554'te bir elçilik heyetiyle İstanbul'a gelen Hans Dernschwam ise izlenimleriyle kendi zamanına kadar gözden kaçırılan noktalara temas eder. Bir defa ona göre, bu düşkünlük dervişlere indirgenemeyecek boyuttadır, *haranluk* (hayranlık) veya *assarar* (esrar) adıyla bilinen bu yeşil toz, cezalandırılmak korkusuyla şarap içmekten kaçınan herkesçe tercih edilir ve kolayca alınıp satılırdı. Fakat yine en çok "azizlik" iddia eden *deli* ve *sahte kabadayılar* arasında yaygındı.[159] Salomon Schweigger de bununla acı eşiklerini duyarsızlaştıran dervişlere değindikten sonra halka göz atarak, bunu keyif amaçlı kullandıklarını ve gerçekten de eski Trakyalıların narkotik bir tohumu yakıp dumanını teneffüs ettiklerinde şarap içmişçesine neşelendikleri gibi neşelenip keyiflendiklerini belirtir.[160]

Genç gözlemci Reinhold Lubenau tüm bunlardan farklı olarak maslığın Türklerce savaşa gidecekleri zaman cesaretlerini toplamak ve Kalenderîlerce de coşkulu bir ruh haline kavuşmak amacıyla kullanıldığını iddia eder, ama eczacı olmasına rağmen bunun içeriği hakkında bilgi vermez. Savaşa gideceklerin beklentisini karşılıyorsa eğer ne esrar ne de afyon olmalıdır, zira her ikisi de "uyuşturma" özelliğiyle öne çıkan bu maddelerin yalın halde bu gibi etkiler uyandırması güç olduğundan kastedilenin bunların yanında birkaç tane daha güçlü maddeyi içeren cesaret hapı türünden bir terkip olması gerekir. Bedenen ve zihnen uyuşmuş bir tabu-

---

158 N. Melek Aksulu, *Mohaç Esiri Bartholomaeus Georgievic (1505-1566) ve Türklerle İlgili Yazıları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 52-53.

159 Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 79-80.

160 Schweigger maslığı afyon olarak tanımlamıştır, ama anlatısının bütününe bakıldığında esrara işaret ettiği açıkça görülür; Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 214.

Kolları ve vücudu kesiklerle dolu bir derviş. Salomon Schweigger, *Ein newe Reißbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel*, 1613, s. 196.

run cepheden galibiyetle dönmesi aksi halde çok da mümkün değildir.[161] Dervişlerin coşkusu ise vecdi anımsattığından doğruca esrara işaret eder. Lubenau'nun son teması bunun tıbbi yönüyle ilgilidir; maslığın Türklerin başlıca ilacı olduğunu öne sürer, ama bu kez bu kadarla kalmayarak haşhaşın (afyon) kaynatılmasıyla elde edilen afyon maddesinden imal edildiğini belirtmek suretiyle içeriğinden de haber

161 Nitekim İslâm dünyasının esrar kullanımını men eden ilk yasaklarından biri askerî nedenlerden alınmıştır. Mısır Bahriyye Memlûklüleri Sultanı I. Baybars askerlerinin zihinsel ve fiziksel kapasiteleri üzerindeki olumsuz etkilerinden dolayı Kahire ve Şam'daki tüm meyhane ve genelevler ile şarabın yanında esrarı da yasaklamıştır; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt in the Middle Ages*, Methuen & Co., Londra, 1901, s. 273; Sami Hamarneh, *a.g.e.*, s. 236.

verir. Gelgelelim bu tarife göre de konu maslık değil, sancı ve öksürük tedavisinde kullanılan geleneksel "tiryak"tır.[162]

Roma-Germen İmparatorluğu elçilik heyetinden Adam Wenner içinse bu şey herhangi bir ilaçla karıştırılamayacak kadar tehlikelidir. Türklerin bunun etkisi altındayken bir gayrimüslime rastladıklarında saldırganca davrandıklarını ileri süreerek bu halde yanlarına yaklaşılmaması gerektiği uyarısında bulunur.[163] Paul Ricaut'nun, meyhaneyi de cami kadar kutsal saymaları ve kendilerini gevşekliğe vurarak iyi dervişler olacaklarını sanmaları nedeniyle *epikürosçu* ilan ettiği Kalenderîlerin[164] esrar düşkünlüğüne ilişkin son kaydımız Michel Baudier'ye aittir. Fransız tarihçi, Türklerin dini üzerine kaleme aldığı tartışmalı eserinde, dervişlerin *asserai* adlı bir tozu ve *maslak* adında bir otu yiyerek öfkelerini yatıştırıp büyük bir ateşin etrafında ilahiler eşliğinde dans ettiklerini yineler.[165]

Kalenderîlerin bu zaafı itikat ve politik eylemlerinden dolayı kendilerine karşı sürekli tetikte olan yönetimi geç de ol-

---

162 Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, cilt I, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 295-296, 347, 441; tiryak Osmanlılar tarafından genelde ağrı kesici ve öksürük giderici olarak kullanılan afyon içerikli bir tür macundur. Aynı zamanda çeşitli hastalıkların tedavisinde faydalanılan bitkisel ecza ve terkiplerin birçoğuna da teşmil edilir. Bundan türeyen "tiryaki" ise keyif verici madde düşkünleri, en çok da afyon bağımlıları için kullanılır; Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, cilt III, s. 509; Ferit Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1336.

163 Crailsheimli Adam Werner, *Padişahın Huzurunda; Elçilik Günlüğü, 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 81.

164 Paul Ricaut, *The History of the Present State Otoman Empire*, Charles Brome, Londra, 1686, s. 277, 280; bu ifadeler Kalenderîlerin sulu sarhoşluğu kuru olandan pek de ayırmadıklarını düşündürür. Nitekim John Covel kendisinin verdiği şarabı "balık su içer gibi" içen bir Kalenderî dervişine şahit olmuştur; J. Theodore Bent, *Early Voyages in the Levant: I. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, The Hakluyt Society, Londra, 1893, s. 153.

165 Michel Baudier, *Histoire Generale de la Religion des Turcs avec la naissance, la vie et la mort de Mahomet et les Actions des quatre premiers Caliphes*, Claude Cramoisy, Paris, 1625, s. 186-187.

sa harekete geçirmiş ve sonunda esrar 1723'te bir fermanla yasaklanmıştır. Buna göre, dervişler "gonca" namıyla andıkları "haşiş" yüzünden akıllarını kaybederek acayip sırlar ve geleceğe dair garip emarelerden bahsediyor, cahil kimseler de bunları kerametten, sahiplerini ise Evliyaullah'dan sayarak onların bu alışkanlığına hevesleniyorlardı. Yani hem kötü bir alışkanlık hem de idare için bundan daha kötü ve tehlikeli bir inanç şöhret kazanıyordu. Hal böyle olunca önce şeyhülislâmdan esrar içmenin de satmanın da haram olduğu ve adı bunlara karışanların şiddetli ta'zirle cezalandırılmaları gerektiği yönünde bir fetva alınarak alım satım ve kullanımı yasaklandı, ele geçirilen esrarın yakılması, kullananlarınsa sürgün edilmeleri emredildi. Ama Kalender meşrep dervişleri daha ağır yaptırımlar bekliyordu, zira fetvanın kalanına göre, esrar helaldir deyip, içince gaybdan haber alındığını söyleyerek cahil halkı Hak yoldan çıkaranların katli meşru, hatta sevaptı.[166]

Aynı emir, sorunun gündemdeki yerini korumasına bağlı olarak birer yıl arayla iki kez daha tekrarlanır. 1724 tarihli ilk tekrarda Edirne kadısı, bundan dolayı akıllarını yitirmiş kimi dervişlerin, içene "umûr-ı gaybiyye münkeşif" olur yalanıyla ahaliyi yoldan çıkararak esrara teşvik ettikleri konusunda uyarılmış ve ilgili fetva gereğince "ta'zir-i şedidle men ve zecr"i özenle yerine getirmesi istenmiştir. Bu emrin birer sureti Bursa, İzmir, Diyarbakır, Sivas ve Konya gibi kalabalık merkezlere de gönderilmiştir.[167] Eylül 1725 tarihli son tekrardaysa bu kez Bektaşiler de hedeftedir. Buna göre de dervişlerce tütün gibi içilen bu maddenin tesiriyle görülen tuhaf hayaller evliya-ı kiramın kerametleriyle bir tutularak insanlar imanından edilmektedir. İster el altından ister alenen

166 یساغ استعمال حشیش و نفی غنچه نوشان محال اندیش; Küçükçelebizâde Ismail Asım Efendi, *Tarih-i İsmail Asım Efendi (Tarih-i Raşid'e Zeyl)*, cilt VI, Matbaa-ı Âmire, Istanbul, 1865, s. 137.

167 BOA, C.DH., 349/17409, Evasıt-ı Şevval 1136 (Temmuz 1724).

olsun çarşı pazarda alınıp satılması ve kullanılmasının bu yüzden bir an önce önüne geçilmelidir. İstanbul'da bu gibi işlere kalkışanların sürgün, hapis veya kürekle cezalandırıldıkları bildirilerek bu süreçte başvurulacak yönteme ilişkin emsal de gösterilmiştir.[168]

1723'ten 1725'e, vahameti günden güne artan meselenin saray için asıl tedirgin edici yönü halkın sağlığından çok maneviyatının zehirleniyor oluşuydu. Sistemli mücadelenin Kalenderîlerin daha kalabalık ve faal oldukları erken tarihler yerine eriyip gitmeye yüz tuttukları bu günlere kalmasının nedeni de olasılıkla buydu. Öncesinde şarap veya afyon gibi yalnızca haram dairesinde görülerek ona göre muamele edilen bu şeyin dervişlerin elinde halkı Sünni öğretiden saptırmaya yarayan etkili bir silaha dönüştüğü görülmüştü. Tazir gereği sürgün, hapis veya kürek cezası yeterliyken, düşmanla savaşılıyormuşçasına katlin meşru görülmesi de bundan ötürüydü. Ne var ki hangisi uygulanırsa uygulansın verilecek en sert cezaların bile hippi dervişleri sindirse de folklora işleyen böylesi bir hazzı yok etmeye yetmediği gün gibi ortadaydı.

"Kaygusuz"lar

Bektaşilik 15. yüzyılın sonlarına doğru Bektâş-ı Velî ananeleri etrafında toplanmış Kalender meşrep bir tarikattır. Nitekim oluşumunda önemli roller üstlenmiş olan Abdal Musa ve Kaygusuz Abdal gibi bugün Bektaşi olarak bilinen 14. ila 15. yüzyıllar arasında yaşamış "abdal" lakablı şeyhlerin çoğu ya Kalenderiydi ya da Haydari.[169] Dolayısıyla esrarla tari-

---

168 Ahmet Refik (Altınay), *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 83-84.

169 Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşilik", *TDVİA*, cilt V, İstanbul, 1992, s. 373-374; Bektaşilik için ayrıca bkz. John Kingsley Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, Luzac & Co., Londra, 1937; Frederick W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, cilt I-II, The Clarendon Press, Oxford, 1929.

katlarının hatları yeni yeni belirginleşmeye başladığı ilk zamanlardan beri tanışıklardı. Kaygusuz Abdal'ın kimi şiir ve nefesleri de nitekim bunu doğrular:

Allah, Allah yaradan
İçtik kandık cür'adân
Yar ile yar ola gör
Engel çıksın aradan[170]

...

Kaygusuz Abdal yaradan
Gel içegör şu cür'adan

...

Gel ki bu meyhanede esrar yiyem, şarap içem
Sarhoş olam Bekri bigi zühd ü sâlüsdan geçem

...

Yiyeli içeli beng ü şarâbı
İmâret oldı bu gönlün harâbı[171]

...

Kimi eydür ki bu dehrî ve bengî
Esrârı yiyecek yiye nehengi[172]

---

170 Besim Atalay, *Bektaşilik ve Edebiyatı*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1340, s. 109.

171 Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal (Alâeddin, Gaybî)*, KBY, Ankara, 1981, s. 164-165, 286; Güzel, Kaygusuz'un esrar içmekten kastının aslında "Hakk'ın dîdârını görmek" olduğu iddiasındadır. Yaşar Ocak'sa, onun bu şekilde sembolik olarak kullanıldığını iddia ettiği bu ifadeleri Kaygusuz'un bunu içtiğine kuşku bırakmamasından dolayı Kalenderîliğinin kanıtı sayar; Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, KTBY, Ankara, 1983, s. 172; Ahmet Yaşar Ocak, "Kitabiyat: Abdurrahman Güzel, Kaygusuz Abdal", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981, s. 247-248.

172 Kaygusuz Abdal, *Mesnevi-i Sanî*, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, Milli Kütüphane Yazma Eserler, nr. 06 Hk 167/5, tarihsiz, vrk. 155b; Yz A 7621/2 numaralı nüshada az bir farkla; Zeynep Oktay, "Layers of Mystical Meaning and Social Context in the Works of Kaygusuz Abdal", *Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-century Anatolia*, ed. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, Ergon Verlag Würzburg in Kommissions (Istanbuler Texte und Studien), Würzburg, 2016, s. 93.

Beng ile seyretmeye, ah bize bir bağ olsa
Issı sovuk olmasa, havası hûb sağ olsa[173]
...
Esrarı gördüm, binmiş gider bir ata
Söyle kim derviş hergiz söylemez hata
Hızır donudur donu, Hakka doğrudur yönü
Kırmızı don giyinür, yeşil kubbe sarınur
Miskinlikten görünür, iner alçak sıfata
Sofiler bunu yerer, bittüğü yeri sorar
Gazal olmadın der, assı var kuvvata
Sofu yimez haram der, tenhaca görem der,
Gelen yıl çok derem der, ister birazın sata
...
Bengi abdal olmuşam ol mizac durmağıla
Hak getüre nimeti, şöyle nasip eyleye[174]
...
Dâima esrar yir kırkar sakalın
Görüp şol dehrî-i bid'at dimiş[ler][175]
...
Bin batmadan olsa kazan
Ustager değil mi düzen
Hayranlık esince cana
Bengilik de gereğ olur

Çar-zarp tarzı ve deyişleriyle baştan aşağı tam bir Kalenderi görünümü sunan Kaygusuz Abdal'ın esrar ilgisi, üzerine methiyeler düzmekle sınırlı kalmaz kuşkusuz. "Hayran" olmak istediğinde kimseden çekinip sıkılmadan sık sık kullanır ki, bu şey zamanla yoldaşları arasında onun adıyla anıl-

---

173 Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961.

174 Orhan Şaik Gökyay, "Kaygusuz Abdal ve Simâtiyeleri I-II", *Türk Folkloru*, I: sayı 13, Ağustos 1980, s. 4; II: sayı 14, Eylül 1980, s. 5.

175 Kaygusuz Abdal, *Divan*, Milli Kütüphane Yazma Eserler, no. 06 Mil Yz A 7621/1, tarihsiz, vrk. 182a.

maya dahi başlanır.[176] Onlar bundan, "geçen gün Kaygusuz (esrar) haktaydı (bitmiş), filana rastladım, o bulmuş, beraberce gördük (beraber çektik)" gibi üstü kapalı ifadelerle bahsederek hem pirlerini yâd edip hem de mirasına sahip çıkıyorlardı.[177]

Âşıkpaşazâde'ye göre, şeytani âdetlerinden biri de "bengi"lik olan Bektaşilerin köklerinden aldıkları esrar kültürü, Kalenderîlerin içlerine girmesiyle pekişir ve bütün bir tarikatta olmasa da Tanrı'ya dolaysız yoldan ulaşabileceği düşüncesiyle şeriat sınırlarını ihlal etmekte hiçbir sakınca görmeyen yoz fırkalar arasında hızla yayılır.[178] "Bektaşi taslağı" olarak bilinen bu kimseler babalarının telkinleriyle,

Nargilemizi çeken veli,
Çekmeyen deli,
Pirimiz Hacı Bektaş-i Velî,
Yûf münkire,
Lanet Yezid'e...

gibi gülbanglar eşliğinde tekkelerde esrar çekerlerdi.[179] Haliyle buralar zamanla dinî kurumlar olmaktan çıkarak tarikat ahlâkıyla ilgisi olmayan müptela dervişlerin elinde birer "esrar tekkesi" haline geldi. Bu şekilde esrar kahvehanele-

176 Alâeddin Gaybî'nin Abdal Musa'ya intisabından sonra, tıpkı esrar içildiğinde yaşandığı gibi, "(dünyalık) kaygınlarından rehâ" bulduğu için aldığı Kaygusuz mahlası zamanla Bektaşiler arasında esrara verilen isimlerden biri haline gelmiştir. Nitekim Iréne Mélikoff Maraş yöresi Alevilerinin bu maddeden tam da bu şekilde bahsettiklerini işitmiştir; Abdurrahman Güzel, *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, TTK, Ankara, 1999, s. 28-29, 151 ve *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, TTK, Ankara, 1999, s. 100; Iréne Mélikoff, *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe*, çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009, s. 141.

177 Abdülbaki Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdal, Hayati, Kul Himmet*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1962, s. 6-7, 37, 43 ve *Tasavvuf'tan Dilimize*, s. 74, 191; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Sufiliğine*, s. 125, 128-129.

178 Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 236; Nihat Azamat, a.g.m., s. 256. "Bengi ve zenkı, toplak ve uplak ve şeytânî adetler bunlarda çokdur"; Âşıkpaşazâde, *a.g.e.*, s. 487.

179 Abdülbaki Gölpınarlı, *a.g.e.*, s. 74; Özcan Köknel, *a.g.e.*, s. 112-114.

rinden farkları kalmadı, ama tabii buralarda anlamsız sayıklamalar yerine aralıksız terennüm edilen Bektaşi deyiş ve tekerlemeleri duyulurdu:

Aşere kimden kaldı?
Pirimiz Sultan Bektaş-ı Veli'den
Kabak kimden kaldı?
Serendibli Şeyh Uryani'den
Dalga kimden kaldı?
Kal'a-i Kahkaha'dan, Dalyan Baba Zındani'den
Duman kimden kaldı?
O da Şeyh Zındani'den
Şorolo yer kimden kaldı?
Eflatun-i Ilahi'den
Kavga kimden kaldı?
Habil ile Kabil'den

Burada geçen *aşere*, *dalga* ve *duman* esrarı, *kabak* ise esrar çekilen nargileyi ifade eder. Bu arada bunlar günümüz esrarkeşleri arasında halen güncelliğini koruyan argo sözcüklerdir. Aynılarıyla esrar sarhoşuyken işlediği cinayet yüzünden hapse atılan Server Baba isimli Bektaşiye ait bir nefeste de karşılaşılır:[180]

Esrar sırrın cem'idir
Sır tutarız dervişiz
Dalga duman esrarla
Mertebeye ermişiz
...
Baş açık bürehne pa
Geldim şahım merhaba

180 Özcan Köknel, *a.g.e.*, s. 114-115; geçmişte esrar yerine kullanılan argo sözcüklerden yeri geldiğinde bahsedilecek.

Dalga duman püf püfle
Mastorun Server Baba
...
Çek bir nefes bir nefes
Olma nahvetle nakes
Bilmez aşkı herkes
Yakamaz herbes aba
...
Mastorum gelme tava
Ateş virir çakmak kava
Cila-yı keyf baklava
Taşar sığmayız kaba

Yoz Bektaşilerin bu alışkanlığı ilk kez 1725'te gündeme alınır.[181] Bu tarihten sonra ne esrarla ilgili bir hükümde Bektaşilerden ne de onlarla ilgili bir kararda esrardan söz edilir. Elbette böylesi kadim bir âdetten beklenmedik bir şekilde birden vazgeçilmiş değildir. Nitekim Câbî Ömer Efendi'nin bir kaydında bundan yarım asır sonra meydana gelen esrar kaynaklı ilginç bir olayla karşılaşılır. Buna göre, Sabri isimli bir Bektaşi sıkıntılı halinin yanında içtiği esrarın da etkisiyle Mahmudpaşa Camii'nden selamlığa dönmekte olan III. Selim'in önünü keserek kendisiyle bir davası olduğunu söyler. Tuhaf tavırlarına rağmen yine de davasının ne olduğu sorulur, ama aldığı narkotiğin etkisinden olacak ki sonuç alınamaz ve sorgulanmak üzere Kaptan Paşa'ya irsal edilir. Padişahın Ayasofya'da suikasta uğradığı aralık gerçekleşen bu olay benzer bir tehlikeye yol açmamış olsa da görünürde bir güvenlik sorunudur ve etmenlerinden biri de esrardır. Buna rağmen önlem alınırken ne esrar ne de Bektaşi taslakları konu edilmiştir.[182] Bu sessizlik tarikatın Yeniçeri Ocağı'yla bir

181 Ahmet Refik (Altınay), *a.g.e.*, s. 83-84.

182 III. Selim 17 Aralık 1791 Cuma günü Ayasofya Camii'nin padişah mahfilinde dua ettiği sırada kimliği belirsiz Özbek kıyafetli birinin taşlı ya da de-

Önünde toz esrar (gubâr) veya tütün ve bunlardan biri veya her ikisiyle birden doldurulmuş bonga benzer küçük el nargilesiyle keyif âleminde bir derviş. Son dönem dervişlerinden esinlenilerek resmedilmiş bu görüntü, mensubiyet bildiren kıyafet ve aksesuarlar gibi detaylar dışında yansıttığı durum itibariyle esrarkeşlerin tümüne mal edilebilir. R.K. John P. Brown, *The Dervishes; or Oriental Spiritualism*, Londra, 1868, s. 310.

tutulmasının yarattığı baskıdan kaynaklanmış olabilir. Zamansız bir harekât karşılık görebileceğinden Kalenderîlere gösterilene benzer bir müsamahayla karşılanmış olmaları da bu açıdan olasıdır. Nitekim beklenildiği gibi ocağın kaldırı-

mir bilyeli saldırısına uğrar. Mahfile atılan cisimlerden biri padişahın hemen önüne isabet eder, ama saldırgan daha ileri gidemeden yakalanıp Bâb-ı Hümayun'un önüne çıkarılarak oracıkta idam edilir. Tarih ve ruznamelere "suikast" şeklinde düşülen bu olayın ardından gözler şehrin huzurunu bozan serseri ve başıboş kimselere çevrilir. Bir emirle bölge bölge neredeyse tüm İstanbul tetkik edilerek bunların çoğu sürgün edilir; Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sânî)*, cilt I, haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara, 2003, s. 89.

lışıyla işler değişir. Şirvanlı Fâtih ocağın lağvını konu edindiği eserinde Bektaşilerden bahsederken "... kendülerini el-Hâc Bektâş Hazretlerine isnad ü nisbet eden bu gürûh[un]... "esrarımız var" dedikleri mücerred nargilede [içtikleri] esrardan ibaret[tir]" diyerek sessiz kalınan günlerin intikamını geç de olsa alır.[183]

Dönen dervişler

Kalender meşrep bir çizgide olmadığı halde Mevlevilik de bu kültürden nasibini alır. Yalnız bu onlar için bütün bir tarikatın prensip veya pratiği değil, *kişilerin tercihidir.*[184] Nitekim tercihini bu yönde kullanan birkaç Mevlevi ile Şemseddin Tebrizi arasında yaşanan bir tartışma, bu gibi şeyler karşında ne denli katı olunduğunu tartışmasız gözler önüne serer; Tebrizi daha en başından esrarın şeytani bir tuzak olduğunu bildirerek onu rahmani olan her şeyden ayırır ve şöyle sorar: Böyle bir şeyin kendisi ne ki verdiği düşünce ne olsun? Buna rağmen inancında bulamıyormuş gibi zevki bunda arayıp da kendini sersemleştiren yaranlarının haline üzülür. Gelgelelim aralarından biri Kur'an'da sebzek (haşiş) değil, şarap içmenin haram olduğunda ısrarla tüm bu söylenenlere karşı çıkar. Bunun üzerine Tebrizi her ayetin bir iniş sebebinin olduğundan bahisle eğer peygamber döneminde olsaydı, bunun da haram kılınmış olacağını hatırlatır ve onlara Allah'ın rıza göstermeyeceği bu şeyden uzak durmalarını kesin bir dille emreder.[185] Bu yerinde yaklaşım dervişle-

183 Şirvanlı Fâtih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, haz. M. Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 80-81.

184 Patrick Matthews, *Cannabis Culture*, Bloomsbury Publishing, Londra, 2003, s. 83.

185 Al-Aflâkī, Şams Al-Din Ahmed Al-Arifī, *Manakib Al-Arifîn*, cilt II, haz. Tahsin Yazıcı, TTKY, Ankara, 1980, s. 632-633; ilgili kısmın Farsçadan çevirisi için Negina Rahmani'ye müteşekkirim.

ri tatmin etmiş midir bilinmez ama Şâhidî'ye bakılırsa hocası Divâne Mehmed Çelebi ve hatta kendisi için yeterli gelmişe benzemez,

> ... Mehmed Çelebi abdallardan birine, Musa Abdal dedi, esrarın var mı? Musa Abdal var deyince getir dedi. Musa Abdal esrarı çıkardı, Çelebi de başparmağı ve işaretparmağının ucuyla bir miktar tattı. Yanında bir emir oturuyordu, o da katıldı. Musa Abdal esrar kabağını meclisteki herkese sunuyor, sufilerden kimi içiyor, kimi de parmağının ucuyla kabağa dokunup elini başının üstüne götürüyordu. Musa Abdal bunu bir rinde uzatarak "ey azizler, siz de için, tarikat sofrasıdır, zarafet ilacıdır [bu]" dedi ve herkesi dolaştıktan sonra bana geldi. Elimi açtım, avucuma biraz döktü, hepsini ağzıma attım, ama bunu görünce beğenmediler. Birer birer kalkıp meclisten ayrıldılar. Şaşkınlıkla aklımı kaybettim, Çelebi "andan (ondan) dedeciğim" dedi. Ben coşmaya başladım, Çelebi köpürmeye. Yüksek sesle divaneler gibi şöyle sözler söylemeye başladı; "*eskilerin alayın, na'lüne na'l-pâre helvâ vireyin. Eski demürüne helva vireyin, kazanın bakırın kalaylayıvireyin.*"[186]

Her ne kadar öyle görünmese de Gölpınarlı'ya göre, Çelebi'nin bu düşkünlüğü mistik inançlara meylinden kaynaklanıyordu. Kendini, şarapla neşelenerek kâinat ve tabiata, esrarla içine kapanarak da şuur altı mistik âlemlere bırakıyordu. Öncekilerde görülmeyen bu iptila dolayısıyla tarikat mistikleştikçe onun gibilerde belirmekte, kişisel tercihin yönüne gittikçe değişen inançlar da tesir etmekteydi.[187]

---

186 Nuri Şimşekler, *Şâhidî İbrâhîm Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı: Tenkintli Metin-Tahlil*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (YDT), Konya, 1998, s. 23-24.

187 Abdülbâkî Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1953, s. 106, 118.

Bazılarına göre yeşil duman Mevleviler için de en az diğerlerinde olduğu kadar yaygın bir tutkuydu. Paul Ricaut toplumun şarap ve keyif vericilere en düşkün kesimi olmakla itham ettiği bu dervişlerin pirleri Mevlana'nın sufiyane halini dahi afyondan bildiklerini öne sürer.[188] Tournefort onun bu iddialarını daha da ileri götürür; sözümona afyona herkesten çok düşkünlerdir ve eğer kendinden geçme hallerinin asıl nedeni bilinmezse, olağanüstü insanlar sanılırlar. Halbuki gerçekte bulanan kanlarının beyinlerinden çekilmesi nedeniyle günlerini öylece kıpırdamadan geçiren uyuşuk kimselerdir.[189] Mevlevileri kendilerine derviş süsü vermiş birer bağımlıdan farksız gösteren bu kayıtlar fazlasıyla şüphelidir. Bir defa devletin bırakın en çok itibar edip desteklediği tarikattan olmayı, hiçbir zümreden olmadığı halde şeriat ahlâkıyla örtüşmeyen bu gibi şeylere rağbet edenler karşısında dahi bu denli sessiz kaldığı görülmüş değildir. Aynı şekilde halkın da böyle bir durumda Mevleviler karşısında genelde sergilediğinin aksi bir tavır takınmış olması beklenir. Diyelim ki herkesin gözünden kaçtı, haklarında kaleme alınan eserlerin –eğer aralarında gizli bir anlaşma yoksa– böylesi çarpıcı bir durumu fark etmemiş olmalarının nasıl açıklanacağı ayrıca belirsizdir. Kanaatimizce sorun, iddia sahiplerinin tasavvuf bilgisindedir. Mevlana'nın ruh sükûnetini tarikat öğretisine hiç değinmeksizin afyon sarhoşluğuna bağladıklarını söylemelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu konuda Hinduizmi ineğe tapmak veya İslâm'ı birden çok kadınla evlenebilmekten ibaret sanan günümüz kimi insanlarından daha yetkili değillerdir. Samimi bir iyimserlikle kasıtlı çarpıtma olasılığını akla getirmeksizin, tekrarlanagelen abartılı şifahi bilgiler yüzünden yanıldıkları veya en iyi ihti-

188 Paul Ricaut, *a.g.e.*, s. 266.

189 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 86.

malle derviş görünümlü "afyon tiryakileri" ile ehil olanları birbirine karıştırdıkları söylenebilir.

Esrarın Mevleviler arasına sızdığını düşündüren nadir örneklerden biri de "Esrar Dede"dir. 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Esrar Dede'nin asıl adı Mehmed olup Galata Mevlevihanesi'nde Şeyh Galib'e intisabının ardından "Esrar" mahlasını almıştır. Bu ismi neden tercih ettiği veya ona kim tarafından verildiği belirsizdir. Her ne kadar bizzat kaleme aldığı tezkirede Mevlevi gelenekleri gereğince ikrar veren bir dervişe kişiliği, davranışları, yürüyüş ve söyleyiş tarzına göre mahlas verildiği görülse de sözcüğün farklı anlamlarından dolayı buradan esrarkeşliğine hükmetmek fazlaca iddialı olur. Fakat devrin yazarlarından Surûrî'nin onun ölümü üzerine düştüğü tarihte geçen "beng-i ecel" ifadesi aksini düşündürür.[190] Çoğunlukla "vakt u demini ney u meyle" israf etmeyip eğitimiyle uğraşmışsa da[191] Mevleviliğe girişinden önce veya sonra bir süreliğine bunu deneyimlemiş olması ihtimali halen yerini korur. İhtimal olarak bunu bir kenara bıraksak bile Tebrizi ve Şâhidî'nin tanıklıkları bunun Mevleviler arasında münferit de olsa görülebildiğini söylemeye izin verir niteliktedir.

Anlaşılan, ister Kalenderî ister Mevlevi olsun, manevi kasları zayıf dervişlerin tanrısal birtakım zevkleri tatma umuduyla rağbet gösterdikleri bu şeye yükledikleri anlam, uyuşturucudan çok, ruh sükûneti sağlayan bir uyutucu olmasıy-

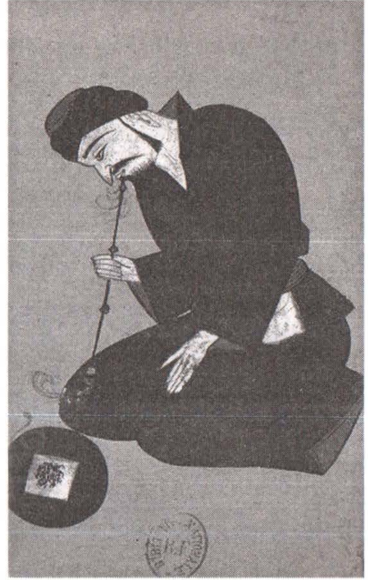
---

190 Fatih Davud, *Hatimetü'l-Eş'ar*, İstanbul, 1271, s. 9; Mehmed Tevfik, *Kâfile-i Şuarâ*, Zartaryan Matbaası, İstanbul, 1290, s. 41; Esrar Dede, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye*, haz. İlhan Genç, AKMBY, Ankara, 2000, s. xi, xx, 407-408; Osman Horata, *Esrâr Dede, Hayatı, Eserleri, Şiir Dünyası ve Dîvânı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s. 5, 17, 24-25; Surûrî'nin tarihi:

Kimse bilmez ne hayal oldu ki derviş Esrar
Yedi beng-i eceli benzi sarardı soldu
Şöyle keşf eyledi tarihini erbab-ı nefes
Hayflar göz yumup Esrar Dede sır oldu

191 Fatih Davud, *a.g.e.*, s. 9.

Esrar çeken dervişler; *Recueil de costumes Turcs et de fleurs*, cilt 2, Bibliothéque Nationale de France, vue.15:255.

dı.[192] Yaşamın iştah kabartan nimetlerinden kaçılarak eylemsizliğe, tefekkürle erişilemeyen türden bir "hiçliğe" sığınılıyordu. Uyutulan yalnızca bedenler değil, merak, hırs, kibir ve tamah gibi gözleri perdeleyen duygulardı. Tanrı'ya odaklanmanın önündeki beşeri sınırlar müzik (davul, bendir, ney, nefir), sema' ve zikirle coşturulan kanın bununla karıştırılmasıyla aşılıyor ve kendince "bir"liğe ulaşılıyordu. Görülen, duyulan ya da hissedilen her ne olursa olsun, anlaşıp algılanan ilahiydi. O halde bunu en azından uygulamada şeriatın müsaade etmediği şeylerden ayırmanın mahzuru da yoktu.

Esrarın tüm sakıncalarına rağmen derviş grupları arasında bu denli yer edinebilmesinin başlıca nedeni, kökenleri Hint

192 John P. Brown, *The Dervishes; or Oriental Spiritualism*, Trubner and Co., Londra, 1868, s. 308-309.

ve İran mistisizmine dayanan bu algıydı. Bunun onları Sünni İslâm vecibeleri ve sınırları karşısında dik başlı ve duyarsız hale getirdiği halde kendince bir dindarlık biçimi olarak benimsendiğine şüphe yoktur. Niyet, hak bilinen öğretilerin öngördüğü manevi hisleri tatmak olduğunda şer'an şüpheli şeylerin dahi aralarında fazlaca ilgi uyandırabildiği açıktır, ama sadece esrar kullanımı açısından bakıldığında hava mistikleştikçe beliren bu tavrı hepsi için sapkın itikat sahibi olmanın bir sonucu görmek, birini tütün alışkanlığından dolayı imansızlıkla suçlamaya benzer. Dolayısıyla yapılacak değerlendirmelerin yönü bu tip bir çıkmazdan bilindik hatalı kul görüntülerine çevrilmeli ya da İbn Battûta'nın yerinde gözlemiyle, haşiş kaynaklı dinden uzaklaşma vakalarını Anadolu halklarının tamamına mal etmenin sorumluluğu üstlenilmelidir:

> Halk, İmam-ı Azam Ebû Hanife Hazretleri'nin mezhebindendir... Hepsi Ehl-i Sünnet'tir. Aralarında ne Kaderî ne Râfızî ne Mu'tezilî ne Hâricî ne de başka bir sapkın bulunmaktadır. Yüce Allah onları bu faziletleriyle diğer insanlardan üstün kılmıştır. Ama haşiş (esrar) çiğnemekten de çekinmiyorlar![193]

Dervişlerin meşreplerine göre benimsedikleri birbirinden farklı yolların tümünün amacı Tanrı'ya ulaşmak, sabır isteyen bu zahmetli yolda durup takılmadan yürümelerini sağlayacak olansa nefsani duyguların yarattığı yüklerden kurtulmaktı. Nedeni olduğu uyuşukluk haliyle, bedenî zevkler, zenginlik, makam ve tahakküm gücü gibi sufi terbiye gereği değersiz sayılan şeyleri düşünmekten alıkoyan esrar tam da bu noktada bulunmaz nimetti. Belirli bir ritim aralığında gidip gelen sesler eşliğinde yapılan sema' ve zikrin bütünleyicisi olarak odaklanmalarına, nesne, zaman ve mekân üzerindeki tari-

193 İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed Tancî, *a.g.e.*, s. 274.

Mükeyyifât münazaralarının esrarsız kurulamayan derviş, âlim ve suhte meclisleri resmedilseydi, İranlı dervişlerin görüntüdeki mahfilinden giyim kuşama ilişkin nüanslar dışında pek bir farkı olmazdı. Dolayısıyla kabak nargile, ders kitapları ve derin sohbetiyle 17. yüzyıla ait özgün bir "derviş toplantısı"nı tasvir eden bu minyatürü Osmanlı sınırları içerisindeki benzer ortamlara hamletmek mümkündür; "A Gathering of Dervishes", 17. yüzyıl ortası ya da daha geç bir tarih, Brooklyn Museum, Brooklyn Museum Collection, 35.1522.

fi güç oyunlarıyla soyutlanmalarına yardımcı oluyordu. Yüzlerin maddi gerçeklikten iç âlemlere çevrildiği bu anlar alelade bir esriklikten ibaret olduğu halde ilahi kaynaklı görülerek memnuniyetle karşılanıyor, en çok da yoz fırkalar elinde olmadık anlamlar kazanıyordu. Fakat yaşanan anlık arınma, tefekkür ve zikirle elde edilenin yanında yetersiz, geçici, üstelik de sahteydi. Aynı yanılsamayı aralıksız tatma isteği bu kez amaca bağlılığın araca bağımlılığa, hakikat arayışının haz düşkünlüğüne evrilmesiyle sonuçlanıyor, "ölmeden önce ölerek" yokluğa kavuşmak istenirken, adeta yaşayan ölülere dönüşülüyordu. Başlarda heyecanla karşılanan olumlu etkiler kullanım miktar ve sıklığı artıp da yerini tam tersi duygulara bıraktığında bu safdilane tutkunun aklî ve bedenî kimi kabiliyetleri işlemez duruma getiren soğuk yüzüyle karşılaşılıyordu. Günün sonunda varılan mertebe umulanın aksine, münazara yazarları, yabancı gözlemciler ve diğer şahitlerin bir kalemden resmettikleri gibi, tekke köşelerinde yatıp kalkan, akıl dairesinden çıkmış, miskin, iş göremez, toplum ve hatta kendi çevreleriyle davalı, *aykırı*, *günahkâr* veya *ayıplanan* kişiler olmaktı. Buna rağmen sayesinde gelecekten haber aldığına veya ulaşılması en güç sırlara eriştiğine inanan pek çokları için bu kadim gelenekten vazgeçmek, değerlerini besleyen kökenlerinden yüz çevirmek demekti.

Sokağın soluk yüzleri

Osmanlılar kuru sarhoşluğun solgun yüzüyle en sık sokaklarında karşılaşıyorlardı. Yayılmaya başladığı daha ilk günlerden itibaren bu maddenin en yakın takipçisi de mağduru da halk olmuştu. Bugün, liflerinden kıyafet yapılan bir bitkiden aynı zamanda uyuşturucu elde edilebileceği biliniyorsa, dervişlerden devralınan esrar altkültürünü günümüze kadar dirençle ve ısrarla taşıyan bu hevesli takipçiler sayesindedir.

Onların sırrını ele verense Hasan Bahri'nin *Esrarkeşler* adlı yapıtıdır.[194] Önceliği edebi anlatı olmasına rağmen yeraltının müptela sakinleri hakkında gerçekçi ve bugün için dahi oldukça tanıdık görünümler sunar. Buna göre, bağımlılar arasında kibar muhit sakininden aşağı tabaka mensubuna varıncaya kadar her sınıftan kimse vardır.[195] Serseri, başıboş, dilenci, külhanbeyi, kabadayı ve bekâr uşakları, Suriyeli, Mısır ve Beyrutlu göçmenler,[196] bahriye, tıbbiye, harbiye ve medrese talebeleri,[197] mahpuslar, derviş taslakları, cahil gençler, azınlıklar, zengin eşraf çocukları, beyzâde ve paşazâdeler,[198] asker, memur, esnaf, zanaatkâr ve alt kademe işçiler ve daha niceleri. Süleymaniye Bimarhanesi'nin (Tımarhane) bu iptiladan dolayı tedavi altına alınanlar hakkındaki kaydında, eski kaymakam Dağıstanlı Mehmed Seyid Bey, İstanbullu kâtip Mehmed Münayir Bey, Mısırlı Mehmed, Bektaşi İrfan, İstanbullu bekâr Arif, Manav Mustafa, Terlikçi Mustafa, Serçavuş Rodoslu Halil, Şair Ali, İstanbullu canbaz Salih, Diyarbakırlı İsmail ve Bağdatlı Şeyh Hasan gibileri görmek bu yüzden şaşırtıcı değildir.[199] Benzer şekil-

---

194 Muallim Şövalye Hasan Bahri Mısır Hidivliği nezdinde Polis Müfettişliği ve Mühendishane ile Bürhan-ı Terakki mekteplerinde Fransızca öğretmenliği yapmış münevver bir kimsedir. *Esrarkeşler* yanında çoğunluğu yine sosyal içerikli bir dizi eser kaleme almıştır; *Avrupa'da Türk Fransızca Mukamele Kitab; Centilmen (Adab-ı Muaşeret); Musavver Milli ve Cinai Hikâye Koleksiyonu; Napolyon'un Çapkınlığı ve Sevdaları; Kralların Sefahatı, Kadın Afv Ettikten Sonra, Telefonla Muaşaka, Nisvan-ı Zarife, Tayyarede İzdivaç, Anadolu Köy Düğünleri; İki Refikin Avrupa Seyehati; Çocuk Mektupları; Osmanlı Cengâverleri* ve *Arabda, Türk ve Şarkta Avrupalı;* Muallim Şövalye Hasan Bahri, *Esrarkeşler*, haz. Süha Ünsal, Kebikeç Yayınları, Ankara, 1997, s. 5, 54.

195 Muallim Şövalye Hasan Bahri, *Esrarkeşler*, Şems Matbaası, Dersaadet, 1331, s. mukaddime.

196 Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, cilt II, haz. Kazım Arısan-vd., TVYY, İstanbul, 1995, s. 328.

197 Mazhar Osman, *Keyif Veren Zehirler*, Kader Matbaası, İstanbul, 1925, s. 159.

198 Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt X, Koçu Yayınları, İstanbul, 1971, s. 5352.

199 BOA, İ.DH, 229/13732, 26 Rebiülevvel 1267 (29 Ocak 1851).

Sabiha Bozcalı'nın kaleminden son dönem Osmanlı İstanbulu'nun esrarkeş tipleri; Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt X, Koçu Yayınları, İstanbul, 1971.

de bir yerde askerler ve askerî mektep öğrencileri arasında yaygınlaştığı bildirilirken,[200] başka bir yerde, bu kez iki zımmi, Krikor ve Ohan'ın 14 kıyye (yaklaşık 18 kilogram) esrarla yakalandıkları haber verilir.[201] Levazımat-ı Umumiyye Dairesi Üçüncü Şube kâtiplerinden Rasim Efendi'nin esrarkeşliği ifşa olurken,[202] Abdulaziz Efendi kaçakçılığı yüzünden ihraç edilir.[203] Yani bugün kimler tarafından kullanıldığını örneklendirmek ne kadar kolay ya da sınıflandırmak ne denli zorsa birkaç asır öncesi için de öyledir.

200 BOA, Y.Mtv, 52/39, 9 Zilhicce 1308 (16 Temmuz 1891).

201 BOA, ŞD, 1579/8, 17 Rebiülahir 1319 (3 Ağustos 1901).

202 BOA, ZB, 355/6, 8 Ağustos 1322 (21 Ağustos 1906).

203 BOA, DH.EUM.VRK, 12/14, 9 Safer 1332 (7 Ocak 1914).

Yine de bugünden farklı olarak Osmanlılı esrarkeşlerin çoğu süfli sınıftan, hırsızlık, yankesicilik, gasp veya dilencilik gibi kanunsuzluklara sapan ya da hamallık ve kayıkçılık gibi uzmanlık gerektirmeyen geçici işlerle yetinen, aile bağları güçsüz, evsiz-barksız kimselerdi.[204] Esrar temini dışında ne para ne de başka bir şeye önem verir, bir tek bunun için endişelenirlerdi. Çoğu bekârdı, ama kendileri gibi müptela bir sevgilinin hayaliyle yaşarlardı. Alçakgönüllü ve hürriyetlerine düşkün, birbirlerini kıskanır, ama kibirlenip böbürlenmekten hoşlanmazlardı. Aralarına yeni katılanlara karşı son derece cömert ve misafirperverdiler. Esrar bulamadıkları zamanlar dışında genellikle sakin, "harman olmak" deyimiyle andıkları bu yoksunluk evlerinde ise asabi, endişeli ve saldırgan olurlardı. Bu halden kurtulmak için esrar aramaya koyulur ve bulana kadar hiçbir fedakârlıktan kaçınmazlardı. Fakat her halükârda esrarları da esrarkeşlikleri de "sır"dı. Gece gündüz durmadan içseler de bundan bahsetmez, kendilerinden esrarkeş diye bahsedilmesinden de hoşlanmazlardı. İçtikleri onca esrara rağmen sürekli sağlıklı olduklarından söz eder, fakat giderek kötüleşen solgun ve bitkin görünümleri, çapaklanmış gözleri ve dökülmüş dişleriyle ölüme her geçen gün biraz daha yaklaşırlardı.[205]

Hasan Bahri'nin çizdiği bu tablo esrarkeşlerin tam anlamıyla çizgi dışı bireyler olduğu, bunun ise esrardan kaynaklandığı intibaı uyandırır. Bu türden *aykırı-günahkâr* birey veya kümeler, birçok toplumsal sorunun oluşumunda gözlemlenebileceği gibi, ne var ki genelde tek bir nedene bağlı ortaya çıkmazlar. Hem zaten esrar da maddi manevi açıdan pek çok şeyi yolunda giden birinin geri çevrilemez kayıpları göze alacak denli yoldan çıkmasının tek nedeni olamaz. Deneyim sayılı dahi olsa, arka planında yer alan birbiriyle iliş-

---

204 Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 329; Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 5352.

205 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 15, 28-29, 31.

kili psikolojik ve sosyo-ekonomik etkenlerin ya hepsine birden bakılmalı ya da ne geçmişte ne de bugün, bunca yasak, ceza ve ayıplanmaya karşın kullanımında gösterilen önlenemez arzu ve ısrarın nereden kaynaklandığının gerektiği gibi anlaşılamayacağı kabullenilmelidir. Bu yüzden soluk yüzleri, onları buna sürükleyen çetin şartlar ile durumu iyice kötüye götüren esrarın gönüllü-gönülsüz mahkûmları olarak tanımlamak resmin mümkün olan en doğru haline ulaşmak açısından şimdilik daha yerinde olur.

Yanı sıra, dervişlerin kudsi anlamlar yükledikleri esrar onlar için sadece kafayı bulmanın güvenilir yollarından biriydi. Sayesinde hem içkinin fark edilmesi çok daha olası sarhoşluğuna hem de kesif kokulu tütün türlerininkinden herkesçe ayrılması güç dumanıyla gizlenip saklanmaya veya ortamını bulmaya gerek kalmadan keyiflenilirdi. Bu yönüyle, zararını kısa vadede gösteren şarap, bira, rakı ve afyon gibi maddelerin yanında daha akıllıca ve yerinde bir tercihmiş gibi gelir, ama uzun vadede, hayatı olumsuz yönde etkilemediğine ilişkin duyulan safdilane güven boşa çıktığında, öyle olmadığı anlaşılırdı.

Kabakta kaynar

Farklı kültürler elinde şekilden şekile giren esrarın bağımlılarca bilinen pek çok türü, kullanım araç gereç ve yöntemi vardı. Bazısı bugün halen geçerli olan bu tür ve uygulamalardan kimi başka kültürlerin tornasından çıkmış, kimi ise yereldi, ama tümünün amacı alım gücüne göre kişiyi beklenen en yüksek "kafa olma" haline ulaştırmaktı.

Zamanın kullanıcıları arasında yaygın biçimde iltifat gören üç tür esrar vardı. Bunlar olgunlaştıkları zaman diplerinden kesilerek kurutulan kenevir ağaçlarının çeşitli işlemlerden geçirilmesi sonucu elde edilirdi. Birkaç gün bo-

yunca şiddetli sıcağın altında bekletilerek kurutulan bitkilerin çiçekli zirveleri önce el veya çeşitli araçlar yardımıyla toz haline getirilir, elde edilen kaba toz sonra peş peşe üç kez elekten geçirilirdi. Birinci elekten çıkan yani "birinci nevi" esrara "kaynar, fino veya sarıkız" denirdi. Eleğin üstünde kalan kısım ikinci bir ufalama işleminin ardından tekrar eleğe sokulur, bu sefer elde edilen "ikinci nevi" ürüne "kaba keyif", bundan arta kalan ve son kez elekten geçirilen "üçüncü nevi" ürüne ise bayağı anlamında "paspal veya hâteriş" adı verilirdi. İsimlerden de anlaşılacağı üzere işlem her tekrarlandığında bitkinin barındırdığı reçine, dolayısıyla etkin madde (THC) miktarı, yani uyuşturucu etkisi azalırdı.[206] "Toz esrar" anlamında "gubar" adıyla anılan tüm bu türler ya elde edildikleri ilk halde ya da yine bir dizi işlemin ardından çevrildikleri kalıp halinde kullanılırlardı. Kınayı andıran toz esrarın sert bir kalıba dönüşmesiyle sonuçlanan bu işlemler ise şöyledir: "Belirli bir miktar toz esrar metal bir kaba konulur ve hafif mangal ateşi üzerinde pişirilmeye başlanır. Yanmasını önlemek ve ayrıca yumuşamasını sağlamak için bu esnada üzerine su serpiştirilir. Gerekli yoğunluk elde edildiğinde ateşten alınan nemli toz, önce parmak ucuyla sonra avuç içinde yoğrularak hamurumsu bir kıvama, ardından da levha veya silindir şekline getirilir. Koyu yeşil rengi ve keskin kokusuyla cam macununu andıran bu hamur soğuması için bir müddet dinlendirilir veya soğuk bir havluya yatırılır. Ardından sert bir zemin üzerinde silindir şeklinde küçük küçük dilimlenir. Elde edilen esrar külçeleri son kez soğumaya bırakıldıktan

206 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 10; John H. Davidson, "Observations on Cannabis Indica and Syphilis as Causes of Mental Alienation in Turkey, Asia Minor, and Morocco", *The British Journal Psychiartry*, cilt 28/124, Ocak 1883, s. 493-494; Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 5355; Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984, s. 285; Özcan Köknel, *a.g.e.*, s. 91-92; John P. Brown, *a.g.e.*, s. 310-311.

sonra kullanıma hazır hale gelir."[207] Bir diğer yol da meşin elbise yöntemiydi. "Uzun meşin bir elbise reçinenin üzerine yapışmasını sağlayacak biçimde yavaş yavaş kenevir ağaçlarının üstünde gezdirilir. Böylece bir araya getirilen macunumsu yapışkan örtü üzerinden kazınarak aynı kalıplaştırma işlemlerinden geçirilir."[208] Etkileri birbirinden farklı olan bu toz veya katı biçimlerin yanında esrarın bir diğer ve en çok tercih edilen çeşidi de kurutulmuş yalın haliydi.

Esrar Osmanlılar tarafından yeme, içme, çekme ve soluma olmak üzere dört farklı biçimde kullanılırdı. Yeme; deva-ı misk, macun-ı müferrih veya cuk gibi bununla yapılmış macunlar ve erken dönemler için doğrudan esrarın toz biçimini, içme; berş ve benzeri içecekleri, çekme; esrarlı nargile ve sigarayı, soluma ise köze yatırılmış esrar dumanının teneffüsünü kapsar. Tütünün Osmanlı topraklarına girdiği 17. yüzyılın ilk yıllarına kadar[209] yenilerek veya içilerek tüketilirdi.[210] Bu zamanlar kuvvetli etkilere sahip çeşitli macunlara katıldığı gibi toz formunun yalın halde yenildiği de olurdu. İçilerek istimali ise birtakım fermente içeceklere katılması veya çoğunlukla berş şurubu içinde alınmasıydı. Bir diğer usul de insanlığın esrarla tanıştığı ilk zamanlardan beridir yürürlükte olan teneffüs şekliydi. Kapalı veya rüzgârsız açık

---

207 Edouard Grimaux, *Du Hachisch ou Chanvre Indien*, F. Savy, Libraire-Editeur, Paris, 1865, s. 15-16; John H. Davidson, a.g.m., s. 493-494; John P. Brown, *a.g.e.*, s. 312; Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 5355; Turhan Baytop, *a.g.e.*, s. 285; Özcan Köknel, *a.g.e.*, s. 92; geçmişte uygulanan bu işlemler ile günümüzdekiler arasında neredeyse fark yoktur; Duran Çakmak-vd., *Esrar, Etkileri ve Bağımlılığı*, Özgül Matbaacılık, İstanbul, 2006, s. 7; Ayşegül D. Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik ve Diğer Bağımlılık Yapan Maddeler*, Güneş&Nobel Kitabevi, Bursa, 1996, s. 116.

208 Ali N. Babaoğlu, *Uyuşturucu ve Tarih*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 79; Özcan Köknel, *a.g.e.*, s. 91.

209 Besim Ömer (Akalın), *Mükeyyifat ve Müskirattan Tütün*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1304, s. 13.

210 Relli Shechter, *Smoking, Culture and Economy in the Middle East, The Egyptian Tobacco Market 1850-2000*, I.B. Tauris, Londra-New York 2006, s. 18.

bir ortamda köz üzerine atılan esrarın dumanının solunmasından ibaret olan bu usul, tütünün kullanılmaya başlandığı dönemlerde zengin kullanıcılar arasında varlığını korudu. Bilinen en yaygın yöntem ise tütünle karıştırılarak hazırlanan sigara ve nargileden (kabak) çekilmesiydi.

Kullanım biçimlerinin her biri farklı sonuçlar doğururdu. Yağda çözünen esrar, tereyağının çeşitli tatlı besinlerle karıştırılmasıyla elde edilen deva-ı misk ya da toz halinde yenildiğinde etkisi geç ama güçlü ve uzun, tütünle veya yalın halde çekildiğinde hızlı ama zayıf ve kısa yaşanır. Erken dönemlerde çekilmek veya içilmek yerine çoğunlukla yenilmesinde tütünün yokluğu ya da kenevirin bolluğu ve kolay erişilebilirliği yanında bunun da etkisi olmuş olmalıdır. Yoksa dervişlerin ezilmiş kenevir yapraklarının acı tadından çok da memnun olmadıklarını tahmin etmek zor değildir.

Kalitesine göre farklı fiyatlardan alınıp satılan[211] kalıp, toz veya ot esrarı çekmede kullanılan temel araçlar nargile ve sigara malzemeleriydi. Esrar nargilesi bir su kabağı (susak) veya Hindistan cevizi, bir lüle ve tabla ile iki kamıştan oluşan ilkel bir düzenekti. "Kabak" ismiyle anılan bu düzenek şu şekilde kuruluyordu: Uygun bir Hindistan cevizi ya da kabağın içi oyulduktan sonra tepesi delinir ve bu delikten boş gövdesinin içine, bir ucu lüleye bağlı bir kamış sarkıtılırdı. Lüle genellikle gümüş pullarla süslü bir tabla-

---

211 Hasan Bahri'ye göre, kendine has bir piyasası olan esrarın bir kıyyesi (1,282 kg.) genelde iki lira, sekiz mecidiyeydi. Türlerine göre fiyat aralığı üç ile beş mecidiye arasında değişirdi. Kıyyeden ziyade dirhem hesabıyla alınıp satılırdı ve bir dirhemi (3,207 gr.) otuz ile altmış para aralığındaydı, ama on guruş veya daha fazlasına satıldığı da olurdu; Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 10; Brown, Grimaux ve Koçu'nun verdiği II. Abdülhamid devri rakamlarına göre ise 4 gram, yaklaşık 1 dirhem ağırlığındaki bir kalıp esrarın fiyatı 1 kuruştu; Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 5355; Edouard Grimaux, *a.g.e.*, s. 15-16; John P. Brown, *a.g.e.*, s. 312; bir rehbere göre kahve ve nargilenin otuz paradan satıldığı bir zamanda esrara biçilen bu paha, satıcısının kısa sürede zengin olmasına imkân verir nitelikteydi; Demetrius Coufopoulos, *A Guide to Constantinople*, Londra, 1910, s. 35-36.

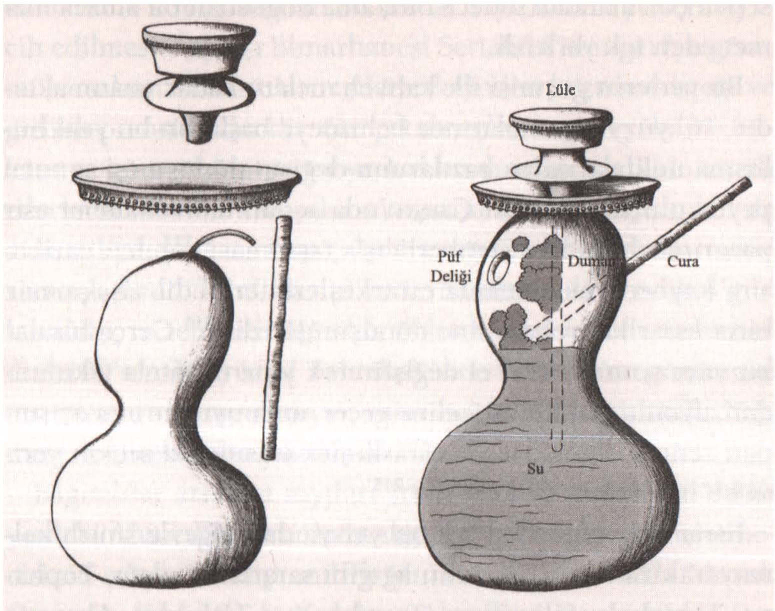
ya oturtulur ve ardından kabağın üst kısımına yakın yerlerine karşılıklı iki delik açılır, bunlardan birine, sıradan nargilelerde yer alan marpuc yerine cura denilen ikinci bir kamış sokulurken diğeri "püf deliği" olarak boşta bırakılırdı.[212] Bu düzeneğin kurulabilmesi için gereken malzemeler bulunamadığında türlü türlü cisimler kullanılarak aynı işleve sahip benzer araçlar yapılırdı. Esrar sigarası kabağa nispetle az malzeme gerektirmesine rağmen daha az zahmetli değildi. Bu, gerekli doluluğun sağlanabilmesi için birbirine yapıştırılarak tek parça haline getirilen iki sigara kâğıdının arasına tütünle karılmış esrar tozu veya kalıp esrar parçalarının serilip kâğıtların sarılması ve ardından filtre yerinin çekime imkân sağlayacak şekilde "zıvana" denilen kalın kâğıtla doldurulması şeklinde hazırlanırdı.[213] Bunların yanında esrar için tütün içmeye mahsus çubuk veya pipo gibi araçlar da kullanılırdı.

Toz ve macun halinde yenilip içilmesi dışındakilerin tamamı son birkaç yüzyılın ürünü olan bu yöntem ve araçlar esrarkeşliğin hafife alınamayacak türden bir mühendislik gerektirdiğini düşündürür. Baş edilemeyen güçlüklerden kaçmak istenirken, bu gibi zahmetli işlerin içine girilmesinin nedeni ise ancak haz almaya duyulan şiddetli arzuyla açıklanabilir. Merakını yaşama biçimine çeviren birisinin gözünde bunlar dolayısıyla külfetten sayılmaz. Başkaları için anlaşılmaz görünse de keyif beklentisi sahibine normalde yapmayacağından fazlasını yaptırabilir. Bu, hem yönünü değiştirebilen arzunun hem de olanca zararına rağmen esrarın gücünün göstergesidir. Bu sebeple yalnız Osmanlı coğrafyasının düşkünleri arasında değil, esrar altkültürünün içine girdiği her toplumda onun kaçınılmaz bir parçası olarak farklı biçimleriyle yüzünü gösterir.

---

212 Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 5352-5353.

213 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 13-14.

Günümüzde aynı amaçla kullanılan "bong" isimli –ki isminin esrar manasındaki beng sözcüğünden geliyor olması hayli muhtemel– nargileden farksız görünen bu düzenek, Osmanlıların esrar çekmede kullandıkları en gelişmiş araçtı. Yukarı doğru daralan yapısıyla kolayca kavranırdı. Tabla yardımıyla sabitlenmiş lülesi sayesinde hem her defasında alınan miktar belirlenir hem de içine basılan esrar dağılmasına fırsat vermeden rahatça ateşlenirdi. Aynı anda lüleye müdahale etme imkânı veren uzunluktaki curasıyla kamıştan çekilen dumanın sudan süzülüp filtrelenerek kabağın boş yerlerine birikmesi sağlanırdı. Çekim esnasında kapalı tutulup bittiğinde serbet bırakılan püf deliği sayesinde de biriken tüm duman tek seferde içe çekilirdi. Bütün bu sayılanlar esrarlı bir sigara ya da içeceğin sağlayacağından daha fazla hazza ulaşmak içindi. (Reşad Ekrem Koçu'nun ilgili tarif ve çiziminden ilhamla resmedilen bu görsel için samabada ve Kübra Öztürk'e müteşekkirim.)

Laleli'de Rauf, Tahtakale'de Refet

Esrarkeşlerin eski dünyanın çoğu yerindeki emsalleri gibi kendilerine has bir de âlemleri vardı. Onların Lubuku'su, Club des Hachichins veya Alamut'u ise Esrar Kahvehaneleri'ydi. Esrar tekkelerini anımsatan bu mekânlar aslına bakılırsa hapishane, meyhane, kahvehane, mesirelik, kışla, talebe yurtları, han ve bekâr odaları gibi müptelaların gözde-

si pek çok alandan sadece biri, ama doğrudan bu amaca hizmet eden tek yerlerdi.

Bu yerlerin geçmişi ilk kahvehanelere kadar uzanmaktadır. 16. yüzyılın ortalarında belirmeye başlayan bu yeni buluşma noktalarından bazılarının değişip dönüşmesi sonucu peyda olurlar. Tiryaki Çarşısı'nda açılan kahvehaneler esir pazarının buradan Çemberlitaş'a taşınması sonucu cazibesini kaybederek zamanla esrarkeşlere terk edilmiş, çaresiz birer esrar kahvehanesine dönüşmüşlerdir.[214] Gerçi buralar bir süre sonra tekrar el değiştirerek yine müptela takımından afyon tiryakilerinin eline geçer, ama uyuşturucu açısından zengin olanaklarıyla esrarkeşler arasındaki seçkin yerini bu haldeyken de korurlar.[215]

Esrar kahvehaneleri tek bir yer ya da bölgeyle sınırlı kalmayarak zamanla payitahtı ağ gibi sararlar. Galata, Tophane, Tahtakale, Silivrikapı, Tavukpazarı, Üsküdar, Aksaray, İshakpaşa, Azapkapı, Beyoğlu, Eyüp ve Kasımpaşa gibi kalabalık semtlerin[216] gözden uzak kuytu köşeleri ve çıkmaz so-

---

214 Salâh Birsel, *Kahveler Kitabı*, Koza Yayınları, İstanbul, 1975, s. 223-224.

215 19. yüzyılda Süleymaniye Külliyesi etrafını gezip de Tiryaki Çarşısı'na uğramayı ihmal etmeyen yabancı misafirlerin gözlemlerinden buranın bu aralık tamamen afyon tiryakilerinin elinde olduğu anlaşılır; Baron de Tott, *Memoirs of The Baron de Tott on The Turks and The Tartars*, cilt I, Dublin, 1785, s. 160; Joseph von Hammer, *Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben*, cilt 1, Pesth, 1822, s. 529-530; Walter Colton, *Visit to Constantinople and Athens*, New York, 1836, s. 78-85; A. Brayer, *Neuf Années A Constantinople*, cilt I, Paris, 1836, s. 71-72; Frédéric Lacroix, *Guide du Voyageur a Constantinople et dans ses Environs*, Paris, 1839, s. 50-51; Charles White, *Three Years in Constantinople*, cilt III, Londra, 1846, s. 225-227; Julia Pardoe, *The Beauties of The Bosphorus*, Londra, 1855, s. 150; John Bayle, *The Turks in Europe, A Sketch of Manners & Politics in the Otoman Empire*, Londra, 1858, s. 122; Edmondo de Amicis, *Constantinople*, New York, 1894, s. 72-74.

216 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 10; Salâh Birsel, *a.g.e.*, s. 224; Ayşegül Demirhan, "Geçmişte ve Günümüzde Esrar", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, cilt 42, ayrı basım 79, İstanbul, 1979, s. 15; Burçak Evren, *Eski İstanbul'da Kahvehaneler*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 93, 98; Burçak Evren, Fontmagne'nın eserindeki ilgili anlatıyı tümüyle alıntılayarak esrarkeşler başlığı al-

kaklarında konuşlanırlar. Bu arada, böylesi ücra yerlerin tercih edilmesi Toptaşı Bimarhanesi Sertabibi Mongeri'ye göre, müsamahasız komşuların şikâyetlerinden kaçınma isteği ve gizlilik prensibindendir. Gerçek amaçlarını gizleyebilme imkânı ve güven hissi veren yerleri bu yüzden özellikle tercih ederlerdi. Yanı sıra buralar uyuşturucu temini açısından da avantajlıydı.[217] Ama tüm çabalara rağmen bulundukları yere zamanla kendi kimliklerini verir, buraların da kendileri gibi kuraldışı ve tehlikeli olmakla ünlenmelerine neden olurlardı. Latîfî'nin 16. yüzyıl Tahtakale'sine ilişkin tüm gözlem ve tespitlerinin berş, afyon ve esrar bağımlıları etrafında dönmesi de nitekim bu yüzdendir.[218]

Bağımlılar arttıkça sayıları artan bu izbe mekânlar "falan yerdeki Ahmed'in esrar kahvehanesi" gibi daha çok işletmecisinin adıyla bilinip anılırlardı. Yani Çadırcılar'da Moruk Osman'ı, Kadıköy'de Kulaksız Alaaddin, Yenişehir'de Dayı Yani ya da Galata'da Hacı Mihran'ı bilmek, esrar içilebilecek adreslerden haberdar olmak demekti. Vefa'da Nuri Çavuş, Tahtakale'de Refet, Tavukpazarı'nda İsmail Ağa, Laleli'de Rauf, Kumkapı'da Leon Ağa, Tophane'de Arabacı İsmail ve Sinemköy'de Girco gibi bilinenlerin[219] yanında İstanbul'da daha pek çok adı sanı belirsiz esrar kahvehanesi, ayrıca bu işe mahsus olmadığı halde buna müsaade eden kah-

---

tında verir. Fakat Fontmagne'nın eksik çevirisinde dahi afyon tiryakilerinden bahsettiği açıktır; krş. Durand De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, çev. Gülçiçek Soytürk, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977, s. 225-226.

217 L. Luigi Mongeri, "Etudes sur l'aliénation mentale en Orient: Causes de la folie-l'Esrar", *Gazette Medicale d'Orient*, sayı 7, Konstantinopolis, Ekim 1864, *Gazette Médicale D'Orient*, La Société Impériale de Médecine, Konstantinopolis, Yedinci Yıl 1863-1864, Konstantinopolis, 1864, s. 103.

218 Latîfî, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner, Baha Matbaası, İstanbul, 1977, s. 51-53; Sâmiha Ayverdi'nin bundan asırlar sonra kaleme aldığı Tahtakale tasviri adeta Latîfî'nin tekrarı gibidir; Sâmiha Ayverdi, *İstanbul Geceleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1971, s. 82-83.

219 Sâmiha Ayverdi, *a.g.e.*, s. 84; Burçak Evren, *a.g.e.*, s. 98.

vehane vardı.[220] Başkent haricinde imparatorluğun bilhassa bu işin menbaı Kahire, Halep ve Şam gibi önemli şehirleri de bu açıdan zengindi. Gelibolulu Mustafa Âli ve Mısır Hidivliği nezdinde polis müfettişiliği yapmış olan Hasan Bahri'ye göre, üstelik buradakiler hem sayıca daha fazla hem de çok daha sistemlilerdi.[221]

Esrar kahvehaneleri birkaç istisna dışında tavanı is tutmuş, sıvaları dökülmüş, duvarları örümcek ağlarıyla kaplı ve camlarının kirinden güneş görmeyen izbe yerlerdi. Birkaç kerevet, kabak nargile, su testisi, tas ve küçük bir mangal dışında neredeyse bomboş olan bu yerler o kadar kerih kokardı ki[222] geniz yakan bu koku daha içeri girer girmez insanın yüzüne çarpardı.[223] İçler acısı koşullarına rağmen ilkel de olsa tekkeleri anımsatan bir düzenleri vardı, nitekim müdavimleri arasında "tekke" diye anılırlardı. Her kahvehanede muhakkak bir tane "kıdemli dede" bulunurdu. Esasında miskin takımından olan bu ihtiyarlar birbirine karışmış yağlı saç, sakal ve kir pas içindeki elbiselerine rağmen dünyadan elini eteğini çekmiş bir evliyaymış gibi saygı görürlerdi. Günlerini tükürük kaplarının önünde, elleri şakaklarında oturmuş, kimseyle konuşmaksızın güya dünyayı murakabe etmekle geçirirlerdi. Bu düzmece dedelerin yanında her kahvehanede bir de "ocakçı dede" bulunurdu. Nargile

---

220 Hüseyin Mazhar, *Serseri Nizamnamesi Şerhi*, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330, s. 14; Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, Koçu Yayınları, İstanbul, 1964, s. 296-297.

221 Gelibolulu Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kahire Mine'l-Âdâti'z-Zâhire*, haz. Orhan Ş. Gökyay, KTBY, Ankara, 1984, s. 39-42; Alexander Russell, *The Natural History of Aleppo*, A Millar, Londra, 1756, s. 83; Andrew A. Paton, *A History of the Egyptian Revolution, from the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali*, cilt II, Trübner & Co., Londra, 1863, s. 317; Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 36-39.

222 Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Ş. Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 49; Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 328; Salâh Birsel, *a.g.e.*, s. 225.

223 Mustafa Galib, *Rehnüma-yı Zabıta*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1336, s. 115.

doldurma, çay yapma ve getirip götürme gibi hazırlık ve servis işleriyle uğraşırdı. Kahvehanelerin bir üçüncü yerleşikleri de kıdemli dedenin üçer kişiden oluşan "mürit" isimli yardımcılarıydı. Bunların göreviyse servis edilen esrarın parasını tahsil edip muhasebesini tutmaktı. Çemberin son halkasını müşteriler, yani esrarkeşler oluştururdu. Tabii ki hoşlanmadıkları bu sıfatla değil, jargon gereği "muhip" (dost) adıyla anılırlardı. Bu yerlere girdiklerinde dedeler önünde "boyun keserek" saygılarını gösterme mecburiyetini yerine getirdikten sonra ocakçı dedenin yanına gider ve içecekleri esrarın ücretini teslim ederlerdi. Onun yaptığı hesabın ardından verilen para mukabilince esrar nargilesi hazırlanmaya başlanırdı.[224] Buralarda keyf, fino, ampes, antin, yunan, kırma, herde, hindi baba, zabit duymaz, nefes, karabiber, fülfül veya siyah gibi argo deyişlerden biriyle anılan esrar,[225] "kabakçı" da denilen ocakçı dede tarafından özenle tömbeki veya tütünle karıştırılarak lüleye bastırılıp, yakılırdı. Dede hazırladığı esrar kabağından bir miktar çekerek onu alıştırır, bu esnada keyifle bir tekerleme terennüm etmeyi de ihmal etmezdi:

Nargilemin altı derya üstü ateş
Cümlemiz kardeşiz kardeş
Hepimiz birbirimize eş!

---

224 Ali Rıza Bey, *a.g.e.*, s. 49-50.

225 Bunların yanında esrarın daha pek çok argo ismi vardı. Genelde maddenin türü, şekli veya etkilerine göre verilen bu isimlerden bazıları şunlardır: Afgan, aşk otu, bıgı, cam macunu, cıgaralık, cuk, çal, çay, çıkık, çiçek, çiftetelli, çift kâğıt, dolma, dolu, esvet, elek altı, fişek, giye, gog, gonca, hint samanı, hizmetçi baldırı, hurda, ıhı, İsrafil, kabe, kabza, kâmil, kâmil bey, kabakeyf, kara, kara pehlivan, kavare, kaygısız, kaynatma, keçi, kırıntı, kına, kıkırdama dumanı, konca, kuris, kalo, kuru, kuş, mavro, mal, mensul, menzul, mono, nane, narkoz, ot, palamut, parça, püf püf, sarı, sarı dünya, sarı kız, sarı melek, sarma, sipsi majör, tek kâğıt, temcit pilavı, toprak, yeşil, yuf, zehir, zekâ zehri. Bunlardan bazıları günümüzde halen kullanılmaktadır; Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 10-11 ve *a.g.e.*, haz. Süha Ünsal, s. 11; Ayşegül D. Erdemir, *Afyon ve Tıbbi Etik*, s. 115; Duran Çakmak-vd., *a.g.e.*, s. 39; Özcan Köknel, *a.g.e.*, s. 91.

Gerekli kıvama gelen nargileden son bir nefes daha alıp önce ısmarlayana ikram eder, ona da bir nefes çektirdikten sonra "hod nefes" diyerek sırasıyla dedelere sunardı. Meclistekilerden biri çekmeden önce,

Yaf, yif, yuf Yezide,
Nargilemizi içen veli,
İçmeyen deli,
Pirimiz Hacı Bektâş-ı Velî yuf...

sözleriyle püf deliğinden parmağını kaldırıp nargilenin içindeki dumanı boşaltır ve tekrar içime hazır hale getirirdi. Bu ilk devir üst üste üç kez daha tekrarlanıp da tören sona erdiğinde her biri dumanla kaplı odanın bir köşesine çekilerek, ancak öksürük ve tükürme sesleriyle bölünen koyu bir sessizliğin içinde, "dalga"sını yaşamaya başlarlardı.[226]

Esrar jargonunda "dalgaya düşmek" olarak bilinen bu durum, zihnin esrarın etkisiyle alışılmışın dışında faaliyet göstermesi sonucu birtakım hayallere kapılmak, düşüncelere yoğunlaşmak ya da gözün iliştiği herhangi bir cisme odaklanarak uzunca bir süre onu muhakeme etmek demektir. Bahri, odaklanılan cismin nargile olduğu böylesi bir ana örnek verir:

> Dalga – insanlar neler düşünmüşler, neler keşf ve icad etmişler. Zevk ve sefa için neler ihtira etmişler. Hindistan cevizini delmişler, içine bir miktar su koymuşlar. Üzerine iki kamış takmışlar, o kamışdan birine bir lüle geçirmişler, lüleyi toprakdan yapmışlar, delik delmişler ve rasanet ve metaneti için ateşte pişirmişler. Sonra da bir yaprak keşf etmişler, yaprağı tömbeki şekline koymuşlar. Sonra da kendine mahsus bıçak ile kıymışlar. Lülenin üzerine tavlayıp koymuşlar. Daha sonra esrarı beş on parça yapmışlar, tönbekinin üzerine muntazaman dizmişler ve üzerine bir parça

226 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 11; Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul*, s. 5353; Ali Rıza Bey, *a.g.e.*, s. 50.

> daha tönbeki koymuşlar. Onun üzerine de lüleyi tamamen kaplayacak surette ateş doldurmuşlar. Diğer kamışdan içlerine çekmişler. Esrar tönbeki dumanıyla suya inmiş, orada yıkanarak cevizin boş kalan hava tabakasına geçmiş, oradan da esrarkeşin ağzından geçerek ciğerlerine kadar inmiş, tesirini yapmış. İnsan keyf ve mest olmuş. İşte bunun için bu mübareği içenlere (ehl-i keyf) demişler...[227]

Elde olmadan gerçekleşen bu durum, derviş, seyyah, esnaf, amele, bey veya mektep talebesi muhiplerin makam, mevki ve eğitimlerine bakmaksızın yürüttükleri saçma sapan konuşmalarla bölünür ve artık hezeyan devrine geçilmiş olurdu. İhtiyarların akla hayale sığmaz hikâyeleri, mekteplilerin siyasal söylemlerine, kimisinin cinsel fantezileri, bir diğerinin şiddet dolu maceralarına karışır giderdi.[228] Bu aşırı laubali ve dikişsiz muhabbet, komik bir duruma gerek duyulmaksızın atılan kahkalarla giderek şenlenirdi. Ne var ki bir süre sonra esrarın etkisini yitirmesiyle fiziki ve zihnî yorgunluk emareleri görülmeye başlardı. Kan şekerinin düşmesinden kaynaklanan bu hali şekerli gıdalar yiyerek savuşturmaya çalışır ve kendi aralarında buna "cilalama" derlerdi.[229] Başkalarınca latife (dalga) konusu olan bu evrede,[230] kimine göre, "sığır gibi", kimine göre, "ördek gibi her bulduğu b..." yer,[231]

---

227 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 19-21.

228 Sadri Sema, *Eski İstanbul'da Hatıralar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 98-99.

229 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 24; Turhan Baytop, *a.g.e.*, s. 288.

230 Nüktedan divan şairi Basîrî'den (ö. 1534-1535) bir gün iştah açısı bir hikâye anlatması istenir; o da bunun üzerine açlıktan ölmüş bir esrarkeşin defnedilmesi sürecini tamamen yemekler üzerinden anlattığı bir latife yaratır. Burada yemek hasretinden ölmüş "kör bengi" motifini özellikle tercih ederek esrarkeşlerin abartılı iştahı üzerinden anlatısının hem mizahi yönünü hem de tesirini güçlendirmeye çalışmıştır; Basîrî, *Bengînâme*, Milli Kütüphane Yazma Eserler Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, nr. 436, tarihsiz, vrk. 6a-7b.

231 Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis*, s. 300; *XVII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, s. 35.

قوقائين و اسرار مبتلالری

"...derler ki esrar içen adamın burnu uzarmış, kulakları büyürmüş, boyu kısalırmış, bir bardak suyu bahr-i muhit-i kebir, bir yanan kibriti cibal-i harik-i hail zan idermiş. Bunlar mubalağadan gayrı olmamakla beraber pek de yalan değildir. Filhakika ben burnunu seren direği farz edeni görmedim ama burnuyla çıgara içmeye çalışanını gördüm. Bir bardak suda yüzmeye uğraşanını görmedim ama lakin çay bardağının içine düşüp de boğulursam diye telaş ideni seyrettim. Esrarın dalgası, herkesin seviyesine, seciyesine, düşüncesine, meşgulesine göre değişir. Bu zıkkımı şaşı bir budala içer, tam dalgaya düşerken gözüne burnu ilişir, saatlerce burnuyla uğraşır; bir sefih ve serseri içer, milyonlar, kâşaneler, debdebeler içinde çalkalanır; bir âşık içer, saatlerce aşkıyla, maşukesiyle dertleşir. Onun tesiri herkes üstünde başka, başkadır... Tabiaten yeis ve hüzüne meyyal olan âdem, esrarla büsbütün dünyaya küser, şen olan kahkahasıyla ortalığı çınlatır; korkak olan türlü evhamla kendini hırpalar; cesur olan fuzuli ve tehlikeli cesaretlere kalkar..." (*Resimli Ay*, "Kokain ve Esrar Mübtelaları", cilt 1, sayı 6, Temmuz 1340, s. 5.)

fakat "bir su sığırını yese[ler] de doymazlardı."[232]

Günde birkaç kez tekrar eden bu keyif âlemi, tutkunların belirsiz bir yerde ya da kahvehane köşelerinde sızıp kalmasıyla son bulurdu. O her şeye kadir "kafa"ları geçtikten sonra düştükleri bu halle gerçek dünyanın toplumları ve aslında en başta kendileriyle sorunları olan korkulu, ama bir o kadar da acınası tipleri haline gelirlerdi. Hazır zevkler peşinde koşmanın bedeli bakımsızlık, güç ve sıhhat kaybı, buhran, çöküntü ve çaresizlik hissiyle ödenirdi.

Neşeli ölüler

Osmanlılar esrarı çoğunlukla keyiflenmek için yer içerlerdi. Nitekim mükeyyifattan (keyif vericiler) görülen bu şey onlar için neşelendirmesi beklenen sarhoşluk veya keyif verici herhangi bir maddeden farksızdı. Oysa diğerlerinde olduğu gibi ne etki ne de sonuçları bununla sınırlıydı.

İçildiği ilk dakikalarda etkisini göstermeye başlayan esrar önce kalp hızında artış, kan şekeri ve basıncında düşme, ağızda kuruluk, bulantı, gözde kızarıklık ve kaslarda gevşeme yaratır. Ardından bunları zaman ve mekân algısı ile öğrenme, anlama, düşünme ve problem çözmede yaşanan değişimler takip eder. Kullanıcı, alınan miktar ve sıklığına göre farklılık gösteren tüm bu fiziki ve aklî değişimler kişinin şiddetli bir uyuşukluk içerisinde dakikayı saat, saati gün ya da tersine günü dakikaymış gibi algılamasına, yanlış ile doğruyu, hayal ile gerçeği birbirinden ayıramayarak olay, durum, cisim ve seslerin asılları yerine kurmaca bir âlemde dönüp durmasına neden olur.[233] Dalga, kafa, hayranlık veya

---

232 Sıhhatî Çelebi, *a.g.e.*, vrk. 4b.

233 Harry H. Kane, *Drugs That Enslave, The Opium, Morphine, Chloral and Haschisch Habits*, Philadelphia, 1881, s. 210; Besim Ömer (Akalın), *Mükeyyifat ve Müskirattan, Afyon, Kahve, Çay, Esrar*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1305, s. 35-36; Akil Muhtar, *a.g.e.*, s. 382; Atilla Uçar-vd., "Esrar Bağımlılığı", *Me-*

keyif adı verilen bu hal nedensiz sessizlik ile gevezeliğin, rahatlık ile endişenin, cinsel arzu ile isteksizliğin birbirine karıştığı yanılsama ve hezeyan evresidir. Geçici bir delilikten farksız olan bu evrenin ardından değişimlerin gerçek sonuçları görülmeye başlar. Yersiz bir korku, endişe ve asabiyet ile olup bitenden habersizcesine tuhaf bir durgunluk ve şaşkınlık baş gösterir. Yaşamsal kuvvetin tükenmesiyle şiddetli bir açlık ve uyku isteği uyanır. Zihnin memnun edici o sınırsız özgürlüğü[234] yerini tam anlamıyla zafiyete terk eder ve sonunda öylece sızılıp kalınır.

Esrarkeşler böyle görülüp ayıplanmamak için alışkanlıklarını gizlemeye çalışır, ama ne kadar uğraşsalar da görünümleri yüzünden kolayca fark edilirlerdi. Renkleri sararır, göz kafesleri çukurlaşıp gözleri matlaşır, çehreleri donuklaşır, iştahlarının gün geçtikçe azalmasıyla bedenleri zayıflayarak hareketleri ağırlaşır, sersemleşir ve insanlardan soyutlanırlardı. Tırnak, saç, sakal ve yıkanma gibi öz bakımları önemsemez, kılık kıyafete dikkat etmez hale gelirlerdi.[235] Kâtip Çelebi'nin "...ne ölü, ne diri, ne uyumuş, ne uyanık, salınıp kal[mış]" sözleriyle tarif ettiği gibi,[236]

> İstanbul ağacının dibine bir çürük meyve gibi gelişi güzel çiğnenen esrarkeş[ler], İstanbul gecelerinin kokusu, çeşnisi ve havasına sarsak vücudu, dümensiz idraki, düzensiz

---

dical Network Farmakoloji ve Tedavi Dergisi, cilt 1, sayı 2-3, Aralık 1995, s. 97; Ali N. Babaoğlu, *a.g.e.*, s. 94; Rıza Gökler-vd., "Uyuşturucu ve Madde Bağımlılığı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 2008, s. 92; İ. Tayfun Uzbay, "Bağımlılık Yapan Maddeler ve Özellikleri", *Meslek İçi Sürekli Eğitim Dergisi (MİSED)*, sayı 21-22, 2009, s. 23-24; Tahir Tellioğlu-vd., "Tıbbi Esrar Psikiyatrik Bozuklukların Tedavisinde Kullanılabilir Mi?", *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, cilt 22, sayı 1, 2012, s. 98-109, 100.

234 Harrington Sainsbury, *a.g.e.*, s. 234.

235 Besim Ömer (Akalın), *a.g.e.*, s. 37; Mazhar Osman, *a.g.e.*, s. 160; Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 329; Bahri, *a.g.e.*, s. 17-18; Akil Muhtar (Özden), *a.g.e.*, s. 382.

236 Kâtip Çelebi, *Mîzanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk*, haz. Orhan Ş. Gökyay, MEB, İstanbul, 1972, s. 42.

Sabiha Bozcalı'nın kaleminden sızıp kalmış bir esrarkeş (Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt X, Koçu Yayınları, İstanbul, 1971, s. 5355).

> aklı ile katılıp, misk gibi kokan bu geceleri, kötü esintileriyle yer yer ve zaman zaman kirlet[irlerdi].[237]

Ne hallere düşseler ve hatta aralarından birinin sırf bu yüzden ölümüne tanıklık etseler de aldırış etmeden kabak peşinde koşmaya devam eder, olur da hayatta kalmayı başarırlarsa, sonunda soluğu ya hastane ya tımarhane ya da hapishanede alırlardı.[238] Nitekim cinnet getirip de bimarhanelik olanı çoktu. Süleymaniye Bimarhanesi kayıtlarına göre, sözgelimi kaymakamlıktan atılmış Mehmed Seyid, kâtiplerden Mehmed Münayir, Halil, Ferhad, İbrahim ve Bekir efendiler, derviş takımından İbrahim, Ali, Abdullah, İrfan, Yusuf ve Salih, tebaadan Mehmed, Hasan, Ahmed, Tatar Yusuf ve Abdullah, esnaftan Mustafa, Şair Ali ve Serçavuş Halil ile daha kırk üç kişi bu yüzden bimarhanelik olmuştu. Birçoğu üstelik birkaç kez tedavi görmüş ve ellerinde avuçlarında ne varsa kaybetmiş olmalarına rağmen bu iptiladan vazgeçmemişlerdi. Tersine bir de bunların müdavimi oldukları Mansur, Şamlı, Bargirciler, Mustafa, Ahmed Çavuş, Çolak Haydar, Habil, Mısri Mehmed ve Hasan kahvehaneleri ile daha birçoklarındaki müptela sa-

237 Sâmiha Ayverdi, *a.g.e.*, s. 86.

238 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 25.

yısı durmadan artmaktaydı. Bimarhane yetkilileri çaresiz bu yerlere karşı bir an önce tedbir alınmasını ve esrar yasağının yinelenmesini istiyorlardı.[239] Ama ne devletin ne de buradaki yetkililerin çabası bu türden vakaları önlemeye yeterli gelmişti. Son dönemlere doğru daha fazla kişiyi bilinçlendirmek adına artık Hacivat-Karagöz oyunlarında dahi konu edilmeye başlanan bu sorun Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar güncelliğini korudu.[240] Akıl hastalıkları uzmanı Fahreddin Kerim'in sunduğu delil mahiyetindeki portreler bu anlamda son derece çarpıcıdır. Gözlemlediği bir düzine esrarzededen biri, örneğin, A. Ahmet, Maraşlı, Rüştiye tahsili görmüş, esrar bağımlısı 24 yaşında bir gençtir; etrafındakilere küfürler edip, yanındaki adamı göstererek "bu şimdi pire olacak, bunda ruh kalmamış, dimağım çalkalanıyor, iyilikte kemlik de yok..." gibi tutarsız sözler eder. Keza diğerlerinin durumu da farklı değildir:

> Z.M.: Manisalı, 23 yaşında, jandarma, iptidai tahsili görmüş ve evlidir. Adın ne? –*Mustafa*. Mehdi resul, hem hocalık hem mehdilik yapıyorum, mehdi resul ile fethettim.
>
> H.A.: Malkaralı, bekâr, tahsilsiz, on dört senedir esrar, tütün kullanıyor. Sene kaç? –*Doksan dokuz bin dokuz!* Adın ne? –*Âşık Hüseyin*. Babanın? –*Osman Hasan 5099. Çend bayram namazı*. Burası neresi? –*Menfa Meşiha Sultan üçüncü bina, dokuzuncu kanlı kavak. Elli merdiven dokuzuncu kanlı*

239 BOA, İ.DH, 229/13732, 26 Rebiülevvel 1267 (29 Ocak 1851); bu tarihlerde Mısır'ın durumu da farksızdır. Kahire Akıl Hastanesi sorumlularından Doktor Mehmed Ali Bey kendisine yapılan başvurularda en sık rastlanan faktörün esrar olduğunu bildirir; Gabriel G. Nahas, "Hashish and Drug Abuse in Egypt during the 19th and 20th Centuries", *Bulletin of New York Academy of Medicine*, cilt 61, sayı 5, Haziran 1985, s. 429; Mehmed Ali Bey'in ilgili raporu için bkz. Mehmed Ali, *Rapport au Gouvernement Egyptien sur les Accidents Causes par l'abus du Haschisch*, Kahire, 1868.

240 Son dönem Hacivat-Karagöz oyunlarından birinde ikili girdiği esrar satma işinden Karagöz'ün bunu içip garip hallere düşmesi nedeniyle el çeker ve oyunlarına bundan uzak durulması mesajıyla son verirler; *Letâif-i Hayal: Karagöz'ün Esrar İçip Deli Olması*, İstanbul, 1863, s. 1-19.

kavak. Burası Hastane mi? *–Altıncı gurup hastanesi sarı kabak. Manti, temiz diş. Yasin, sarı soğan süt.* Sen deli misin? *–Hafıza koşyar. Beşinci koşyar, yedinci sopa...* Mustafa Kemal Paşa kim? *–Hasan Paşa, sünnetli Hasan Paşa.* Buradan memnun musun? *–Adalet Hasan Paşa beslemesi, tavuk beslemesi.* Padişah var mı? *–Sultan Hamit meşhi tahinci. Mendil, kara mendil, elli üç sene paket. 3x8=3 bin milyon yarım kilo ile asma yaprağı dolma...*

M.S. Efendi: Mülazım-ı evvel, 28 yaşında, bekâr, esrar, tütün kullanır. Az miktarda alkol istimal eder. Sakin oturur, bazen ağlar gibi bir hal alır. Yemen'de 12 yaşında esrara başlamış, evinde valide ve biraderini dövmüş. Saatlerce denize bakarak kendi kendine söylenmek, ağlamak, gülmek, ara sıra şiddet halleri göstermek gibi teamülatından dolayı hastaneye gönderilmiş. Esrara başladığı zaman keyif duyuyor, gözü açık iken, kendisini ölü gibi buluyormuş. Evde validesine "küpün kapağını kapayınız, sizi zehirleyecekler" diye sesler işittiği söylenir. Yatağında yatar "beni zehirlediniz, ağzımdan duman çıkıyor" diye söylenir; yemeklerine zehir katıldığından şikâyet eder. Evvelce tarikata intisap etmiş. Deniz kenarına gider, saatlerce ayakta namaz kılar; semaya bakıp, şehit arkadaşlarını çağırırmış. Kendisini tabutlar içersinde semaya yükselmiş gibi düşünüyor. Nezafet ve taharete karşı lakayt ve erken bunamanın paranoid şekliyle maluldür.

M.M.: İstanbullu, 23 yaşında, asker, bekâr. Muayenemizde: Burası neresi? *Hokkabaz yeri*, diyor, bir fare yakalayıp yediğini, bunun pek lezzetli bir şey olduğunu, kendi pisliğini avuçla yediğini, tatlı olduğunu söylüyor. Sakin ve atıl bir hayat geçirmektedir. Lakayd-i tam içersindedir.[241]

---

241 Fahreddin Kerim (Gökay), *Esrar İstimalinden Mütevellit Ruhi Tagayyürler*, Kader Matbaası, İstanbul, 1930, s. 7, 11-14; Gökay'ın II. Tıp Kongresi'nde sun-

Bunlara bakılarak esrarın aklı onulmaz biçimde rayından çıkardığı sonucuna varıldığına şüphe yoktur. Oysa uzun süreli kullanımla akıl hastalıkları arasındaki muhtemel bağ bugün dahi merak konusudur. Ünlü akıl hastalıkları uzmanı Mazhar Osman bunun tüm zehirler arasında en dirençli zekâyı bile yerinden edip insanı delirtebilen tek madde olduğunda yine de ısrar eder. Otuz yıllık mesai ve üç yüzü aşkın vaka sonucu vardığı kanaat, erken bunama konusunda morfin, eter, afyon, hatta kokain ve eroin gibi zehirlerle bile mukayese edilemeyeceğidir.[242] Bugün için artık çoğu gerçekten uzak görünen bu bilgilerin günümüze yaklaştığı tek nokta esrarın keyif verici değil, kaçınılması gereken bir zehir olduğudur.

Esrarın cinnetin yanında geçici şuur kaybı gibi nispeten daha hafif rahatsızlıklara yol açtığı da olur. Böylesi hallerde tımarhanelik etmese bile ancak bir meczup yaptığında hoş görülebilecek türden davranışlarıyla kişiyi gülünç durumlara düşürür. Kâtip Rasim Efendi'nin başından geçen olay da tam olarak böyledir. Nuriosmaniye Karakolu civarındaki evini bulamadığını söyleye söyleye gezinip durmasından dolayı gözaltına alınmış ve yapılan muayene sonucu kulağa trajikomik gelen *ahmaklığının* esrardan kaynaklandığı anlaşılarak kefaletle serbest bırakılmıştır.[243] Yine bir defasında Nemçeoğlu Serkiz hırsızlıktan tutuklu bulunduğu Adapazarı hapishanesinden delilik emaresi göstermesi nedeniyle muayene edilmek üzere İstanbul'a gönderilmiş, sonuçta kalıcı bir sorunu olmayıp hal ve hareketlerinin esrardan kay-

---

duğu bu araştırmanın yer aldığı diğer yayınlar için bkz. Fahreddin Kerim, "Les Troubles psychiques dus à l'emploi du haschisch", *Hygiéne mentale*, sayı 3, 1930; *Bruxelles Medical*, sayı 93, 9-16 Kasım 1930.

242 Mazhar Osman (Uzman), "Esrar İptilâsı ve Erken Bunama", *İstanbul Klinik Dersleri*, cilt V, sayı 25, Ağustos-Eylül 1951, s. 9-10; Bedriye Kot tarafından tercüme edilen bu tebliğin tamamı için bkz. Mazhar Osman, "Hachichomanie et Demance Precoce", *a.g.e.*, s. 2-8.

243 BOA, ZB, 355/6, 8 Ağustos 1322 (21 Ağustos 1906).

naklandığı anlaşılarak yerine iade edilmiştir.[244] İzmirli Hacı Zühdü'nün iddialarını araştıran polisler de benzer bir durumla karşılaşır. Zira bu kişinin dört senedir zulme uğradığını, üstüne Yunanlık suçlamasıyla mallarına el konulduğunu bildirmesi üzerine başlattıkları inceleme esrarkeş olup yalan söylediğinin anlaşılmasıyla sonuçlanmıştır.[245]

Esrarkeşlerin adlarının karıştığı her dava ne yazık ki böyle kansız sonuçlanmaz, 1903'te Köprülü'de olduğu gibi bazen başkasına ve kendilerine zarar verdikleri de olur. Nizamiye otuz altıncı alay askerinden Nabluslu Emin bin Abdülkadir içki ve esrarın etkisiyle önce bir kahvehaneye girip para gaspetmiş, ardından çarşı meydanında mavzeriyle etrafa rastgele ateş ederek iki Hıristiyanın ölümü, birinin de yaralanmasına neden olmuştur. Köprülü Hıristiyanları arasında infiale neden olan bu olay esrarın özellikle başka bir sarhoşluk vericiyle karıştırıldığında nelere yol açabildiğinin kanıtıdır.[246] Mehmed Said ise aynı etki altında koğuş demirlerine bağladığı iple intihara kalkışır.[247] Reşad Ekrem Koçu'nun kahveci Vasıf Hiç'ten (1863-1946)[248] işittiğine göre, Hasköylü kahveci Nusret de Bülent zırhlısı efradından Kozlucalı İsmail'i yine böyle bir anda öldürür.[249] Ama görünenin aksine ne bu vakalarda ne de genelde işlenen suçtan tek başına esrar sorumludur. Yarattığı anlık değişimlerle şiddet dürtüsü önündeki bariyerleri esneterek suça direnci azaltsa da öyle olduğunu düşünmek intihar ve cinayet gibi çok yönlü olguların psikolojik ve sosyoekonomik derinliğini gözden kaçırmak ya da daha açık bir deyişle, bu açılardan sorunsuz birinin sırf

244 BOA, ZB, 490/88, 20 Temmuz 1324 (2 Ağustos 1908).

245 BOA, DH.H, 69/47, 29 11 Zilkade 1331 (24 Ekim 1913).

246 BOA, TFR.I.A, 12/1161, 25 6 1321 (18 Eylül 1903).

247 BOA, DH.EUM.THR, 22/19, 29 Kanunievvel 1325 (11 Ocak 1910).

248 Ahmet Yüksel Özemre, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 22.

249 Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 5354.

bu yüzden urganı boynuna geçirebileceğini sanmak olur. Suçla ilişkisi birçok etkenden sadece biri, doğrusu pasifleştirme özelliğiyle en zayıf olanı olmakla sınırlıdır. Ne var ki içiciler üzerindeki etkisi hakkında aynı şey söylenemez.

Tutkunu olunan neşe ve rahatlama hissi zamanla yerini insanı çalışma istek ve dirayetinden uzaklaştıran dönüşü zor bir tembelliğe, miskinliğe bırakır. Akıl ve beden zayıflar, ihtiyaçlar karşılanamaz, yetiler gerektiği gibi kullanılamaz hale gelir. İçildiğinde görülen duygu karmaşasından geriye bunalım ve paranoya kalır. Kendisine ve yaşadığı topluma duyarsızlaşan kişi derin bir boşlukta yalnızlaşır, yalnız bırakılır. Madden ve manen yoksullaşır, ayıplanıp suçlanarak dışlanır. Süreç her biri için farklı olsa da sonuç çoğu için aynıdır; sonunda ya aç biilaç ömür geçirilen köhne yerlerin sağlıksız koşulları ya bu arada karışılan suçlar ya da bizzat bu şey yüzünden hastane veya hapishanenin yolu tutulur. Kullanılmaya başlandığı ilk zamanlarda kapıları açılan sahte cennetten gelinen bu enkaza dek geçen süre özetle Hasan Bahri'nin ancak aşağı doğru gidilebilen "Esrarkeş Merdiveni"nden ibarettir:[250]

Neşe
Zafiyet
Kayıtsızlık
Sefalet
Hastane
Mezar

İmkânsız savaş

Kuru sarhoşluğun haramlığı bir yana bağımlısı ve toplum üzerindeki yıkıcı etkisi nedeniyle idare için giderilmesi ge-

250 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 18-19.

reken ciddi bir sorun olduğu ortadaydı ve nitekim 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren mücadeleye başlandı. Ama bu mücadele bugün olduğu gibi o gün de kolay değildi, ne kadar baskılansa da bir yolunu bulup tekrar ortaya çıkan böylesi sinsi bir bağımlılığı kökünden kazımak bir tarafa, belirli bir kesim arasında tutmak dahi ekilip biçilmesi, kaçırılması, alınıp satılması ve içilmesi sorunlarının hepsinin birden başarıyla üstesinden gelinmesini gerektiriyordu.

İlk aşama ekimi önlemekti, ama giyim kuşamdan ilaca lüzumlu pek çok şeyin yapımında asırlardır kullanılan kenevir bitkisinin işe yarar kısımlarına oranla küçük bir parçasından dolayı hemen tamamen yasaklanması beklenemezdi. Özellikle gemi yapımı gibi askerî açıdan önemli ihtiyaçlara karşılık veriyor, idaresine mahsus kurulan Kendir Emaneti aracılığıyla ekilip biçilmesi, nakil ve ihracı üzerinde dikkatle duruluyordu.[251] Yanı sıra iyi de bir vergi kalemiydi.[252] Bundan olacak ki, esrar, önemli bir sorun olmaya başlamasından ancak çok sonraları yasaklanabilmişti.

Kenevir, sonunda Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin kötüye kullanıldığında son derece zararlı olduğu doğrultusundaki raporu üzerine 1872 yılında yasaklanır. Bu yasak daha sonra 1876'da genişletilerek tüm vilayet ve mutasarrıflıkla-

---

251 Mühimme kayıtlarında Tersâne'de kullanılmak üzere üretilecek kenevirin ekimi, biçimi, tedarik, nakil ve ihracatı ile tüm bunları yönlendiren Kendir Emaneti'ne ilişkin çok sayıda karara rastlanır; MD 10 100/158 21 Şaban 979; 10 172/259 18 Ramazan 979; 10 225/344 6 Ramazan 979; 10 245/377 7 Ramazan 979; 10 265/413-414 18 Receb 979; MD 18 39/74; 43/83 22 Ramazan 979; MD 67 130/350 8 Şaban 999; zira kenevir sapından çıkarılan lif (kendir) ahşap gemilerin yapımı ve donatılmasında kullanılan halat ve bezlerin hammaddesi olarak stratejik öneme sahiptir. Örneğin 17. ve 18. yüzyıllarda Tersâne'nin yıllık kendir teli ihtiyacı 282 ile 565 ton arasındadır; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK, Ankara, 2003, s. 137; Yusuf A. Aydın, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, s. 265-266.

252 On demetinden bir demet vergi alınır; *I.Selim Kânunnâmeleri (1512-1520)*, haz. Yaşar Yücel-vd., TTKY, Ankara, 1995, s. 44.

ra bildirilir,[253] ama gerekli etkiyi yaratması haliyle vakit alır. Nitekim Konya vilayetine bağlı Ereğli kazası köylülerinin bundan beş yıl sonra bile ısrarla dikime devam ettikleri, bununla da kalmayıp, bir de maddi kayba yol açacağını öne sürerek yasak gereği toplanıp yakılmasına karşı çıktıkları görülür.[254] Neye mal olursa olsun yine de bu aralık yasaktan geri adım atılmamış, hatta tam tersine yerel idareciler daha dikkatli olup, kimseye fırsat vermemeleri konusunda uyarılmışlardır.[255] 1886 yılına gelindiğindeyse gözle görülür bir yumuşama yaşanır. Ziraat Odası Reisi ve Tıbbiye Nazırı'nın katılımlarıyla düzenlenen bir toplantıda mesele enine boyuna tartışılarak ilaç yapımında pek tercih edilmediği ve alım-satımının haram, istimalinin de zararlı olması gerekçeleriyle yasaklanmasının çiftçiler ve memleketin aleyhine olduğu dile getirilir. Hem zaten bunlar meselenin eczane ve attarlarda satılıp satılmaması yönüyle alakalıdır ki bundan ecza ya da keyif verici olarak faydalanmayan çiftçileri ilgilendirmez. Dahası İzmir ve civar çiftçilerin bunu Mısır, Hindistan ve Çin'e götüren tüccarlardan elde ettikleri yüksek gelir göz göre göre Yunanistan'a terk edilmekte, bundan da en çok öşür geliri azalan devlet zarar etmektedir. Şu halde yasak bir an önce kaldırılmalı ama suistimallerin önüne geçmek için de ürün toptan tüccarına verilmeli, perakende satan olursa da cezalandırılmalıdır. Şura-yı Devlet, Ziraat Oda-

253 "Esrarın Men'i Zer'i Hakkında Makam-ı Sadaret-i Azimden Ticaret Nezaret-i Celilesine Mevrud Tezkere-i Sâmiyye, 17 Safer 1293 (15 Mart 1876)", *Düstur*, I. Tertip, cilt III, Matbaa-ı Âmire, Dersaadet, 1876, s. 590; yasağın 1863'ten sonra Osmanlı Donanması'nda ahşap gemilerin yerini vapurların almaya başlamasıyla kendirin stratejik önemini yitirdiği zamana tesadüf etmesi manidardır; Nurcan Bal, *XIX. Yüzyıl Buharlı Gemiler Dönemi Osmanlı Bahriyesi*, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018, s. 181; bu bilgi ve belge için Osmanlı Donanması hakkındaki çalışmalarıyla ileride adından çokça söz ettireceğini umduğum dostum Enes Depe'ye müteşekkirim.

254 BOA, ŞD, 290/44, 21 Muharrem 1299 (13 Aralık 1881); ŞD, 1178/13, 21 Recep 1302 (6 Mayıs 1885).

255 BOA, DH.MKT, 1338/42, 7 Safer 1299 (29 Aralık 1881).

sı'nın bu teklifini, ekimin diğer ülkelerde de yasak, öşrünün ise hazine için kayıp sayılamayacak, oysa yasak kaldırıldığında ortaya çıkacak zararın telafi edilemeyecek boyutta olduğunu söyleyerek reddeder.[256]

Bundan bir yıl sonra Derviş Paşa'nın oğlu Miralay Ahmed Bey'in Suriye Vilayeti Bikaü'l-aziz Kazası'ndaki çiftliğinde, ihraç edilmek şartıyla esrar yetiştirme izni istemesi üzerine ekim yasağı tekrar gündeme gelir. Fakat bu sefer daha sistemli hareket edilerek öncelikle ziraatinin yapılıp yapılmadığı, yapılıyorsa da miktarı ve maddi getirisinin ne olduğu elçilikler yoluyla Avrupa ülkelerine tek tek sorulur.[257] Alınan cevaplara göre, Avusturya ve Macaristan,[258] İngiltere,[259] İtalya[260] ve Karadağ'da[261] ekim serbest, ama mahsul miktarı ile değeri belirsizdir; Sırbistan, Almanya,[262] Fransa ve Rusya'da[263] yasak değilse de ekilmez; İsveç, Norveç ve Felemenk'de iklimden dolayı yetişmez;[264] İspanya'da ise sınırlıdır.[265] Neticede Şura-yı Devlet haksızdı, ama bunu kararına yansıtmadı. Avrupa'ya ihraç edilmek üzere sadece Gemlik, İnegöl ve Kirmastı'dan elde edilecek senelik esrarın altmış bin lira değerinde olması dahi durumu çiftçilerin lehine çevirmeye yetmedi.[266]

---

256 BOA. A. MKT. MHM., 489/10-1, 22 Cemaziyelahir 1303 (28 Mart 1886); ŞD, 1180/3, 5 Cemaziyelevvel 1303 (9 Şubat 1886).

257 BOA, MV, 14/65, 8 Rebiülevvel 1304 (5 Aralık 1886).

258 BOA, HR.TO, 111/132, 16 Ekim 1887; HR.TO, 111/136, 21 Ekim 1887.

259 BOA, HR.TO, 62/47, 29 Ocak 1887.

260 BOA, HR.TO, 97/19, 9 Şubat 1887.

261 BOA, HR.TO, 47/16, 18 Şubat 1887.

262 BOA, HR.TO, 20/7, 20 Ocak 1887; HR.TO, 33/5, 20 Ocak 1887.

263 BOA, HR.TO, 82/92, 3 Mart 1887; HR.TO, 91/5, 4 Mart 1887.

264 BOA, HR.TO, 51/81, 23 Ocak 1887; HR. TO, 51/83, 4 Nisan 1887.

265 BOA, HR. TO, 68/19, 3 Ocak 1887.

266 Tartışmaların sıcaklığını koruduğu günlerde Gemlik, İnegöl ve Kirmastı havalisinde yıllık altmış bin liralık esrar yetiştirilip Avrupa'ya ihraç edilebileceği, gelgelelim yasak yüzünden bölge halkı ve hazine aleyhine bu fırsatın Yunanistan'a kaptırıldığı öne sürülerek Ticaret ve Nafia Nezareti'nden ekime izin ver-

Tahmin edilebileceği gibi gizliden gizliye[267] veya kanunsuz yollardan[268] ekime devam edilmişti. Geleneksel üretim tarzının hâkim olduğu ülkede bu ısrarın sebebi elbette bir tek esrarkeşlerin doyurulamaz talebini karşılamak değildi. Buna karşın Osmanlı idaresi günümüz yönetimlerinden farklı davranmayarak elde edebileceği endüstriyel ve ticari faydanın yanında devede kulak kalan sorunu gidermek için yine de yorganı yakmayı tercih etmişti. Dönem itibariyle çözümün, var olması suç olmayan bitkiyi tümden ortadan kaldırmaktan ziyade bağımlılığın tedavisinde yattığını anlamaları beklenemezdi, ama müptelalar her koşulda amaçlarına ulaşırken, kaybedilenin genelin çıkarları olduğunun görmezden gelinmesi de anlaşılır değildir.

Sınır tanımazlar

Esrarla mücadelenin zorunlu bir safhası da ülkeler arası trafiğin önüne geçmekti. Yerelde ekimi tamamen durdurulsa dahi dışarıdan kaçırılan esrarın önü alınmadıkça ne keyif âlemlerinin dumanı dağıtılmış ne de dağıtılsa bile tekrardan peyda olmayacağı güvence altına alınmış olurdu.

Osmanlı Devleti için kaçakçılık sorununun odağında bu

---

mesi istenir. İlgili vesika yokluğundan dolayı nezaretin buna ne cevap verdiği bilinmiyor, ama ilerleyen yıllara ait belgelerden herhangi bir geri adım atılmadığı ya da esnekliğe gidilmediği anlaşılıyor; BOA, DH.MKT, 1850/54, 8 Zilhicce 1308 (15 Temmuz 1891); bu yıllarda Bursa'nın tamamında yıllık kenevir üretim hacmi 71.100 kg'dı; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, cilt IV, Ernest Leroux, Paris, 1894, s. 16.

267 Pazarköyü Kazasının Cedid Nahiyesi ahalisinden bazılarının gizlice esrar ektiği haberi üzerine bunların sökülüp yakılması için bölgeye görevliler gönderilmiştir; BOA, DH.MKT, 2364/35, 25 Safer 1318 (24 Haziran 1900); BEO, 1613/120920, 12 Şevval 1318 (2 Şubat 1901); ŞD, 1577/16, 5 Recep 1319 (18 Ekim 1901).

268 Pazarköyü kaymakamı kendi hesabına para toplanması karşılığında esrar yetiştirilmesine göz yumduğu gerekçesiyle tutuklanmıştır; BOA, DH.MKT, 2413/121, 18 Cemaziyelahir 1318 (13 Ekim 1900).

işin adeta meslek haline getirildiği iki ülke, Yunanistan ve Mısır vardı. Bilhassa Mısırlı zehir tacirlerinin teşkilat bakımından günümüz uyuşturucu şebekelerinden farkı yoktu. Birçoğu yüksek tahsilli Ermeni ve Yunan elebaşlarının emrinde çalışan bu çeteler nakil için bugün de rastlanan türden kurnazca yöntemlere başvururlardı. Kadın mantolarının büyük düğmeleri, lokum, ceviz, kavun, karpuz, sabun, kumaş tomarları, elbise denk veya ayakkabı ökçeleri içine yerleştirdikleri esrarı kâh Amerikalı veya İngiliz seyyah kılığında kâh para karşılığında susturdukları memurlar aracılığıyla kaçırıyorlardı. Bu suç odakları karşısında Mısır hükümetince sarf edilen onca çabaya rağmen çaresiz kalınıyordu.[269] İngiliz işgali yıllarında nitekim artık pes edilerek son çare yasallaştırma yoluna gidildi.[270] Osmanlıların aleyhinde olan bu uygulama ihracatçıların aynı zamanda müşteri olmaları nedeniyle bu kez de içinden çıkılmaz bir döngüyle sonuçlandı.[271] Anlaşılan, kuru keyfin folklorla bütünleştiği bir yerde tutkunlarının gözünden düşürülmedikçe, ne yapılırsa yapılsın durdurulabilmesinin imkânı yoktu.

Akdeniz'deki önlenemez trafiğin hedefi bazen Osmanlı bazen de havzanın diğer limanlarıydı. Örneğin, bir defasında Yunan bandıralı bir vapurla Pire'den İstanbul'a gelen emanetçi Panayot'a ait soğan dolu bir çuvalın içinde yedi kıyye (9 kilo) esrar yakalanarak Rüsumat Emaneti'nce mü-

269 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. 39-41.

270 Mısır'daki haşiş sorunu İngilizlerin işgal yıllarında da gündemdeydi. İngilizlerin Mısır kolluk kuvvetleriyle beraber yürüttükleri mücadele için bkz. Harold Tollefson, *Policing Islam: The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police, 1882-1914*, Greenwood Press, ABD, 1999.

271 Gabriel G. Nahas, a.g.m., s. 429-430; haliyle yasak bir süre sonra tekrar yürürlüğe girdi; Wilbur F. Crafts vd., *Intoxicants & Opium in all Lands and Times*, Washington, 1900, s. 74; Suriye'de ise yetiştirildiği Şam ve Halep'te tüketiliyor, ne pek kaçırılıyor ne de ihraç ediliyordu; John Bowring, *Report on the Commercial Statistics of Syria*, Londra, 1840, s. 18.

sadere edilmişti.[272] Bir başka sefer Pire'den Selanik'e gelen Fransa bandıralı vapurun yolcularından Yenişehirli Hüseyin ve Kıbrıslı Hüseyin'in malları arasında revolver fişeği, dinamit, hartuç fitil ve kapsülün yanında bir sandık da, yaklaşık yüz kıyye (128 kilo) esrar yakalanmış ve bunlar kaptan tarafından polise teslim edilmiş, ama ne hikmetse esrar dolu sandık alıkonulmuşu. Bu usulsüzlük üzerine Selanik rüsumatı, İzmir üzerinden Suriye'ye devam etmekte olan vapurun teftiş edilmesi gerektiğini İstanbul'a, İstanbul da Aydın, Beyrut, Halep ve Adana vilayetlerine bildirmişti.[273] Her iki vakada da muhtemelen hedef çok sayıda bağımlının müşterisi olduğu kârlı İstanbul piyasasıydı. Gram hesabı satıldığında hem büyük bir servet sağlayacak hem de sayısız kişinin ihtiyacını giderecek ürüne neyse ki alıcılara ulaşamadan el konulabilmişti, ama her defasında bu denli dikkatli olunamadığı hesaba katılırsa, ekim yasağının İstanbullu esrarkeşlerin rutininde ciddi bir sarsıntıya yol açmadığı tahmin edilebilir.

Başka bir kaçakçılık hadisesindeyse bu kez hedef İngiliz denetimindeki Mısır, fakat muhatap yine Osmanlı idaresiydi. Şöyle ki, İskenderiye limanına demirlemiş bir Yunan gemisinde esrar olduğu şüphesiyle arama yapılacakken beklenmedik bir direnişle karşılaşılmıştı. Bunun İstanbul'u ilgilendiren kısmıysa bu durumda yapılacak şeyin onun kararına bağlı olmasıydı. Zira 1855'te Yunanistan ile imzalanan bir antlaşmayla her iki ülke tüccarının bir diğerinin limanına yasaklı mal sokması durumunda ülkelerin o gün yürürlükte olan yasa ve nizamlarının uygulanacağı kararlaştırılmıştı. Yani şu halde gemi eğer Osmanlı Devleti'nde esrar halen yasaksa teftiş edilebilirdi. Haliyle İstanbul ge-

272 BOA, Y.Mtv., 67/97, 28 Safer 1310 (21 Eylül 1892).

273 BOA, Y.A.HUS, 308/129, 13 Rebiülevvel 1312 (14 Eylül 1894); BEO, 475/35608, 15 Rebiülevvel 1312 (16 Eylül 1894).

minin denetlenebileceğini ve eğer esrar ele geçirilirse de tereddütsüz zapt edilip yakılabileceğini bildirmiştir.[274] Mısır hükümetinin buna uyup uymadığı bilinmez ama Osmanlıların ne kendi ne de başka bir ülke toprakları üzerindeki müdahalesi kurnaz kaçakçıları durdurmaya yeter. Eldeki birkaç donanımsız gemiyle bunu başarmak zaten mucize olurdu ki, sırf bu sebepten Yunanlar Trablusgarb'a bağlı Tobruk sahillerine bir sene zarfında yedi gemi esrar sokabilmişlerdi.[275]

Osmanlı Devleti bu maddenin topraklarına girmemesi konusunda gösterdiği hassasiyeti elinden geldiğince kendi topraklarından kaçırılmaması hususunda da göstermiştir. Örneğin bir defasında Mısır veya Avrupa ülkelerine dağıtılmak üzere Tobruk limanında bekletilen on yedi denk (balya) esrar ele geçirilmiş ve hiçbir suistimale fırsat verilmeksizin müsadere edilerek yakılmıştır.[276] Keza bu yolda görevlilerin ihmal ve usulsüzlükleri de karşılıksız bırakılmamıştır. Esrar yüklü bir vapurun, yükünü Trablusşam'a indirdiği sırada görevlerini gerektiği gibi yerine getirmeyen rüsumat memuru ve kolluk kuvvetleri, bizzat buraya gönderilen Beyrut Jandarma Kumandanı nezaretinde soruşturmaya alınmıştır.[277]

Sınır tanımaz zehir ticaretinin ağır cezalar ve uzun yolculukların olağan çekincelerine rağmen tacirleri cezbeden tarafı şüphesiz ki kazancıydı. Esrarkeşler için esrar ne ise kaçakçılar için kazanç da oydu. Birinin zahmetsiz zevk beklentisi diğerinin elinde kolay paraya dönüyordu ve tıpkı bugün olduğu gibi illegal bir hazza hizmet etmeyi önlemenin önündeki en büyük engel de buydu. Bu çıkmazın içerisinde bir-

274 BOA, A. MTZ.(05), 5-A/136, 11 Ramazan 1311 (18 Mart 1894)

275 BOA, DH.MKT, 826/70, 19 Zilhicce 1321 (7 Mart 1904)

276 BOA, DH.MKT, 780/50, 1 Şaban 1321 (23 Ekim 1903); ŞD, 2334/12, 23 Safer 1322 (9 Mayıs 1904).

277 BOA, DH.MKT, 2836/30, 19 Cemaziyelevvel 1327 (8 Haziran 1909)

kaç yüz kilosu şans eseri yakalanırken, muhtemelen kimseye fark ettirmeden kaçırılan çok daha fazlası, ulaştığı satıcıların torbalarından kimliği belli belirsiz binlerce müptelayla buluşuyordu.

Torbacılar

Ekimi veya ülkeye girişi önlenemeyen esrarın kullanıcıya ulaşmasını engellemenin bir yolu da güvendiği belirli sayıda kişiye hizmet veren sokak satıcıları, yani günümüz jargonuyla *torbacıları* enselemekten geçiyordu. Fakat içtiğinin üreticisi olmayan pek çokları için yokluğu düşünülemez bu kişileri yakalamak kaçakçılarla uğraşmaktan basit ya da daha az zahmetli değildi.

Esrar genelde bu işle malum çevreler ve mekânlarda çoğunluğu yine içici olan kişilerce alınıp satılırdı. Erken zamanlar için bu yerlerin başında Süleymaniye Külliyesi'nin altındaki sıralı dükkânlardan oluşan Tiryaki Çarşısı gelirdi. Evliya Çelebi'ye göre burada günlerini bir yandan esrar satıp bir yandan da bunu yiyerek güle oynaya geçiren "esnâf-ı bengciyân" (esrar satıcıları) adında 16 dükkândan müteşekkil 60 kişilik bir esnaf grubu dahi vardı.[278] Bunlar keyif verici karşıtı görüşlerin yasal olarak etkisini henüz göstermeye başlamadığı zamanların en popüler tedarikçileriydi. Yasaklama ve kovuşturmaların birbirini takip ettiği günlere kadar esrar kahvehanelerine yakınlıklarıyla müptelaların hem yer hem de açıktan açığa madde ihtiyacını karşılıyorlardı. Yasakla beraber tarihe karışarak bağımlıların hayallerinde kaldılar, ama faaliyetlerine seyyar beng taciri, torbacılarca de-

278 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt I, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1314, s. 602; ilginçtir, Çelebi'nin çağdaşı Hazerfen Hüseyin Efendi İstanbul'daki erbab-ı hiref dükkânları arasında afyoncu ve macuncuları zikretmesine rağmen bengci esnafından söz etmez; Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, TTKY, Ankara, 1998, s. 53.

vam edildi. El altından da olsa halen buralarda rahatlıkla esrar bulunabiliyordu.[279]

Esrar alışverişi ilgili ilk yasakta men edilmiş ve uygulanacak ceza bakımından rüşvet, zina, fuhuş ve hırsızlık gibi suçlardan ayrı tutulmamıştır. Kahveci Mehmed, Hasan, Ahmed ve Sansar Mustafa 1751 yılında bu suçtan yakalandıklarında nitekim bir rüşvetçi ya da hırsızdan farklı muamele görmeyerek Bursa'ya sürgün edilmişlerdir.[280] Bundan on yıl sonra Bahçekapı Haseki Hamamı külhanında sakin, kimliği belirsiz bir satıcı da aynı şekilde soluğu Molova Kalesi'nde alır.[281] Kahveci esnafından Hacı Süleyman, Ali Çavuş, Mehmed ve Mustafa'nın adlarının karıştığı olayda ise suçlular yalnızca bir aylık hapisle cezalandırılır. Böyle olmasında, adı geçenlerin kendilerini adeta mağdur yerine koydukları şikâyet dilekçelerinin payı büyüktür. Buna göre, esrar sattılar diye dükkânlarının kapatılması yetmezmiş gibi bir de üstüne mahkûm edilmeleri düpedüz haksızlıktı, çünkü İstanbul'da aynı yolu izleyen diğer pek çokları gibi bu işi usulüne uygun şekilde vergisini ödeyerek yapmışlardır. Eğer yasaksa onlar da aynı cezaya çarptırılmalı, değilse o zaman göz göre göre yapılan bu ayrımcılık bir an önce giderilerek satış için kendilerine ruhsat verilmeliydi.[282] Kahvecilere kalırsa torbacılık her Osmanlı'nın vergisini verdiği sürece rahatlıkla yapabildiği yaygın bir iş kolu gibi görünür. Oysa bu aralık ne resmiyette ne de uygulamada böyle bir hakka rastlanır. Eczacıların sahibi olduğu kısıtlı satış

279 Richard R. Madden, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, cilt I, Henry Colburn, Londra, 1829, s. 23-24; Théophile Gautier, *Constantinople*, Michel L. Fréres, Paris, 1853, s. 120 ve *Constantinople of To-Day*, Londra, 1854, s. 122; Richard Davey, *The Sultan and his Subjects*, Chatto & Windus, Londra, 1907, s. 73.

280 Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Emin Yayınları, İstanbul, 2009, s. 203-204.

281 BOA, C. ZB, 73/3613, 29 Rebiülahir 1179 (15 Ekim 1765).

282 BOA, MVL, 180/79, 6 Cemaziyelahir 1273 (1 Şubat 1857).

hakkının kendilerini de kapsadığını sanmış veya pek çok kişi yapınca bunda kanunen bir sakınca olmadığı vehmine kapılmış olmalılardır. Aslında üzerinde durulması gereken onların bu yanılgıya nasıl düştüklerinden çok iddialarının doğru olup olmadığıdır, zira eğer doğruysa eksiksiz bir resme ulaşmak için esrarkeşlerin Osmanlı İstanbulu'nun kültürü ve süfli sınıfları arasındaki boyutu ve yerini yeniden düşünmek gerekir.

Haşiş, esrar kahvehaneleri dışında kahvehane ve görünürde alakasız daha pek çok yerde alınıp satılırdı. Bu yerler arasında içime müsaade edilmediği halde alıcısına yönelik küçük çaplı üretim yapılanları dahi vardı. Örneğin, Mehmed ve Mustafa berber oldukları halde dükkânlarında esrar yetiştirip satmaktan dolayı müşterilerinin birkaçıyla beraber tutuklanmışlardı.[283] Kimi berber, kimi kahveci esnafından Mustafa, Selim, Ali ve Hacı Mehmed'in akıbetleri de farksızdı. Ama hapisteyken satış için gümrük ödediklerini ve bunu yasaklayan karardan habersiz olduklarını belirterek beraatlerini talep etmişlerdi.[284] Aynı taleple Tahtakale'den Hacı Mehmed, Bayezid'den Farsî ve Maraşlı Mehmed ile Kasımpaşa'dan Hacı Mehmed ve Pedros'un adlarının karıştığı hadiselerde de karşılaşılır. Bu defa kimi kendisi içip kimseye satmadığı, kimi simsarlığını, kimiyse vergisini ödeyerek ticaretini yaptığını söyleyerek yakayı kurtarmaya çalışmış ve başarılı da olmuşlardır. Halbuki bu aralık yasa ve uygulamada benzer vakaların farklı sonuçlara bağlanmasına neden olacak bir esneme ya da değişim olmamıştı. Bu da kanuni bir belirsizlik olduğunu akla getirir ki, nitekim yasa 1863'te güncellenerek açık bir dille bir kez daha tekrarlanır. Buna göre, eczaneler dışında hiçbir kahvehane, kahveci ve attar esrar satmayacak, aksi halde bir haftadan iki seneye

---

283 BOA, A.MKT.NZD, 77/17, 12 Receb 1269 (21 Nisan 1853),

284 BOA, MVL, 179/53, 18 Cemaziyelevvel 1273 (14 Ocak 1857).

hapis, bir altın mecidiyeden yirmi beş altın mecidiyeye kadar da para cezasına çarptırılacaklardır.[285] Gel gör ki ne böylece kapsam ve ceza yönünden yanlış anlama ve yorumlarla olanaksız hale getirilen yasa ne peşi sıra artırılan teftişler[286] ne de uslanmaz kimi kahvehanelerin kapısına kalıcı kilitlerin vurulmasını öngören türden sert tedbirler sonuç verir.[287] Satıcı ile alıcı arasındaki dirençli çıkar döngüsü her halükârda dönmeye devam eder. İki taraf için de elde edilen tatmin, çekilen cezanın acısından küçük değildir. Sonuçta, bir yerde hayatın dayanma gücü gerektiren zorluklarını kolayca aşma güvencesi verilen bir haz varsa, talep edeni de arz edeni de her zaman vardır.

İstanbul kadar değilse de taşrada da bağımlıların arzusunu karşılamaya yeter ölçüde bir trafik vardı. Gün olur, Pazarköyü Cedid Nahiyesi sakinlerinden Krikor ve Ohan'ın yakalattığı 18 kilo esrar,[288] gün olur, Gemerekli Kalaycıoğlu Manas'ın kardeşi Bogos'a gönderirken yakalattığı 6,5 kg esrar, 16 kiloyu geçkin esrar tozu ve 25 kiloya yakın da tohum ele geçirilirdi.[289] Karamürsel'de olduğu gibi, bazen de bir gümrükte kaza dahilinde üretilip oraya buraya sotelenmiş esrar sömekleriyle karşılaşılırdı.[290] Birkaç kişiye fazla gelecek bu miktarlar taşranın gözden uzak tarlalarından bazen nakledildiği ilk yerin, bazen de dönüp dolaşıp girdiği kârlı İstanbul piyasasının torbacıları elinde paraya dönerdi.

285 BOA, MVL, 856/55, 29 Rebiülahir 1280 (13 Ekim 1863); İ. MVL, 495/22414, 23 Cemaziyelevvel 1280 (5 Kasım 1863).

286 BOA, ZB, 601/130, 2 Şaban 1324 (21 Eylül 1906).

287 BOA, ZB, 389/165, 17 Kanunievvel 1322 (30 Aralık 1906); ZB, 347/134, 26 Ağustos 1323 (8 Eylül 1907).

288 BOA, DH.MKT, 2546/14, 5 Receb 1319 (18 Ekim 1901); ŞD, 1579/8, 17 Rebiülahir 1319 (3 Ağustos 1901).

289 BOA, BEO, 2533/189930, 16 Muharrem 1323 (23 Mart 1905); DH.HMŞ, 10/66, 6 Safer 1323 (12 Nisan 1905); DH.MKT, 2608/72, 6 Safer 1323 (12 Nisan 1905); DH.MKT, 946/6, 6 Safer 1323 (12 Nisan 1905).

290 BOA, DH.MKT, 1913/95, 19 Cemaziyelahir 1309 (20 Ocak 1892).

Olağan güçlüklerin yanında bu döngüyü iyice içinden çıkılmaz hale getiren bir etken de görevlilerin ihmal ve suistimalleriydi. Kayda göre bir defasında Galata rıhtımına yanaşan Gemlik vapurunun yolcularından Emanetçi Vasil'in çantasında sakladığı 8-9 kıyye (28,8 g) esrar gemi yazıcısının ihbarına rağmen Mahmud ve Ahmed isimli memurların ihmalkârlığı yüzünden ele geçirilemeden kaçırılmıştı.[291] Polis memuru Bağdatlı Abdulaziz Efendi ise safını değiştirerek esrar alışverişine bulaşmış ve soluğu hapiste almıştı.[292] Bahçekapısı civarındaki bir ecza deposunda müsaade edilenden çok fazla –33 kıyye (42,306 g)– esrar yakalanmasına bakılırsa,[293] verilen hakkı kötüye kullananlar yalnızca görevliler de değildi.

Yasal belirsizlik, ihmal, suistimaller ve bağımlılığı tedavi etmenin güçlüğü gibi zorlayıcı etkenler sorunun bu aşamasında beklenenden çok günü kurtaran sonuçlara ulaşmaya imkân vermiştir. Her koşulda savunmasız bir açıklık bulabilen böylesi köklü bir alışkanlık karşısında alınan bu netice yine de az değildir. Nispeten kalıcı çözümler ancak devletin tebaası üzerinde ahlâki ve yaşamsal güdülemelerden beslenen mükeyyifat karşıtı bir anlayışı hâkim kılmasıyla sağlanabilirdi, ama Osmanlılar tıbbi ve sosyal açıdan neye mal olduğunu bildikleri halde çoğunlukla haramlığını öne çıkarmakla yetinmişlerdir. Onlarca unsurla örülü resmin tamamına yeterince bakılmadan tek tek suçluların caydırılması yoluna gidilmiş ve bu işte bugün ne kadar başarılı olunabiliyorsa ancak o kadar başarılı olunabilmiştir.

---

291 BOA, ZB, 370/85, 2 Nisan 1322 (15 Nisan 1906); ZB, 370/75, 9 Mart 1322 (22 Mart 1906).

292 BOA, DH.EUM.VRK, 12/14, 9 Safer 1332 (7 Ocak 1914).

293 BOA, DH.EUM.THR, 53/65, 26 Şevval 1328 (31 Ekim 1910).

Son çare

Harcanan onca mesaiye rağmen durdurulamayan esrar döngüsünü bozmanın bir yolu daha vardı: Kullanıcıları caydırmak. Eğer bunda başarılı olunursa amaçlanan hedefe kestirmeden varılmış olunurdu.

Osmanlı idaresi esrar istimalini haramlığı konusundaki fetva gereğince 1723 yılında yasakladı. Uzunca bir süre görmezden gelindiği halde elbette bundan önce meşru sayıyor da değildi. Aslına bakılırsa bir asır öncesinin tütün yasağı bu ve benzeri keyif verici maddeleri de kapsıyordu. Afyonkeş hekimbaşıyı aşırı doz afyonla öldürtecek denli[294] sertliğiyle tanınan IV. Murad'ın vefatının ardından yasağın etkisini yitirmesiyle tekrardan gün yüzüne çıkan da nitekim yalnızca tütün değil, keyif vericilerin tümü oldu.[295] Hatta tütünün şer'i konumu hakkındaki tartışmalardan bazıları esrarın haram kılınışı örneği üzerinden yürütülüyordu.[296] Biri üzerinde alınan bir karar dolayısıyla diğerinin akıbetini de belirliyordu. Toplumun tüm kesimleri arasında asırlardır kullanılıyor olmasına rağmen 1723'ten önce doğrudan doğruya bu maddeyi hedef alan bir kanuna ihtiyaç duyulmamasının nedeni de muhtemelen buydu.

1724 ve 1725 yıllarında genişletilerek tekrarlanan yasağın öngördüğü hapis ve sürgün cezaları ayrım gözetilmeksi-

294 Sultan Murad, Hekimbaşı Emir Çelebi'yi afyon bağımlılığından dolayı ölümüne neden olacak miktarda afyon yutmakla cezalandırmıştı; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, cilt II, haz. Mehmet İpşirli, TTKY, Ankara, 2007, s. 873-874.

295 M. De M. D'Ohsson, *Tableau Général de L'Empire Othoman*, cilt IV, De L'Imprimeire de Monsiur, Paris, 1791, s. 72-73.

296 Akhisârî, Saruhanî Ahmed b. Mehmed Rûmî, *Risâle fî beyâni âdem-i cevâz İstimalî'l-Duhân (Risâletü'd-Duhâniyye)*, Manisa İl Halk Kütüphanesi Zeynelzâde Koleksiyonu, nr. 45 Ak Ze 1602/1, tarihsiz, vrk. 4b-5a; bu yazmanın konu edildiği doyurucu bir çalışma ve ilgili yerler için bkz. Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî, *Tütün İçmek Haram mıdır? Bir Osmanlı Risalesi*, haz-nşr. Yahya Michot, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 63-66.

zin uygulandı. 1738'de Şeyh Ali Halveti, Seyyid Cemal Halveti, Seyyid Ahmet, Seyyid Mustafa, Lüleci Süleyman, Ahmed ve Mehmed, aralarından birinin Sultan Bayezid civarındaki dükkânında esrar çekerken yakalandıklarında tarikat mensubu ve peygamber soyundan olmalarına bakılmaksızın Bursa'ya sürüldüler. 1747'de Çatalçeşme civarındaki bir handa aynı vaziyette basılan Ali ve Osman'ın başına gelen de farksızdı.[297] Başlangıçta Kalenderîlere duyulan öfkeden kaynaklanıyormuş gibi görülen yasağın hedefinde her kim olursa olsun, esrar kullanan herkesin olduğu açıktı.

Esrar meclisleri genelde kahvehane, han, hapishane, öğrenci yurt ve bekâr odaları gibi ortam ve imkân açısından elverişli yerlerde kurulurdu.[298] Başı elbette kahvehane ve esrar kahvehaneleri çekerdi. Nitekim Süleymaniye Bimarhanesi'nin jurnalinde ifşa edildikleri günden beri hedefteydiler.[299] Haklarında şikâyet veya şüphe olduğunda denetlenir, suçu sabit olanlar kapatılır, sahipleri ise hapsedilirdi. Hacı Mustafa, Ali, Mehmed ve İsmail bu gerekçeyle Sultan Bayezid civarındaki kahvehanelerine kilit vurularak hapsedilmişlerdi.[300] İhtisab Nazırı, görevlileri böylesi vakalara karşı daha dikkatli olmaları konusunda kesin bir dille uyarıyordu,[301] ama ne yazık ki onların elinden de bir şey

297 Ali İhsan Karataş, *a.g.e.*, s. 202; bu tarihten sonra tek bir olayın dışında esrar kaynaklı sürgün vakalarına rastlanmaz. 1902'de meydana gelen bu olay ise zaten sürgünde olan Karinabadlı Hasan'ın firar edip geldiği kız kardeşinin evinde esrar içtikten sonra çıkardığı gürültü nedeniyle tutuklanarak tekrar Diyarbakır'a sürgün edilmesidir; BOA, ZB, 420/40, 21 Mayıs 1318 (3 Haziran 1902).

298 Her türden *aykırılığa* imkân veren yapılarıyla bekâr odaları ve hanları için bkz. Onur Gezer, "Çizginin Dışındakiler: Osmanlı İstanbul'unun Aykırı Bekârları ve Bekâr Girer "Melek Girmez" Odaları", *Osmanlı İstanbulu, II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri, 27-29 Mayıs 2014*, ed. Feridun M. Emecen vd., İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2014, s. 523-552.

299 BOA, İ.DH, 229/13732, 26 Rebiülevvel 1267 (29 Ocak 1851).

300 BOA, MVL, 179/59, 15 Cemaziyelevvel 1273 (11 Ocak 1857).

301 BOA, MVL, 305/21, 24 Cemaziyelevvel 1273 (21 Ocak 1857).

gelmiyordu. Kapatılan mekân veya dağıtılan ortam ne yapılırsa yapılsın daha üzerinden birkaç gün geçmeden aynı yerde ya da biraz ötede tekrar toplanıyor,[302] kaçan da yakalanan da eksik olmuyordu. Bir gün, Ereğlili Mustafa'nın Beyoğlu'ndaki kahvehanesinde Bahriye Mülazımı Sabahaddin Efendi ile birkaç başıbozuk müptela,[303] başka bir gün farklı bir yerde adı sanı belirsiz başkaları. Gidişat devletin aleyhineydi, şikâyet veya şüphe üzerine farklı semtlerin kötü şöhretli dükkânlarına yapılan baskınlar sarf edilen tüm çabaya karşın her nasılsa bir tek, mesela, Bâb-ı Âli civarındaki Hacı Mehmed'in kahvehanesinde esrar, nargile ve bunu tartmada kullanılan terazi gibi şeylerin yakalanmasıyla sonuçlanıyordu.[304] Hasan Bahri'nin de belirttiği gibi demek ki herkesçe bilinmelerine rağmen öyle kolay kolay suçüstü yapılamıyorlardı.[305] Esrara ulaşmada sergilenen üstün organizasyon becerisi anlaşılan müdavimi olunan mekânları koruyup kollamakta da gösteriliyordu. Paralelinde denetimler sıklaştırılıyor, Balat'ta İzzet'in başına geldiği gibi, bazen yakalanan küçük bir esrar nargilesi bile bir yerin, suçüstü yakalanmasına ihtiyaç duyulmaksızın kapatılmasına yetiyordu.[306] İleride, 1913'te Polis Nizamnamesi'ne eklenen yeni bir maddeyle bu uygulamaya resmiyet de kazandırıldı. Herhangi bir yerde bir esrarhane açıldığı haber alınırsa, artık gözle görülüp görülmediğine bakılmadan basılacak, esrar veya nargile ele geçirilecek olursa el konularak kapatılacak ve eğer sahibi dükkânını tekrar açmak isterse, bir daha asla esrar içirmeyeceğine dair noter tasdikli bir kefaletname

302 "Kokain ve Esrar Mübtelaları", *Resimli Ay*, cilt 1, sayı 6, Temmuz 1340, s. 6; Marcel Monmarché, *De Paris a Constantinople*, Librairie Hachette, Paris, 1914, s. liv.

303 BOA, ZB, 388/140, 27 Teşrinievvel 1322 (9 Kasım 1906).

304 BOA, ZB, 308/50, 18 Temmuz 1323 (31 Temmuz 1907).

305 Hasan Bahri, *a.g.e.*, s. mukaddime.

306 BOA, DH.EUM.VRK, 7/60, 5 Rebiülevvel 1329 (6 Mart 1911).

düzenlemekle 10 liradan 100 liraya kadar kefalet ödemeye mecbur kalacaktı.[307]

Esrar, tecrübesizlikleri yüzünden heveslerine kolay kapılan öğrenciler arasında çok yaygındı. Bunların başında da askerî mektep talebeleri geliyordu. Oysa akıl, ruh ve beden sağlığı açısından üzerlerinde en çok durulması gerekenler de onlardı. Nitekim Maiyyet-i Seniyye Komisyonu da bu yüzden bir toplantı düzenleyerek aklı izale etmesi gibi zararlarından bahisle kullanılmasının önüne geçilmesi için içen askerlerin gerekirse hapsedilmesi, öğrencilerinse okuldan atılması kararına vardı ve bundan tüm askerî mekteplerin haberdar edilmesini istedi. Seraskerlik de bu amaçla bir nizamname hazırlayarak ilgili yerlere gönderdi.[308] Tabib Yüzbaşı Fahreddin ve Kulelili bir öğrencinin atılması vakaları istisna tutulursa görünüşe göre bununla belirgin bir başarı da sağlandı.[309] Yakalanan düzen sonraki yıllarda askerlere esrar satışının menine yönelik yürürlükte olan cezanın yeterli görülmeyerek yenisiyle değiştirilmesi gibi çalışmalarla özenle korunmaya çalışıldı.[310]

Esrarın fazlaca tüketildiği yerlerden biri de 19. yüzyılın yeni ceza araçları, hapishanelerdi. Uygun koşullarıyla çoğunluğu aynı zamanda esrarkeş de olan suçluların gözünde tercih edilebilir birer esrar meclisinden farksızlardı. Elbette bu, mahkûmların mevcut durumlarından dolayı bundan mesul tutulmadıkları anlamına gelmiyordu. Önlenmesi için dışarıda sarf edilen çabanın aynısı sorumluluların kim olduğuna bakılmaksızın burada da sergileniyordu. Örneğin,

---

307 BOA, DH.MB.HPS, 132/10, 6 Cemaziyelahir 1339 (15 Şubat 1921); Mustafa Galib, *a.g.e.*, s. 114-115.

308 BOA, Y.Mtv, 52/39, 9 Zilhicce 1308 (16 Temmuz 1891); BOA, Y.Mtv, 74/28, 7 Receb 1310 (25 Ocak 1893).

309 BOA, DH.MKT, 149/46, 11 Cemaziyelevvel 1311 (20 Kasım 1893); BOA, Y.PRK.AZJ, Dosya No.53, Gömlek No.3, 13 Receb 1325 (22 Ağustos 1907).

310 BOA, DH.İD, 87-1/30, 04 Cemaziyelevvel 1329 (3 Mayıs 1911).

bir defasında Beyoğlu Hapishanesi'ne esrar sokulduğu ihbarı üzerine kapsamlı bir soruşturma başlatılarak hapishane müdüründen gardiyanına, yazıcıdan tutukluya kadar şüpheli herkesin ifadesi alınmış ve sonucunda nargilenin serbest olmasını fırsat bilen mahkûmların bunun içinde gizli gizli esrar içtikleri anlaşılmıştı. Bundan da gardiyanların gerekli ihtimamı göstermelerini sağlayamayan hapishane müdürü Mustafa Efendi sorumlu tutularak yargılanmaya başlamış, ama bu süreçte vefat etmesi sonucu dava kapanmıştı.[311] Hapishanelerde dışarıdakileri aratmayacak türden daha pek çok hadise yaşanıyordu. Bazen görevini kötüye kullanan bir jandarma,[312] bazen gardiyanlar,[313] bazen de tutuklu yakınları[314] eliyle içeriye esrar sokuluyor, idarenin gardiyan sayısını artırmak, yeni gözetim kuleleri kurmak, dışarıyla teması tamamen kesmek, ziyaret salonlarının denetimini sağlamak, görevlilerin gün içerisinde giriş-çıkışlarını yasaklamak ya da vazifesini layıkıyla yapanları ödüllendirmek gibi tedbirlerine[315] rağmen esrarkeş mahkûmlar yollarını buluyordu.

---

311 BOA, ŞD, 1288/1, 29 Muharrem 1310 (23 Ağustos 1892).

312 Jandarma efradından İstanbullu Hilmi'nin mahkûmlara esrar getirdiği şüphesiyle yapılan üst araması sonucu iki parça kalıp esrar ve bir avcı bıçağı ele geçirilir; DH.MB.HPS. M, 46/11, 22 Şaban 1339 (1 Mayıs 1921).

313 Hapishane-i Umumi gardiyanlarından Hamza Efendi mahkûmlara esrar getirmesinden dolayı azledilir; BOA, DH.MB.HPS, 132/27, 27 Cemaziyelahir 1339 (8 Mart 1921); Ahmed Celal; BOA, DH.MB.HPS, 134/53, 18 Rebiülevvel 1340 (19 Mayıs 1921); Kozanlı Ali Rıza ve Hikmet; BOA, DH.MB.HPS, 132/54, 14 Şaban 1339 (21 Haziran 1921) ile Seyid Hayri de aynı gerekçeyle azledilir; BOA, DH.MB.HPS, 133/51, 20 Zilkade 1339 (5 Ağustos 1921).

314 Selime Behise Hapishane-i Umumi'de mahkûm olan kocası Ahmed'e ziyaret gününde 14 dirhem esrar getirir, ama teslim edemeden yakalanır; BOA, DH.MB.HPS, 83/42, 8 Cemaziyelevvel 1339 (18 Ocak 1921).

315 BOA, DH.MB.HPS. M, 50/34, 23 Zilhicce 1340 (17 Ağustos 1922); DH.MB. HPS. M, 46/17, 10 Ramazan 1339 (10 Nisan 1923); Hapishane-i Umumi Başgardiyanı Emrullah Efendi mahkûmların elinden delici-kesici birkaç yasaklı alet ile bir miktar da esrar aldığı için iftihar madalyasıyla mükâfatlandırılır; DH.MB.HPS. M., 46/127, 14 Safer 1340 (17 Ekim 1921).

SONUÇ

SONU YOK!

Bugün birkaç istisna dışında dünyanın pek çok yerinde yasadışı sayılan kuru sarhoşluk, günümüz toplumlarının geçmişi en eskiye uzanan hazlarından biridir. Hikâyenin efsaneler yardımıyla anlatılabildiği tarih öncesi zamanlardan bugüne, hastalıkların devası, dinî ritüeller ile geleneksel seremonilerin bütünleyicisi, fikrî ve sanatsal üretimin ilham perisi, misafirperverlik, yoldaşlık, dayanışma veya düzen karşıtlığının sembolü ya da sadece mest olma arzusunun gözde yollarından biri olarak sahnedeki yerini bir an olsun terk etmemiştir.

Temel ihtiyaçların karşılanması yönünde başlayan kariyerine sağaltıcı ve psikoaktif meziyetlerinin keşfedilmesiyle beklenmedik şekillerde devam eder. Yarattığı bugün için dahi merak konusu sarhoşluğun algılanan dünyanın ötesiyle bir tutulması sonucu kutsiyet kazanarak mevcut âlem ile bilinmez arasında metafiziksel bir köprü görevi üstlenir. Doğanın sunduğu benzer nimetlerden böylece ayrılarak, arasına sızdığı her toplumun yaşamsal damarlarına azımsanamayacak ölçüde etki edip işlemeyi başarır. Çevresinde olup

biteni henüz akıldışı unsurlar yardımıyla anlamlandırabilen eski dünya insanlarından biri için büyü veya mucizeden farklı görülemeyecek olan bu şey elbette bir başkası için de sır kalmayarak hareketli topluluklar vasıtasıyla oradan oraya taşınır durur. Çin'den Hindistan'a, buradan İran, Arap coğrafyası, Orta ve Güney Afrika'ya, en sonunda da sulu sarhoşluk geleneğine bağlılıkta ısrar eden Batı'ya ulaşır.

İran ve Arap coğrafyasının ardından geldiği önemli duraklardan biri de 13. yüzyıl Anadolusu'dur. Buraya Kalenderi, Haydari ve Abdalan-ı Rum gibi çoğunluğu Kalender meşrep dervişler eliyle taşınır ve yine onlar eliyle halkla tanıştırılır. Osmanlılar kentlerin sokaklarında kendilerinden önce gezinmeye başlayan bu şeyi başlarda medikal açıdan kabiliyetli diğer bitkilerden ayırmayarak Romalı bilginlerin Doğulu meslektaşları elinden geçen bilgilerinden ilhamla, ağrı kesici, anestezik, spazm önleyici, hazmettirici ve afrodizyak özelliklerinden ustalıkla faydalanmayı bilirler. Halihazırda keyif verici olarak kullanıldığı halde karşılaşılan ilk temasların tıp ve henüz bundan ayrı düşünülemeyecek olan ecza alanlarından gelmiş olması da bu yüzden tesadüf değildir. Ama beklenenin aksine aynı başarının botanik alanında yakalandığını söylemek güçtür. Modern bitki bilim çalışmalarının yapıldığı 19. yüzyıla kadar tıp metinlerinin sunduğu yüzeysel tariflerle yetinildiği görülür. Dolayısıyla nedeni olduğu haller hakkında bu zamana kadar söylenenlerin çoğu araştırmadan çok tecrübeyle sınırlıdır.

Esrarın Osmanlı Anadolusu'ndaki serüveninin yönünü gerçi ne ilmi merak ne de tıbbi gereksinimler belirler. Sümerler ve Asurluların "ruhunu çalan hırsız" yüzyıllar sonra aynı coğrafya üzerinde oyununu başarıyla tekrar sahneler. Önce dervişler aracılığıyla köylüler, sonra zamanla her sınıftan şehirliler arasına girer. Görünüşe göre, köylüleri cezbeden, sayesinde gelecekten haber alınabildiği gibi olağanüs-

tü güçlere sahip olduğu söylentisi, şehirlileri ise alkol yasağının yarattığı haz yoksunluğunu gidermedeki başarısıdır. Her biri kendince arzusunun yerine geldiğini gördükçe de yayılım alanı günden güne genişler. Bu arada, idarenin bilgi eksikliği ya da bitkisel ilaçlara zorunluluktan kaynaklanan uzun süreli hoşgörü veya sessizliği, sürecin adı konulmamış türden bir özgürlük havası içerisinde ilerlemesine imkân verir. İmparatorluğun tarihi boyunca, toplumun geneline oranla az da olsa her kesimden belirsiz sayıda kişiye böylelikle rahatça ulaşır.

Fakat konu esrarsa çerçevenin en büyüğünü dervişlere ayırmak gerekir. Başkalarının ölümcül bir bağımlılık veya gelip geçici bir heves olarak gördüğü bu haz onlar için Tanrı'yla kul arasında dolaysız iletişim kaynağı, inanılan değerler ve amaçlanan mertebeler yolunda adeta bir gereklilik gibidir. Sünni İslâm akaidinin hâkim olduğu çevrede haram bir alışkanlığın böylesine rağbet görmesi tuhaf görünebilir, ama Hint ve İran mistisizmiyle beslenen bu tavır, tersiyle itham edilseler de Kalender meşrep sufiler için başkalarının dindarlığından farklı değildir. Manevi kasları harekete geçirdiğini düşündüklerinden şer'i sınırları aşmayı dolayısıyla aşırılıktan görmez, aksine sema ve müzikle sağlanan coşkuyu ilahi boyuta taşıdığı inancıyla buna kutsiyet atfederler. Esrarın nüfuz ettiği yerlerde çoğunluğun gözünde sıradan bir keyif vericiyken, mistik gruplar arasında "ilahi yol gösterici", "günah azat edici" veya "hayranlık verici" gibi sıfatlarla yüceltilen mucizevi bir lütuf yerine konulması ise yarattığı soyutlanma hissiyle ilintilidir. Ne var ki Kalenderi, Haydari, Bektaşi ya da Mevlevi'nin bunun yardımıyla sağladığını sandığı arınma, toplum nazarında küçük görülmelerine neden olan geçici bir cinnet, olağan bir esriklikten ibarettir. Fakat ne nasıl göründükleri ne de zamanla ödenilen ağır bedel ayinlerinde vecde gelmek veya gün-

lük yaşantılarında keyiflenmek amacıyla bundan faydalanmalarına mani olur.

Dervişler kadar büyük harflerle olmasa da Osmanlı tarihinin esrarlı sayfalarına yönetici, şair, talebe, asker, medrese öğrencisi ve memurundan esnaf, işçi, çiftçi, tüccar ve serserisine, her kesimden daha binlerce kişi adını yazdırır. Köylülerin, Kalenderi dervişlerinin bunun etkisiyle gelecekten haber aldıkları iddiasına kapılmasıyla başlayan yayılım süreci kısa zamanda tamamlanır. Bu denli hızlı yayılışında içki için olduğu gibi hakkında Kur'an'da açık bir ayet olmayışının etkisi büyüktür. Üstüne haramlığı üzerine verilen fetvaların o zamana kadar çoktan akıllarda yer edinen fıkhi belirsizliği bir çırpıda gideremeyişi, yasaklı sulu sarhoşluğun yoksunluğunda talebi iyiden iyiye artırır. Nitekim çoğunluk için amaç şaraptan beklenilenden farksızdır, ama buna rağmen alkollü içeceklerin oluşturduğu müskirat (sarhoşluk veren şeyler) yerine mükeyyifat (keyif vericiler) sınıfına konulur. Bugünden bakıldığında kulağa hoş gelen bu nitelemenin Osmanlıların algı dünyasında günümüz uyuşturucularına yakıştırılan tehlikeli ve ölümcül gibi sıfatlardan, esrarın da içki ya da son birkaç yüzyılın icadı eroin, kokain veya ekstazi benzeri zehirlerden gelgelelim farkı yoktur. Devletin ilk zamanlarından beridir kullanıldığı halde örneğin Sadu, Brahman veya sıradan Hintlerinki gibi herkesçe bilinen bir âdete dönüşemeyip çoğunlukla gizli saklı yerin altında kalışında Osmanlıların modern yasakçı anlayıştan öncesine dayanan bu algılarının etkisi büyüktür.

Magazin değeri yüksek her tarihî meselede olduğu gibi bunda da yaygın merak konusu saraylılar ve edebi yaratıcılıkla fazlaca ilişkilendirilmesinden dolayı ediplerin durumudur. Fakat sonuç ne geçmişte ilginç hikâyeler arayan hevesliler ne aşırı yorumcular ne de alışkanlığını tarihî bir zemin veya başarılı karakterlere dayandırarak kötü şöhretin-

den arındırmaya çalışanlar adına tatmin edicidir. Saray, II. Bayezid'in gençlik heyecanı ve gözetilen tıbbi fayda dışında şimdilik fazlasıyla karanlıktadır. Şairler üzerindeki hava ise gayet açık, ama yaygın kanaatin aksine ilhamını bundan alanına sanılandan az rastlanır. Osmanlı edebiyatında münazaralar haricinde Theophile Gautier, Charles Baudelaire, Thomas de Quincey, Bayard Taylor veya Walter Benjamin gibi yazarlar elinden çıkmışçasına itiraflarla örülü güçlü uyuşturucu metinleriyle karşılaşmayı beklemek dolayısıyla hayal kırıklığı olur. Yerli edipler Batılı meslektaşlarına göre sanki daha çok seyirci durumundalardır. Karşıt şairler için nedeni olduğu akli, ruhi ve fiziki değişimlerle insanı toplum nazarında trajikomik hallere düşüren ciddi bir sorunken, az sayıdaki bağımlı için hiçbir sarhoşluk vericiyle karşılaştırılamayacak türden benzersiz bir neşe kaynağıdır. Yani bu onlar için ne düşünülmezi mümkün kılan veya Mecnun'a (Romeo) Leyla'yı (Juliet) unutturan mucizevi bir esin kaynağı ne de saraya hizmet eden sanata ya da hızla değişen dünyaya karşı tepkidir. Düşünsel boyutlara taşınmış bir eylem değil, karşıtların aleyhinde güzelliklerini hatırlatmaya çalıştıkları şarabın yokluğunda sadece alternatiftir.

Şairlerce küçümsenip yerilen esrar tutkusu asıl lisanına, yenilip içildiği yerlerin köşelerinde kavuşur. Kadim geçmişini en iyi yansıtan da tekke, kahvehane, bekâr odası, yurt veya hapishanelerin dumanlı sohbetinden bugüne kalan bu lisandır (jargon). Tutkunlara ezoterik bir tarikata sadakat yemini etmişçesine sırlarını saklama imkânı verir, ama gelgelelim dumanın etrafa yayılmasını önlemeye yetmemiştir. Tekinsiz ücra köşelerde kurulan esrar kahvehanelerinin alışıldık müptela görüntüleriyle hemen her yerde karşılaşılmaya başlanır. Başlarda uzaktan uzağa izlenen sarsak bedenli solgun yüzler bilgi ve deneyim arttıkça çoğunluğun ve devletin gözünde istenmeyen çizgi dışı bireyler haline gelirler. Ken-

dilerine göre "esrarın oğulları" Bashilangeliler, "haşişi" Suriyeli, bohem Fransız ya da kuraltanımaz dervişler gibi seçkin bir zümreye ait olsalar da başkaları için basitçe serseri güruhundan ibarettiler. Öncelikle dinen haddi aşmaktan *günahkâr*, kanunu çiğnemekten *suçlu* ve her ikisiyle oluşan geleneksel yapıyı bozmaktan *ayıplı*dırlar. Esrar kullanımı modern uyuşturucu algısı gelişene kadar bu gibi çekinceleri olmayan bazı yaşıt kültürlerde kutsanırken, Osmanlılar tarafından genelde ancak süfli olanların kalkışabileceği bir düşüklük olarak görülmesi dolayısıyla olağandır.

Devletin keneviri tıbbi ve endüstriyel onca faydasına rağmen sadece küçük bir parçasından dolayı tümüyle yasaklamış olmasını anlamak aksi halde güçtür. Sessizlik, dinî ve sosyal kayıtsızlıklarından ötürü karşılarında tetikte beklenen Kalenderîlerin adının karıştığı esrarla "yoldan çıkarma" vakaları sonucu bozulur. Bu arada sarayın bunun nedeni olduğu ferdi ve toplumsal sorunlar hakkındaki bilgisi her geçen gün artmaktadır, ama yine de yaşanan hiçbir cinnet vakası halkın Sünni yoldan saptırılması kadar dikkati çekmeyerek idarenin elini bu denli güçlendirmemiştir. Geç bir tarihte de olsa sonunda tamamen yasaklanarak üretim, kaçakçılık, alım-satım ve içilmesi sorunlarının hepsiyle birden topyekûn mücadele edilmeye başlandığı görülür. Fakat belirgin bir düşmandan çok sinsi bir "sır"rı çözmenin güçlüğü karşısında günü kurtaran sonuçlarla yetinilir. Gerçi Türkiye de dahil esrar geçmişi olan pek çok modern toplumun olanca imkânla verdiği onca mücadeleye rağmen bugün halen daha esrarın dünya genelinde en popüler uyuşturucu olması Osmanlıların ufak tefek başarılarını dahi anlamlı kılar.

Osmanlılar bugün neredeyse her biri farklı bir medeniyet dairesinde kalan pek çok unsuru harmanlayarak inşa ettikleri kültürleriyle halen aramızda yaşarlar. Bu canlı kültürün görmezden gelinemeyecek büyüklükteki bir parçası da af-

yon ve tütün gibi maddelerin oluşturduğu mükeyyifat âleminin en gizemli üyesi esrardır. Dolayısıyla onların bu alışkanlığı hakkında konuşmak çoğu durumda bizlerin haz arayışına neden ve sonuçlar aramaktan farksızdır. Fakat yine de bugün bir bağımlının arama zahmetinden kurtularak zamanın dehlizlerinde gezinme imkânıyla Osmanlılı kaderdaşına kısaca vardığı sonucu sorma şansı olsaydı, kanaatimce alacağı cevap jargon gereği "Bu işlerin sonu yok!" olurdu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası

BEO, 1613/120920; BEO, 475/35608; BEO, 2533/189930.

Cevdet Tasnifi

C. ZB, 73/3613; C.DH., 349/17409.

Dâhiliye Nezareti Evrakı

DH.EUM.VRK, 12/14; DH.EUM.VRK, 7/60; DH.EUM.THR, 53/65; DH.EUM. THR, 22/19; DH.İD, 87-1/30; DH.H, 69/47; DH.HMŞ, 10/66; DH.MB.HPS. M, 46/17; DH.MB.HPS. M., 46/127; DH.MB.HPS. M, 46/11; DH.MB.HPS. M, 50/34; DH.MB.HPS, 132/27; DH.MB.HPS, 134/53; DH.MB.HPS, 132/54; DH.MB. HPS, 133/51; DH.MB.HPS, 83/42; DH.MB.HPS, 132/10; DH.MKT, 1338/42; DH.MKT, 2413/121; DH.MKT, 826/70; DH.MKT, 780/50; DH.MKT, 2836/30; DH.MKT, 2546/14; DH.MKT, 2608/72; DH.MKT, 946/6; DH.MKT, 1913/95; DH.MKT, 149/46; DH.MKT, 1850/54; DH.MKT, 2364/35.

Hariciye Nezareti Evrakı

HR.TO, 111/132; HR.TO, 111/136; HR.TO, 62/47; HR.TO, 97/19; HR.TO, 47/16; HR.TO, 20/7; HR.TO, 33/5; HR.TO, 82/92; HR.TO, 91/5; HR.TO, 51/81; HR. TO, 51/83; HR. TO, 68/19.

İrade Tasnifi

İ.DH, 229/13732; İ. MVL, 495/22414.

Meclis-i Vala Evrakı

MVL, 180/79; MVL, 179/59; MVL, 305/21; MVL, 179/53; MVL, 856/55.

Meclis-i Vükela Mazbataları

MV, 14/65.

Rumeli Müfettişliği Sadaret Evrakı

TFR.I.A, 12/1161.

Sadaret Tasnifi

A.MKT.NZD, 77/17; A. MKT. MHM., 489/10-1; A. MKT. UM., 481/60; A. MTZ. (05), 5-A/136.

Şura-yı Devlet Evrakı

ŞD, 1288/1; ŞD, 290/44; ŞD, 1178/13; ŞD, 1180/3; ŞD, 1577/16; ŞD, 2334/12; ŞD, 1579/8; ŞD, 1579/8.

Yıldız Tasnifi

Y.A.HUS, 308/129; Y.Mtv., 67/97; Y.Mtv, 52/39; Y.Mtv, 74/28; Y.PRK.AZJ, 53/3.

Zabtiye Nezareti Evrakı

ZB, 355/6; ZB, 490/88; ZB, 601/130; ZB, 389/165; ZB, 347/134; ZB, 370/75; ZB, 420/40; ZB, 388/140; ZB, 308/50.

İstanbul Kadı Sicilleri

İKS, 24/29, Evahir-i şehr-i Ramazan, 1138, vrk. 11b-1; 24/132, 21 Zilhicce 1138, vrk. 40a-1; 24/65, 7 Zilkade 1138, vrk. 2a-1.

Mühimme Defterleri

MD 10 100/158 21 Şaban 979; 10 172/259 18 Ramazan 979; 10 225/344 6 Ramazan 979; 10 245/377 7 Ramazan 979; 10 265/413-414 18 Receb 979; MD 18 39/74; 43/83 22 Ramazan 979; MD 67 130/350 8 Şaban 999.

Yazma Eserler

Akhisârî, Saruhanî Ahmed b. Mehmed Rûmî, *Risâle fî beyâni âdem-i cevâz İstimalî'l-Duhân (Risâletü'd-Duhâniyye)*, Manisa İl Halk Kütüphanesi Zeynelzâde Koleksiyonu, nr. 45 Ak Ze 1602/1, tarihsiz, vrk. 4b-5a.

Basîrî, *Bengînâme*, Milli Kütüphane Yazma Eserler Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, nr. 436, tarihsiz, vrk. 6a-7b.

Cerrâh Mes'ud, *Hulasa-i fî al Tıb*, Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 43 Va 805, tarihsiz, vrk. 23b.

Cerrahnâme, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, nr. 305, 1117, vrk. 44a-50a-b, 52b, 53b.

Deşîşî Mehmed b. Mustafâ Amâsî, *et-Tuhfetü's-Senîye ilâ'l-Hazreti'l-Hasaniye*, Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi, nr. 03 Gedik 18345, istinsah: 1015, vrk. 172a.

el-Fenârî, Mahmûd B. Pîr Muhammed, *Risâle fî beyâni hurmeti'l-haşîş ve'l-afyûn*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler, Mahdut, Lâleli, nr. 3675, tarihsiz, vrk. 39a-40a.

Hikâyet-i Cem'iyyet-i Mükeyyifât-ı Âlem ve Mübâhase ve Mücadele, Atatürk Kitaplığı, Belediye K.633/6, istinsah: 16 Şaban 1150, vrk. 37a, 43b-44a.

Hikâyât-ı Mükeyyifât-ı Âlem, Ankara Üniversitesi Yazma Eserler, nr. Üni. A 367/III, tarihsiz, vrk. 137a, 139a-139b.

İbnu's-Serrâc, Abdullah b.Serrâc ed-Dımaşkî eş-Şafiî, *Teşvîku'l-Ervâh ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb*, Süleymaniye Yazma Eserler, Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 272, tarihsiz, vrk. 181a.

İbn Sellûm, Salih b. Nasrullah el-Halebî, *Nüzhetü'l-Ebdan fi Terceme-i Gâyetü'l-İtkân*, Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, nr. 28, 1193, vrk. 33b, 45b-46a, 67b, 85b.

İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrede*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, nr. 05 Ba 1717, tarihsiz, vrk. 64b-65a.

Kalkandelenli Fakîrî, *Târ'rifât-ı Tavâif-i Muhtelife (Târ'rifât)*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Yazma Eserler, nr. 9.001.5, 1533, vrk. 13b.

Kaygusuz Abdal, *Divan*, Milli Kütüphane Yazma Eserler, nr. 06 Mil Yz A 7621/1, tarihsiz, vrk. 182a.

—, *Mesnevi-i Sanî*, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, Milli Kütüphane Yazma Eserler, nr. 06 Hk 167/5, tarihsiz, vrk. 155b.

Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman, *Fetâvâ*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. A 5607/1, tarihsiz, vrk. 63a-63b.

—, *Risâle fî hurmeti'l-afyûn ve'l-benc*, Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler, Hafîd Efendi, nr. 453, tarihsiz, vrk. 85b-88b.

Letâif-Mükeyyifâtın Münâzarası, Süleymaniye Kütüphanesi Tercüman Yazmaları, nr. 361, istinsah: 1061, vrk. 2a-5a.

Mehmed b. Mahmûd Hâcî eş-Şirvânî, *Murşîd*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 1840, istinsah. 1550, vrk. 214b-215b.

Muhâleme-i Mükeyyifât, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3622, istinsah: 24 Rebiülevvel 1163, vrk. 138a-b, 141b-142b.

Nidâ'î Çelebî Mehmed Ankaravî, *Dürr-i Manzûm*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 1858/1, istinsah: 1166, vrk. 16b-17a.

—, *Mübâhasât-ı Mükeyyifât*, içinde Şemseddin Şemsi, *Deh Murg*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, nr. ŞR 69, tarihsiz, vrk. 24a-27a.

Risâle-i Mükeyyifât-ı Âlem, Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi, nr. Hk 4212/2, tarihsiz, vrk. 12b-13a.

Riyâzî Mehmed b. Mustafâ Birgili, *Riyâzü'ş-Şuarâ*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5185, tarihsiz, vrk. 72a.

Selamî, *Mübâhese-i Mükeyyifât*, Süleymaniye Yazma Eserler, Hacı Mahmud Efendi, nr. 04628-05, 1185, vrk. 50a-b, 51b-52b.

Sıhhatî Abd el-Lâtif, *Risâle-i Beyân-ı Mükeyyefât-ı 'Âlem*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. A 528/3, tarihsiz, vrk. 17a-24b.

Sıhhatî Çelebi, *Menâkıb-ı Mükeyyifât-ı Âlem*, Milli Kütüphane Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu, nr. 3757/1, tarihsiz, vrk. 2a-4b.

—, *Telif-i Sıhhatî Çelebi Rey-i Mükeyyifât*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yazmaları, nr. 76/24, tarihsiz, vrk. 252b-260a.

Vâhidî, Kara Dâvûd-zâde Abd el-Vâhid Çelebi, *Hâce-i Cihân Netîce-i Cân*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, nr. Yz A 65, İstinsah: 1556, vrk. 28a-29b.

Vâhidî's Menâkıb-i Hvoca-i Cihân ve Netîce-i Cân, British Library, Or.8062, tarihsiz, vrk. 41a-b nşr. Ahmet T. Karamustafa, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University, 1993.

Kitap ve Makaleler

I. Selim Kânunnâmeleri (1512-1520), haz. Yaşar Yücel-vd., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

XVII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe, haz. Hayati Develi, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn, *Amasya Târîhi*, cilt III, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1927.

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri*, cilt II, haz. Kazım Arısan-vd., Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî, *Kitâbu'l-Müntehab fî't-Tıb (823/1420)*, haz. Ali Haydar Bayat, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2005.

Abel, Ernest L., *Marihuana, The First Twelve Thousand Years*, Plenum Press, New York, 1980.

Acosta, Cristóbal, *Aromatum & Medicamentorum in Orientali India*, Apud Viduam, & Ioaonem Moretum, 1582.

Adâ'i-yi Şîrâzi, *Adâ'i-yi Şîrâzi ve Selim-Nâmesi*, haz. Abdüsselam Bilgen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Ahmed Feridun, *Mecmua-ı Münşeatü's-Selâtin*, cilt I, İstanbul, 1848.

Ahmed Vefik, *Lehçe-i Osmanî*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1306.

Ahmet Cevdet, *Âdâb-ı Sedâd min İlmi'l-Âdâb*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1877.

Akalın, Besim Ömer, *Mükeyyifat ve Müskirattan, Afyon, Kahve, Çay, Esrar*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1305.

—, *Mükeyyifat ve Müskirattan Tütün*, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul, 1304.

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, cilt I, Fef Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990.

Akpınar, Şerife, *Âgâh Dîvân ve İncelemesi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (yayımlanmamış doktora tezi), Konya, 2006.

Aksulu, N. Melek, *Mohaç Esiri Bartholomaeus Georgievic (1505-1566) ve Türklerle İlgili Yazıları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Al-Aflâkî, Şams Al-Din Ahmed Al-Arifî, *Manakib Al-Arifîn*, cilt II, haz. Tahsin Yazıcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1980.

Ali Seydi, *Resimli Kamus-i Osmanî*, cilt I, Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, İstanbul, 1330.

Altunay, Ahmet Refik, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

Amicis, Edmondo de, *Constantinople*, G. P. Putnam's Sons, New York, 1894.

Arata, Luigi, "Nepenthes and Cannabis in Ancient Greece", *Janus Head*, 7 (1), 2004.

Âşıkpaşazâde, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, haz. Kemal Yavuz-M. A. Yekta Saraç, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2010.

Atalay, Besim, *Bektaşilik ve Edebiyatı*, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1340.

Ayverdi, Sâmiha, *İstanbul Geceleri*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1971.

Aydemir, Yaşar, *Behiştî Divânı, Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

—, *Ravzi Divânı*, Birleşik Kitabevi, Ankara, 2007.

Aydın, Yusuf A., *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011.

Aynî, *Sâkînâme*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.

Aynur, Hatice ve Schmidt, Jan, "A Debate between Opium, Berş, Hashish, Boza, Wine and Coffee; The Use and Perception of Pleasurable Subtances among Ottomans", *Journal of Turkish Studies I: In Memoriam Şinasi Tekin I*, cilt 31/1, 2007.

Azamat, Nihat, "Kalenderiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt XXIV, İstanbul, 2001.

Babaoğlu, Ali N., *Uyuşturucu ve Tarih*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

Babinger, Franz ve Köprülü, Fuad, *Anadolu'da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

Bal, Nurcan, *XIX. Yüzyıl Buharlı Gemiler Dönemi Osmanlı Bahriyesi*, Kopernik Kitap, İstanbul, 2018.

Balıkhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, haz. Ali Ş. Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

Barceloux, Donald G., *Medical Toxicology Drug Abuse: Synthesized Chemicals and Psychoactive Plants*, John Wiley & Sons, New Jersey, 2012.

Başoğlu, Tuncay, "Uyuşturucu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt XLII, İstanbul, 2012.

Baudelaire, Charles, *Şaraba ve Esrara Dair*, çev. Alper Turan, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Baudier, Michel, *Histoire Generale de la Religion des Turcs avec la naissance, la vie et la mort de Mahomet et les Actions des quatre premiers Caliphes*, Claude Cramoisy, Paris, 1625.

Bayle, John, *The Turks in Europe, A Sketch of Manners & Politics in the Otoman Empire*, Chapman and Hall, Londra, 1858.

Baytop, Turhan, "Esrar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt XI, 1995.

—, *Türkiye'de Bitkiler İle Tedavi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1984.

Behiştî Ahmed Çelebi, *Târîh-i Behiştî; Vâridât-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî* (791-907/1389-1502) II, haz. Fatma Kaytaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

Bektaş, Ekrem, *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Hayatı-Sanatı ve Divânı'nın Tenkitli Metni*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Ankara, 2004.

Benet, Sula, "Early Diffusion and Folk Uses of Hemp", *Cannabis and Culture*, ed. Vera Rubin, Mouton Publishers, Paris, 1975.

Bent, J. Theodore, *Early Voyages in the Levant: I. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600, II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679*, The Hakluyt Society, Londra, 1893.

Benjamin, Samuel G. Wheeler, *Persia*, T. Fisher Unwin, Londra, 1888.

Berthold Laufer-Hambly, D. Wilfrid-Linton Ralph, *Tobacco and Its Use in Africa*, Field Museum of Natural History, Chicago, 1930.

Beyâni Mustafa bin Carullah, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Bianchi, T. ve Kieffer, J. D., *Dictionnaire Turc-Français*, cilt 1, Typographie de Mme ve Dondey-Dupré, Paris, 1850.

Bibra, E. Von, *Plant Intoxicants: A Classic Text on the Use of Mind-Altering Plants*, Healing Arts Press, ABD, 1995.

Birsel, Salâh, *Kahveler Kitabı*, Koza Yayınları, İstanbul, 1975.

Booth, Martin, *Haşhaşdan Eroine Uyuşturucunun 6000 Yıllık Öyküsü*, çev. Özden Arıkan, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Bowring, John, *Report on the Commercial Statistics of Syria*, Londra, 1840.

Brayer, A., *Neuf Années A Constantinople; observations sur la topographie de cette capitale, l'hygiéne et les moeurs des ses habitants, L'Islamisme et son influence*, cilt I, Paris, 1836.

Brown, John P., *The Dervishes; or Oriental Spiritualism*, Trubner and Co., Londra, 1868.

Budak, Ali ve Kanar, Mehmet, *Fuzûlî'nin Yaşadığı Çağa Eleştirel Tanıklığı: Beng ü Bâde*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

Burton, Richard Francis, *The Book of Thousand Nights and a Night*, H. S. Nichols Ltd., Londra, 1897.

Bush, George, *Critical and Pratical on The Book of Exodus*, Dayton & Saxton, New York, 1841.

Butrica, James L., "The Medical Use of Cannabis among the Greeks and Romans", *Journal of Cannabis Therapeutics*, cilt 2 (2), 2002.

Câbî Ömer Efendi, *Câbî Târihi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni)*, cilt 1, haz. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

Calkins, Alonzo, *Opium and The Opium-Appetite*, J. B. Lippincott & Co., Philadelphia, 1871.

Canım, Rıdvan, *Türk Edebiyatında Sâkînâmeler ve İşretnâme*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

Cauvet, Désiré, *İlm-i Nebâtât*, cilt II, müt. el-Hac Mehmed Ali, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Matbaası, İstanbul, 1890.

Celâleddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ*, cilt I, haz. Zafer Önler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Chalcondyle, Laonicus ve Thomas, Artus, *Histoire générale des Turcs*, S. Cramoisy, Paris, 1663.

Crowdy, Terry, *French Soldier in Egypt 1798-1801, The Army of the Orient*, Osprey Publishing, BK, 2003.

Colton, Walter, *Visit to Constantinople and Athens*, Leavitt, Lord & Co., New York, 1836.

Coufopoulos, Demetrius, *A Guide to Constantinople*, Adam and Charles Black, Londra, 1910.

Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, cilt IV, Ernest Leroux, Paris, 1894.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt III, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

Darmesteter, James, "The Zend-Avesta Part I-II", *The Sacred Books of The East*, cilt III, ed. F. Max Müller, New York, 1898.

Davidson, John H., "Observations on Cannabis Indica and Syphilis as Causes of Mental Alienation in Turkey, Asia Minor, and Morocco", *The British Journal Psychiartry*, cilt 28/124, Ocak 1883.

Demirhan, Ayşegül, "Geçmişte ve Günümüzde Esrar", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, cilt 42/79, İstanbul, 1979.

Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, çev. Yaşar Önen, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.

Desgenettes, René Nicolas D., *Histoire Médicale de L'armée d'Orient*, Croullebois, Paris, 1802.

Dios. *Mat. Med. III.* 165; *De Materia Medica*, Ibidis Press, South Africa, 2000.

Dioscorides, Pedanius, *Kitâbü'l-Haşâiş fî't-Tıb De Materia Medica*, çev. İstefan b. Bâsil, Tah. Huneyn b. İshak, haz. Abdulkadir Coşkun-Yasin Coşkun, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

Doğan, Muhammet Nur, *Fatih (Avnî) Divanı ve Şerhi*, Yelkenli Yayınevi, İstanbul, 2009.

D'Ohsson, M. De M., *Tableau Général de L'Empire Othoman*, cilt IV, De L'Imprimeire de Monsiur, Paris, 1791.

Dramur, Rengin, *Osmanlı Devleti Saraylarında Tıp ve Eczacılık*, Aya Kitap, İstanbul, 2008.

DuPont, Robert L., "Marihuana: An Issue Comes of Age", *Pharmacology of Marihuana*, cilt I, ed. Monique C. Braude, Raven Press, New York, 1976.

Dutt, Uday C., *The Materia Medica of The Hindus*, Kalküta, 1922.

Duran Çakmak-Balkan, Refhan-Tüz, Cem, *Esrar, Etkileri ve Bağımlılığı*, Özgül Matbaacılık, İstanbul, 2006.

Düzdağ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

Düzenli, Mesut B., "Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-Hâfız", *Turkish Studies*, cilt 10/12, Yaz 2015.

Earleywine, Mitch, *Understanding Marijuana*, Oxford University Press, New York, 2002.

Ebu Müslim, *Sahih-i Müslim ve Tercemesi ve Şerhi*, cilt IX, çev. Ahmed Davutoğlu, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1983.

Ebu'z-ziya Tevfik, *Lûgât-ı Ebu'z-ziya*, Matbaa-ı Ebu'z-ziya, Konstantiniyye, 1306.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî, *Sünen-i Dârimî*, cilt IV, çev. Abdullah Aydınlı, Madve Yayınları, İstanbul, 1996.

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed İbn İsmâîl, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu, cilt XV, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989.

Eliade, Mircea, *Şamanizm, İlkel Esrime Teknikleri*, çev. İsmet Birkan, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

el-Makrizî, Takiyyeddin Ebu'l Abbas Ahmed b. Ali, *Kitabü'l-Meva'iz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar (el-Hatıtü'l-Makriziyye)*, cilt II, Mektebü'l-Müsenna, Bağdat, 1853.

Erdemir, Ayşegül D., *Afyon ve Tıbbi Etik ve Diğer Bağımlılık Yapan Maddeler*, Güneş&Nobel Kitabevi, Bursa, 1996.

er-Rûdânî, Muhammed b. Süleyman Ebû Abdillah Şemsüddin El-Mekkî, *Cem'ul-Fevâid min Câmi'il-Usûl ve-Mecma'iz-Zevâid*, cilt V, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Erkal, Abdulkadir, "Divan Şiirinde Afyon ve Esrar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, cilt 14, sayı 33, 2007.

Ersoylu, İ. Halil, *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Ertuğrul, Ali, *Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in El-Veledü'ş-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i*, cilt I, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), İzmir, 2009.

Esad Şerafeddin, *İlm-i Nebâtât*, Karabet Matbaası, İstanbul, 1328.

—, *Nebâtât-ı Saydalâniye*, Kader Matbaası, Dersaadet, 1328.

Esrar Dede, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye*, haz. İlhan Genç, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

"Esrarın Men'i Zer'i Hakkında Makam-ı Sadaret-i Azimden Ticaret Nezaret-i Celi-

lesine Mevrud Tezkere-i Sâmiyye, 17 Safer 1293 (15 Mart 1876)", *Düstur*, 1. Tertip, cilt III, Matbaa-ı Âmire, Dersadet, 1876.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 1, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1314.

et-Tahâvî, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, cilt VI, çev. M. Beşir Eryarsoy, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2009.

ez-Zerkeşi, El-İmam Bedreddin, *Zahru'l-Ariş fî Tahrimi'l-Haşîş*, Tahkik. es-Seyyid Ahmed Ferec, Darü'l-Vefâ, tarihsiz.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Fatih Davud, *Hatimetü'l-Eş'ar*, İstanbul, 1271.

Fontmagne, Durand de, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, çev. Gülçiçek Soytürk, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Fuchs, Leonhard, *De historia stirpium commentarii insignes, maximis impensis et vigiliis elaborati adiectis earundem viuis plusquam quingentis imaginibus, numquam antea ad naturae imitationem artificiosius effictis & expressis*, In officina Isingriniana, Basel, 1542.

Fuzûli, *Beng ü Bâde*, haz. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Maarif Basımevi, İstanbul, 1956.

—, *Külliyat-ı Divan-ı Fuzulî*, İstanbul, 1315.

Gautier, Théophile, *Constantinople*, Michel L. Fréres, Paris, 1853.

—, *Constantinople of To-Day*, Londra, 1854.

—, "Le Club des Hachichins", *Revue des Deux Mondes*, cilt 1, 1846.

Gelibolulu Mustafa Âli, *Hâlâtü'l-Kahire Mine'l-Âdâti'z-Zâhire*, haz. Orhan Ş. Gökyay, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1984.

—, *Hulâsetü'l-Ahvâl*; Andreas Tietze, "The Poet as Critique of Society: A 16-Century Ottoman Poem", *Turcica*, cilt IX/1, 1977.

—, *Künhü'l-Ahbâr*, haz. Ali Çavuşoğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2019.

—, *Künhü'l-Ahbâr (Tezkire Kısmı)*, haz. Mustafa İsen, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 1994.

—, *Mevâ'ıdü'n-Nefâis fi-Kavâ'idi'l-Mecâlis*, haz. Mehmet Şeker, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Georg Martius, *Pharmakologisch-Medicinishe studien über den Hanf*, Leopold Voss, Leipzig, 1856.

Gerard, John, *The Herball or Generall Historie of Plantes*, Londra, 1636.

Gül, Mehmet, "Kanûnî Devrinde "Müftî" ile Rumeli Kazaskeri arasında Bir "Hüccet-i Şer'iyye İhtilafı yahut Kemalpaşazâde-Fenârîzâde Hesaplaşması", *Osmanlı Araştırmaları*, XLII, 2013.

Gürlek, Mehmet, *İbrahim Bin Abdullah'ın Cerrâh-Nâme (Alâ'im-i Cerrâhîn) Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 2011.

Güzel, Abdurrahman, *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

—, *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

—, *Kaygusuz Abdal'ın Mensur Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

—, *Kaygusuz Abdal (Alâeddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Gökay, Fahreddin Kerim, *Esrar İstimalinden Mütevellit Ruhi Tagayyürler*, Kader Matbaası, İstanbul, 1930.

Gökyay, Orhan Şaik, "Kaygusuz Abdal ve Sımâtiyeleri I-II", *Türk Folkloru*, I: sayı 13, Ağustos 1980, sayı 4; II: sayı 14, Eylül 1980.

Gökler, Rıza vd., "Uyuşturucu ve Madde Bağımlılığı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 3 (1), 2008.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Kaygusuz Abdal, Hayati, Kul Himmet*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1962.

—, *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1953.

—, *Tasavvuf'tan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1977.

—, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1961.

Grimaux, Edouard, *Du Hachisch ou Chanvre Indien*, F. Savy, Libraire-Editeur, Paris, 1865.

Hafız Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih*, haz. Fahri Ç. Derin-Vahid Çabuk, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985.

Hamarneh, Sami, "Pharmacy in Medieval Islam and the History of Drug Addiction", *Medical History*, cilt 16, sayı 3, Temmuz 1972.

Hammer, Joseph von, *Constantinopolis und der Bosporos, örtlich und geschichtlich beschrieben*, cilt I, Pesth, 1822.

—, *Devlet-i Osmânîyye Târihi*, cilt III-VII, müt. Mehmed Ata, Mesaî Matbaası - Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1329-1332.

Harun Reşid (Kocacan), *İlm-i Nebâtât*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330.

"Hashish", sayı 717 / 20 Şubat 1858, *Littell's Living Age*, Second Series, cilt XX, 1858.

Hatib-i Fârisî, *Menâkib-i Camâl Al-Din-i Sâvi*, haz. Tahsin Yazıcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Hayes, M. H. vd., "Marihuana", *Journal of Criminal Law and Criminology (1931-1951)*, cilt 23, sayı 6, Mart-Nisan 1933.

Hayretî, *Divân*, haz. Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.

Hazerfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, haz. Sevim İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

Hdt. *IV*. 75; Herodotus, *Historia*, II/III-IV, çev. A. D. Godley, The Loeb Classical Library, William Heinemann, Londra, 1921.

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*, cilt II, Tabhane-i Âmire, İstanbul, 1863.

Hom. *Od. I*, IV; Homer, *The Odyssey*, I, çev. A. T. Murray, The Loeb Classical Library, William Heinemann, Londra, 1945.

Horata, Osman, *Esrâr Dede, Hayatı, Eserleri, Şiir Dünyası ve Dîvânı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Hüseyin b. Halef et-Tebrizi, *Lugat-ı Burhan-ı Katı'*, Matbaa-i Osmanî, İstanbul, 1302.

Hüseyin Mazhar, *Serseri Nizamnamesi Şerhi*, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul, 1330.

Hüseyin Remzi, *Yeni İlm-i Nebâtât*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332.

Hüseyin Sabri, *İlm-i Nebâtât*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahâne Matbaası, İstanbul, 1872.

Iversen, Leslie L., *The Science of Marijuana*, Oxford University Press, New York, 2000.

İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed Tancî, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, cilt I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

İbn Kemâl, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, VII. Defter, haz. Ahmet Uğur, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997.

İbn Sînâ, Ebu Ali el-Şeyh el-Ra'is, *Kütâbü'l-Kânûn fi't-Tıbb*, Typographia Medicae, Roma, 1593.

İbrahim Cûdi Efendi, *Lûgat-ı Cûdi*, haz. İsmail Parlatır-vd., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

İbrahim Hakkı, *Nebatlar Âlemi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.

İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, cilt II, haz. Mehmet Karataş, Selim Kaya, Yaşar Baş, Bitlis Eğitim ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara, 2008.

İnalcık, Halil, *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

—, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul, 1996.

İnanır, Ahmet, *Şeyhülislâm İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanûnî Devrinde Osmanlı'da Hukukî Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri (Fetâvâ-yı İbn Kemal)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.

İpekten, Halûk, *Divân Edebiyatında Edebî Muhitler*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.

—, *Fuzulî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Bazı Şiirlerinin Açıklamaları*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1973.

Kane, Harry H., *Drugs That Enslave, The Opium, Morphine, Chloral and Hashisch Habits*, Philadelphia, 1881.

Karahan, Abdülkadir, *Fuzulî, Muhuti, Hayatı ve Şahsiyeti*, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

—, "Fuzûlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt XIII, İstanbul, 1996.

Karakaşzâde Ömer b. Muhammed, *Nurü'l-Hüda li-men İhteda*, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul, 1286.

Karaköse, Saadet, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Malatya, 1994.

Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends: Dervish Groups in the Islamic Later Middle Period, 1200-1550*, University of Utah Press, 1994.

Karavelioğlu, Murat Ali, *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Dîvanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul, 2005.

Karataş, Ali İhsan, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Emin Yayınları, İstanbul, 2009.

Kâtip Çelebi, *Mîzanü'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk*, haz. Orhan Ş. Gökyay, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1972.

Kınalı-zâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-Şuarâ*, cilt I, haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Koçu, Reşad Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt X, Koçu Yayınları, İstanbul, 1971.

—, *Yeniçeriler*, Koçu Yayınları, İstanbul, 1964.

"Kokain ve Esrar Mübtelaları", *Resimli Ay*, cilt 1, sayı 6, Temmuz 1340.

Köknel, Özcan, *İnsanlık Tarihi Boyunca Dünya ve Türkiye'de Uyuşturucu Madde Sorunları*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1976.

Köksal, M. Fatih, "Münâzara: Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt XXXI, İstanbul, 2006.

Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.

Kur'an-ı Kerim.

Kurnaz, Cemal, *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.

Kutluer, İlhan, "İlm-i Nebât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt XII, İstanbul, 2000.

Kuzubaş, Muhammet, *Atâî'nin Âlemnümâ (Sâkînâme) Mesnevisinin Karşılaştırmalı Metni ve Konu Bakımından İncelenmesi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Samsun, 2007.

Küçükçelebizâde İsmail Asım Efendi, *Tarih-i İsmail Asım Efendi (Tarih-i Raşid'e Zeyl)*, cilt VI, Matbaa-ı Âmire, İstanbul, 1865.

Lacroix, Frédéric, *Guide du Voyageur a Constantinople et dans ses Environs*, Bellizard, Paris, 1839.

Lane, Edward W., *Arabian Society in the Middle Ages studies from The Thousand and One Nights*, Chatto and Windus, Piccadilly, Londra, 1883.

Lane-Poole, Stanley, *A History of Egypt in the Middle Ages*, Methuen & Co., Londra, 1901.

Latîfî, *Evsâf-ı İstanbul*, haz. Nermin Suner, Baha Matbaası, İstanbul, 1977.

—, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, haz. Rıdvan Canım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

Lee, Martin A., *Smoke Signals: A Social History of Marijuana-Medical, Recreational and Scientific*, Simon & Schuster Inc., New York, 2012.

Leuba, James H., "Extatic Intoxication in Religion", *The American Journal of Psychology*, cilt 28, sayı 4, Ekim 1917.

"Les Plantes utiles de L'inde", *Société de Géographie Commerciale de Bordeaux*, sayı 12, 17 Haziran 1889.

Letâif-i Hayal: Karagöz'ün Esrar İçip Deli Olması, İstanbul, 1863.

Levend, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatı Kelimeler ve Remizler, Mazmunlar ve Mefhumlar*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

Levey, Martin, "Hashish", *EI*², cilt III, Leiden, 1971.

Levine, David Malmo, "Recent History", *The Pot Book, A Complete Guide to Cannabis*, ed. Julie Holland, Park Street Press, BK, 2010.

Lewis, Bernard, *Haşişiler; İslam'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısöz, Kapı Yayınları, İstanbul, 2005.

Li, Hui-Lin, "An Archaeological and Historical Account of Cannabis in China", *Economic Botany*, cilt 28, sayı 4, Ekim-Aralık 1974.

—, "The Origin and Use of Cannabis in Eastern Asia Linguistic-Cultural Implications", *Economic Botany*, cilt 28, sayı 3, Temmuz-Eylül 1974.

Littleton, C. Scott, "The Pneuma Enthusiastikon: On the Possibility of Hallucinogenic "Vapors" at Delphi and Dodona", *Ethos*, cilt 14, sayı 1, Bahar 1986.

Logan, John F., "Age of Intoxication", *Yale French Studies*, sayı 50, Intoxication and Literature, 1974.

Lozano, Indalecio, "The Therapeutis Use of Cannabis sativa L. in Arabic Medicine", *Journal of Cannabis Therapeutics*, cilt 1 (1), 2001.

Lubenau, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi; Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, cilt I, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Ludlow, Fitz H., *The Hasheesh Eater: being passages from the Life of a Pythagorean*, Harper & Brothers, New York, 1857.

Luigi Bassano, *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, çev. Selma Cangi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.

Mackenzie, Donald A., *Indian Myth and Legend*, The Gresham Publishing Company, Londra, 1913.

Madden, Richard R., *Travels in Turkey, Egypt, Nubia, and Paletsine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, cilt I, Henry Colburn, Londra, 1829.

Matthee, Rudolph P., *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History 1500-1900*, Princeton University Press, 2005.

Matthews, Patrick, *Cannabis Culture*, Bloomsbury Publishing, Londra, 2003.

Mayerhof, Max, "Beng", *İslam Ansiklopedisi*, cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 2001.

—, "Haşiş", *İslam Ansiklopedisi*, cilt 5/1, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1988.

Mazhar Osman, *Keyif Veren Zehirler*, Kader Matbaası, İstanbul, 1925.

Mechoulam, R. ve Shvo, Y., "Hashish-I: The Structure of Cannabidiol", *Tetrahedron*, cilt 19, 1963.

Mehmet Arif, *Kanûn-i Münâzara*, Muhip Matbaası, İstanbul, 1286.

Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, cilt II, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Mehmed Niyazi, *Fezâil-i Nebatât-ı Tıbbiye ve Ziraiye*, cilt II, Mekteb-i Funûn-ı Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1322.

Mehmed Salahi, *Kâmus-ı Osmani*, I-III, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1313.

Mehmed Tevfik, *Kâfile-i Şuarâ*, Zartaryan Matbaası, İstanbul, 1290.

Mélikoff, Irène, *Abu Muslim, le "Porte-Hache" du Khorassan dans La Tratition Épique Turco-Iranienne*, Adrien Maisonneuve, Paris, 1962.

—, *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe*, çev. Turan Alptekin, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.

Menavino, Giovanni Antonio, *I costumi, et la vita de Turchi*, Lodovico Domenichi, Torrentino, 1551.

Meninski, F. Mesgnien, *Thesaurus Linguarum Orientalium; Turcicae, Arabicae, Persicae*, Viyana, 1680.

Mongeri, L. Luigi, "Etudes sur l'aliénation mentale en Orient: Causes de la folie - l'Esrar", *Gazette Medicale d'Orient*, sayı 7, Konstantinopolis, Ekim 1864, *Gazette Médicale D'Orient*, La Société Impériale de Médecine, Konstantinopolis, Yedinci Yıl 1863-1864, Konstantinopolis, 1864.

Monmarché, Marcel, *De Paris a Constantinople*, Librairie Hachette, Paris, 1914.

Moreau, Jacques J., *Du Hachisch et de L'Aliénation Mentale etudes Psychologiques*, Librairie de Fortin, Paris, 1845.

Moquin-Tandon, A., *Eléments de Botanique Médicale*, Paris, 1861.

Muallim Şövalye Hasan Bahri, *Esrarkeşler*, Şems Matbaası, Dersaadet, 1331.

Muhammed Arif Efendi, *Afyon Tiryakileri*, Beyoğlu Taşbaskıhanesi (Litoğrafyahane), İstanbul, 1273.

Murad, Sibel, *Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevi*, cilt I, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya, 2009.

Musa bin Hamon, *16. Yüzyıl Osmanlı Tabibi Musa bin Hamon ve Diş Tababetine Katkısı*, haz. Ahmet Zeki Izgöer, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2012.

Mustafa Galib, *Rehnüma-yı Zabıta*, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1336.

Müntehabâtı Lügat-ı Osmanîye, Ceride Matbaası, İstanbul, 1853.

Müstecabîzâde İsmet Naci, *Lûgat-ı Naci*, Asır Matbaası, İstanbul, 1891.

Nahas, Gabriel G., "Hashish and Drug Abuse in Egypt during the 19th and 20th Centuries", *Bulletin of New York Academy of Medicine*, cilt 61, sayı 5, Haziran 1985.

—, "Hashish in Islam 9th to 18th Century", *Bulletin of New York Academy of Medicine*, cilt 58, sayı 9, Haziran 1982.

Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)*, cilt II, haz. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Nicolay, Nicolas de, *Les Navigations, Pérégrinations et Voyages, faicts en la Turquie*, Guillaume Silvius, 1577.

—, *Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda*, çev. Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Ni'metu'llâh Ahmed, *Lûgat-i Ni'metu'llâh*, haz. Adnan İnce, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Nişancı Mehmed Paşa, *Târih-i Nişancı*, Tabhâne-i Âmire, İstanbul, 1279.

Nordegren, T., *The A-Z Encyclopedia of Alcohol and Drug Abuse*, Walker Press, 2002.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı, Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2009.

—, "Bektaşilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt V, İstanbul, 1992.

—, "Kitabiyat: Abdurrahman Güzel, Kaygusuz Abdal", *Osmanlı Araştırmaları II*, İstanbul, 1981.

—, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

—, *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

—, *Sarı Saltık, Popüler İslâm'ın Balkanlar'daki Destanî Öncüsü (XIII. Yüzyıl)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Oktay, Zeynep, "Layers of Mystical Meaning and Social Context in the Works of Kaygusuz Abdal", *Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-century Anatolia*, ed. A.C.S. Peacock ve Sara Nur Yıldız, Ergon Verlag Würzburg in Kommissions (Istanbuler Texte und Studien), Würzburg, 2016.

Onay, Ahmet Talât, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü: Eski Türk Edebiyatında Manzumlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz, H Yayınları, İstanbul, 2009.

Orta, Garcia da, *Colloquies on The Simples & Drugs of India*, Henry Sotheran and Co., Londra, 1913.

Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı Tarihi 1288-1502)*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2007.

Osman Hayri Mürşid, *Kenzü's-Sıhhatü'l-Ebdâniyye Eser-i Mürşid-i Osmâniyye*, Matbaa-ı Osmaniyye, İstanbul, 1298.

Özden, Akil Muhtar, *Fenn-i Tedavi ve Tesirat-ı Edviyye Dersleri*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927.

Özemre, Ahmet Yüksel, *Hasretini Çektiğim Üsküdar*, Kubbealtı Yayınları, İstanbul, 2007.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, cilt I, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, 1983.

Pala, İskender, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, L&M Yayınları, İstanbul, 2003.

Pardoe, Julia, *The Beauties of The Bosphorus*, Virtue and Co., Londra, 1855.

Parkinson, John, *Theatrum Botanicum: The Theater of Plants: or, An Herball of Large Extent*, The Cetes, Londra, 1640.

Paton, Andrew A., *A History of the Egyptian Revolution, from the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali*, cilt II, Trübner & Co., Londra, 1863.

Peçevî, *Tarih-i Peçevî*, cilt II, Matbaa-i Âmire, 1283.

Philips, John E., "African Smoking and Pipes", *Journal of African History*, 24, 1983.

Plin. *Nat. XX*. 259; Pliny, *Natural History*, VI/XX-XXIII, çev. W. H. S. Jones, The Loeb Classical Library, William Heinemann, Londra, 1941.

Polo, Marco, *The Book of Ser Marco Polo*, cilt 1, John Murray, Londra, 1871.

Rätsch, Christian, *Marijuana Medicine: A World Tour of the Healing and Visionary Powers of Cannabis*, çev. John Baker, Inner Traditions/Bear&Co, ABD, 2001.

Recueil de costumes Turcs et de fleurs, cilt 2, Bibliothéque Nationale de France, vue.15:255.

Ross, Ivan A., *Medicinal Plants of The World*, cilt III, Humana Press, 2005.

Ricaut, Paul, *The History of the Present State Otoman Empire*, Charles Brome, Londra, 1686.

Rosenthal, Franz, *The Herb, Hashish versus Medieval Muslim Society*, E. J. Brill, Leiden, 1971.

Rudenko, Sergei I., *Frozen Tombs of Siberia; The Pazyryk Burials of Iron-Age Horsemen*, University of California Press, 1970.

Russell, Alexander, *The Natural History of Aleppo*, A Millar, Londra, 1756.

Russo, Ethan B., "History of Cannabis and Its Preparation in Saga, Science, and Sobriquet", *Chemistry & Biodiversity*, cilt 4, 2007.

Rouyer, M., "Sur les Médicamens usuels des Egyptiens", *Bulletin de Pharmacie*, sayı IX, İkinci Yıl, Eylül 1810, cilt II, Paris, 1810.

Sacy, Sylvestre de, "Memoir on the Dynasty of the Assassins, and On the Origin of their Name", *The History of The Assassins*, Joseph von Hammer, Londra, 1835.

Saraç, Mehmet Ali Yekta, *Emrî Divânı*, Eren Yayınları, İstanbul, 2002.

Sainsbury, Harrington, *Drugs and The Drug Habit*, New York, 1909.

Schivelbusch, Wolfgang, *Keyif Verici Maddelerin Tarihi, Cennet, Tat ve Mantık*, çev. Zehra Aksu Yılmazer, Dost Kitabevi, Ankara, 2000.

Schoeffer, Peter, *Rogatu plurimorum inopum nummorum egentium appotecas refutantium occasione illa, quia necessaria ibidem ad corpus egrum spectantia sunt cara simplicia et composita*, 1480.

Schweigger, Salomon, *Ein newe Reißbeschreibung auß Teutschland Nach Constantinopel*, 1613.

—, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Sehî, *Tezkire-i Sehî*, Matbaa-i Âmedî, İstanbul, 1325.

Seidel, Friedrich, *Sultanın Zindanında: Osmanlı İmparatorluğu'na Gönderilen Bir Elçilik Heyetinin İbret Verici Öyküsü (1591-1596)*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010.

Sema, Sadri, *Eski İstanbul'da Hatıralar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Shechter, Relli, *Smoking, Culture and Economy in the Middle East, The Egyptian Tobacco Market 1850-2000*, I.B. Tauris, Londra-New York, 2006.

Solmaz, Süleyman, *Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

Spandounes, Theodore, *On the Origin of The Ottoman Emperors*, çev. Donald M. Nicol, Cambridge University Press, 1997.

Stanley, Eugene, "Marihuana as a Developer of Criminals", *The American Journal of Police Science*, cilt II, sayı 3, Mayıs-Haziran 1931.

Sungur, Necati, *Âhî Divânı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, Devlet Matbaası, İstanbul, 1928.

Sünbülzâde Mehmed Vehbî, *Lûtfiyye-i Vehbi*, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye, İstanbul, 1252.

Seçmen, Özcan-Leblebici, Erkuter, *Yurdumuzun Zehirli Bitkileri*, Ege Üniversitesi Fen Fakültesi Baskı İşleri, İzmir, 1987.

Şemseddin Sami Fraşeri, *Kamus-ı Arabî*, cilt I, İstanbul, 1904.

Şerafeddin Mağmumi, *Kamus-ı Tıbbî, Dictionnaire Encyclopedique Medical Français-Turc*, cilt 1, Osmanlı Matbaası, Kahire, 1328.

Şerefeddin Sabuncuoğlu, *Mücerrebnâme (İlk Türkçe Deneysel Tıp Eseri-1468)*, haz. İlter Uzel-vd., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Şimşekler, Nuri, *Şâhidî İbrâhîm Dede'nin Gülşen-i Esrâr'ı: Tenkintli Metin-Tahlil*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Konya, 1998.

Şirvanlı Fâtih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât*, haz. M. Ali Beyhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

Tabîb İbn-i Şerîf, *Yâdigâr-ı İbn-i Şerîf (15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitabı)*, haz. Ayten Altıntaş, M. Yahya Okutan ve Orhan Sakin, İstanbul, 2004.

Tahir Tellioğlu-vd., "Tıbbi Esrar Psikiyatrik Bozukluklarn Tedavisinde Kullanılabilir Mi?", *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, cilt 22, sayı 1, 2012.

Taş, Hakan, *Vahyî Divanı ve İncelenmesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul, 2004.

Taşköprülüzâde Ahmed, *Şakayık-ı Numaniye*, terc. Edirneli Mecdi Efendi, 1269.

Taylor, Bayard, *A Journey to Central Africa*, New York, 1859.

—, *The Lands of the Saracen*, G. P. Putnam, New York, 1864.

Tehon, L. R., *The Drug Plants of Illinois*, Urbana State of Illinois, 1951.

Tevfik Ali, *Nebâtât İlmi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1341.

Touw, Mia, "The Religious and Medicinal Uses of Cannabis in China, India and Tibet", *Journal of Psychoactive Drugs*, cilt 13 (1), Ocak-Mart 1981.

Tolasa, Harun, *Sehî, Lâtîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

Tollefson, Harold, *Policing Islam: The British Occupation of Egypt and the Anglo-Egyptian Struggle over Control of the Police, 1882-1914*, Greenwood Press, ABD, 1999.

Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Tott, Baron de, *Memoirs of The Baron de Tott on The Turks and The Tartars*, cilt I, Dublin, 1785.

Tovan, Mehmed Bahaddin, *Yeni Türkçe Lûgat*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, tarihsiz.

Trousseau, A. ve Pidoux, H., *Traité de Thérapeutique et de Matiére-Médicale*, cilt II, Béchet Jeune, Paris, 1858.

Turan, Osman, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul-adâle fî kâva'id is-saltana", *Fuad Köprülü Armağanı*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.

Turan Şerafettin, "Bayezid II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt V, İstanbul, 1992.

Uçar, Atilla ve Erakay, Ayhan, "Esrar Bağımlılığı", *Medical Network Farmakoloji ve Tedavi Dergisi*, cilt 1, sayı 2-3, Aralık 1995.

Usta, Halil İbrahim, "Firdevsî-i Rûmî'nin Bir Münazarası", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 49/1, 2009.

Uzbay, İ. Tayfun, "Bağımlılık Yapan Maddeler ve Özellikleri", *Meslek İçi Sürekli Eğitim Dergisi (MİSED)*, sayı 21-22, 2009.

Uzman, Mazhar Osman, "Esrar İptilâsı ve Erken Bunama", *İstanbul Klinik Dersleri*, cilt V, sayı 25, Ağustos-Eylül 1951.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

Üst, Sibel, *Edirneli Nazmî Dîvân*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum, 2011.

Villalon, Cristobal de, *Türkiye Seyahati: Kanuni Devrinde İstanbul, 1557 Yılında Bir El Yazması*, çev. Yeliz Demirören, Erko Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Virey, Julien J., *Histoire Naturelle des Medicamens des Alimens et des Poisons*, Paris, 1820.

Watt, George, *The Commercial Products of India*, John Murrey, Londra, 1908.

Werner, Crailsheimli Adam, *Padişahın Huzurunda; Elçilik Günlüğü, 1616-1618*, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

White, Charles, *Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of The Turks in 1844*, cilt III, Henry Colburn, Publisher, Londra, 1846.

William, Dymock; Warden, C.J.H. ve Hooper, David, *Pharmacographia Indica; A History of the Principal Drugs of Vegetable Origin met with in British India*, cilt III, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., Londra, 1890.

Wilbur, F. Crafts ve Leitch, Margaret W., *Intoxicants & Opium in all Lands and Times*, The International Reform Bureau, Washington D.C., 1900.

Wissmann, Hermann von, *My Second Journey through Equatorial Africa from the Congo to the Zambesi in the years 1886 and 1887*, Chatto & Windus, Piccadilly, Londra, 1891.

Wood, Juliette, "The Old Man of the Mountain in Medieval Folklora", *Folklora*, cilt 99, sayı 1, 1988.

Yazıcı, Tahsin, "Kalandariyya", *EI*[2], V.IV, E.J. Brill, Leiden, 1997.

Yeni Resimli Türkçe Kamus, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul, 1928.

Yılmaz, Ahmet, *İslam Hukukunda Uyuşturucu Madde Suçları ve Cezaları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya, 1997.

Yılmaz, Fatma Büyükkarcı, "Nidayî el-Ankaravî'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Mübâhasât-ı Mükeyyifât ve Aynı Konudaki Diğer Eserler", *Turkish Studies*, cilt 8/3, Kış 2013.

Youssouf, R., *Dictinonnaire Turc-Français en Caractéres Latins et Turcs*, cilt I, Konstantinopolis, 1888.

Yusuf Nabî bin Abdullah Ruhâvî, *Divan-ı Nâbi (Mesnevi, Rubai, Gazeliyat, Muammeyat, Divançe-i Gazeliyat, Hayriyye-i Nabî)*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul, 1875.

Yücel, Yaşar, *Osmanlı Ekonomi, Kültür, Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak: Es'ar Defteri (1640 Tarihli)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

Zehrimarzâde Seyyid Mehmed Rıza, *Tezkire-i Rıza*, İkdam Matbaası, Dersaadet, 1316.

İnternet Kaynakları

Ahmed bin Hemdem Kethudâ Süheylî, *Dîvân*, haz. Mahmut Esat Harmancı, ekitap.kulturturizm.gov.tr

Revânî, *Dîvân*, haz. Ziya Avşar, ekitap.kulturturizm.gov.tr

Kavruk, Hasan ve Selçuk, Bahir, *Filibeli Vecdî ve Dîvân'ı*, ekitap.kulturturizm.gov.tr

Kara Çelebi Muhyiddîn Mehmed Hecrî, *Dîvân*, haz. Ömer Zülfe, ekitap.kulturturizm.gov.tr

Hayaller Sancağının Kuru Sarhoşları: Osmanlılarda Esrar ve Esrarkeşler, kimileri için bela olan, kimileri içinse başka dünyaların kapılarını aralayan eşsiz bir sırrın Anadolu'daki ilginç serüvenini ele alıyor. Esrarın, yarattığı "kuru" sarhoşluk karşısında tahtından olmak istemeyen "sulu" sarhoşluğun müsebbibi şarapla kavgasını, Tanrı'ya dolaysız yoldan ulaşmayı arzulayan dervişler elinde ayinlerin değişmez bir parçası haline gelişini kendine konu ediyor. Toplumun her kesiminden kişiler arasına sokularak hekimler elinde ilaçken, sokaklarda akla düşman bir zehre, şairler ve edipler elinde vazgeçilmez edibi bir motife, fırsatçılar gözünde gelire nasıl dönüştüğünü ve idarenin bunu önlemeye yönelik sarf ettiği binbir türlü çabayı, tüm serüveniyle, detaylı, incelikli ve eğlenceli bir anlatımla okura sunuyor.

"Bugün adı anıldığında çoğunlukla ahlâki ve yasadışı çağrışımlar uyandıran esrar, son birkaç yüzyılın deney tüplerinde yaratılan tehlikeli yapay hazlarından efsanelerle örülü benzersiz geçmişiyle ayrılır. Sınırlandırılması güç tarihi, elden ele değişen birbiriyle çelişkili sayısız rolle doludur. Yarattığı bugün dahi merak konusu hallerle [esrar], kiminde korkakların cesaret, kederlilerin neşe, iktidarsızların şehvet, hayal gücü yoksunlarının ilham kaynağı; kiminde uyumsuzların direniş, avarelerin avuntu, manevi kasları zayıfların esrime aracı; kiminde ise düpedüz beladır."

ONUR GEZER

KDV'DEN MUAFTIR